JOHN LUKACS

Fél évszázad magyar írásai

EURÓPA
KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2015

A szerzőtől az Európa Könyvkiadónál eddig megjelent:

A XX. SZÁZAD ÉS AZ ÚJKOR VÉGE
AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK
XX. SZÁZADI TÖRTÉNETE
BUDAPEST, 1900
DEMOKRÁCIA ÉS POPULIZMUS
EGY EREDENDŐ BŰNÖS VALLOMÁSAI
EGY NAGY KORSZAK VÉGÉN
AZ EURÓPAI VILÁGHÁBORÚ 1939–1941
ÉVEK...
HITLER ÉS SZTÁLIN. 1941. JÚNIUS
A HUSZADIK SZÁZAD RÖVID TÖRTÉNETE
ISTEN VELEM
MAGYAR ÍRÁSOK
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÖRÖKSÉGE
ÖT NAP LONDONBAN – 1940. MÁJUS
A PÁRVIADAL
A TÖRTÉNELEM ELEVEN VALÓSÁGA (SZERK.)
A TÖRTÉNELMI HITLER
A TÖRTÉNELMI TUDAT
A TÖRTÉNETÍRÁS JÖVŐJE
VISSZAFELÉ... UTAZÁSOK 1954–1996

I

VÁRHATUNK-E VÁLTOZÁST A NEMZETKÖZI POLITIKÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON 1966-BAN?*

Igen tisztelt Elnök Úr, mélyen tisztelt Hölgyeim és Uraim, kedves Barátaim!

Örömmel foglalok helyet közöttetek ma este. Meghívástok számomra komoly megtiszteltetést jelent. Nem firtatom, hogy miért. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a rám kiosztott szerep két nehézséggel jár, melyekből igyekszem majd kilábolni. Az egyik: sok vitában vettem részt önképzőköri, egyetemi és írói pályafutásom során, sokszor bizony a temperamentumomnak inkább megfelelő enfant terrible szerepében: mégis ma szereplek életemben először mint vitavezető, pláne magyarul. A másik nehézség egyszerűbb, könnyebben áthidalható. Foglalkozásom történetíró, nem pedig próféta. Amit tudok a múltról, azt néha meg is értem. A jövőt néha a jó Isten segítségével kezdem itt-ott megérteni, de *tudni* nem tudom. De nem kétséges, hogy a három kategória – múlt, jelen, jövő – között a múlt a konkrét realitás, a jelen illúzió, még a jövőnél is inkább illúzió, mert az idő misztikus folyama olyan, hogy nemcsak a múlt folyik bele a jövőbe, de a jövő máris a múltban rejtőzik, sőt bizonyos formában a jövő a múltnak néha már okozója is. Itt találtatik a természet-

* Elhangzott a Szabad Magyar Jogászok Szövetsége kerekasztal konferenciáján a New York-i Carnegie Endowment Center Klubjában, 1966. március 11-én. (Vitavezető: LUKÁCS JÁNOS Előadók: ECKHARDT TIBOR, KŐVÁGÓ JÓZSEF, KOVÁCS IMRE, KISS SÁNDOR, VARGA LÁSZLÓ)

tudomány és a történelmi tudat egyik legmélyebb különbsége. Engedtessék meg tehát, hogy a történetíró spekuláljon a jövőről, a múlt tudatában, mint vízállási felügyelő, nem mint próféta. Mai vitánk témájának két része szerény véleményem szerint immár elválaszthatatlan. Magyarország jövője a világpolitikának, különösképpen pedig Európa alakulásának szerves része. Annak ellenére, hogy a belpolitika és a külpolitika között mindig erős, de sokszor mélyenfekvő és nem mindig látható szálak állnak fenn, ez a legújabb kori történelem következménye. Talán nemzeti temperamentumunk volt oka annak, hogy a múltban éppen sajnos az európai, illetve a világhelyzet elégtelen felismerése járultak hozzá nagy nemzeti tragédiáinkhoz. A három nagy nemzeti felkelés, a négy magyar forradalom tragédiáját végigkíséri ez a hiányos téma. Mind Rákóczi, mind Kossuth, mind a szerencsétlen Károlyi Mihály, mind a még szerencsétlenebb Nagy Imre 1956-ban, nem értették meg a magyar üggyel különben szimpatizáló nyugati hatalmak politikáját, azoknak keretét és kötöttségeit. Inkább szentimentalizmus, mintsem realizmus jellemezte külpolitikánkat. Hogy a sok szenvedés és a keserű tapasztalat három évszázadon át ezt a sajátságosan magyar tendenciát lassanként korrigálja-e, azt nem tudom.

Égő problémánk mind Rákóczi, mind Kossuth korában, mind 1956-ban, mind ma, a nemzet függetlenségének egyszerű és hatalmas problémája. Érdemes volna azon elgondolkozni, hogy az európai nemzeti függetlenségek alakulásának nagy korában, 1815 és 1920 között Németország kivételével egyetlen európai ország sem akadt, amely tényleg saját maga izolálva tudta volna kivívni függetlenségét. Görögország, Szerbia, Belgium, Norvégia,

Bulgária, Románia és Albánia, Csehszlovákia, Lengyelország, a három balti köztársaság, Finnország, még Olaszország sem tudta egyedül kivívni függetlenségét. Legalább egy, sőt többször két vagy három európai nagyhatalom beavatkozása vagy aktív támogatása kellett ahhoz, hogy nemzeti függetlenségük álma szuverén valósággá váljon.

Ezen megjegyzésemnek azonban nem az a célja, hogy a nemzeti törekvések történelmi fontosságát kritizáljam vagy éppenséggel lecsepüljem. Éppen fordítva. A ma esti témához való hozzászólásomnak fő célja éppenséggel az, hogy a nemzeti tényező fontosságát hangsúlyozzam.

Magyarország jelenlegi, és véleményem szerint átmeneti, helyzetének oka nem a kommunizmus, hanem hatalmi tényező. Magyarországon a kommunizmus nem 1956-ban, nem 1947-ben, hanem már 1919-ben bukott meg. Bizonyos mértékben ez egyike azoknak a sötét pontoknak, melyeket a mai rendszer otthon képtelen megérteni: a rendszer végzetes lélektani hibája Kun Béláék dicsőítése. Itt akarom megemlíteni azt a sajátos történelmi körülményt, miszerint a kommunizmus ugyanakkor az orosz hatalmat is gyengítette. Az antikommunizmus ideológiája ezt a – magyar szempontból fontos – tényezőt sokszor elködösítette. Oroszország az első világháborúban a győztesek oldalán volt: ha Oroszország még néhány hónapig 1917-ben kibírja, a győztesek oldalán van, és Kelet-Európában domináns szerepet játszik. Az első világháború és a második világháború közötti nagy különbség éppen ott áll fenn, hogy míg a *második* világháború során a nyugati hatalmaknak a győzelmen Oroszországgal osztozniuk kellett, az *első* világháborúban Franciaország és Anglia, az Egyesült Államok beavatkozásával képes volt

Németországot leverni az oroszok nélkül is. A cári diplomácia 1914–1917 közötti megmaradt archívumaiból tisztán látszik, hogy ha véletlenül a kommunista forradalom nem következik be, Oroszország nagyhatalom lesz nemcsak a kelet-európai térségben, hanem a Duna-medence szélén már az első világháború után. A kommunista rendszer az orosz nagyhatalmat húsz évig visszatolta mind gazdaságilag, mind politikailag. Még a kommunizmus is csak halványan sugárzott Moszkvából: minden más világforradalmi rendszer történetével ellentétben a kommunista rendszer Oroszországban 1921 után kénytelen volt visszavonulni; az orosz határokat lezárta, izolacionista, szűk látókörű nemzeti politikát folytatott.

Változott-e nagyban a helyzet a második világháború után? Igen is, nem is.

Vajon szülőhazánk jelenlegi helyzete a kommunizmus következménye? Nem. Magyarország 1944 utáni sorsának oka az, hogy az ország az orosz hatalmi szférába került. Ezt mindannyian tudjuk. Kérdés azonban (mely a jövőre is vonatkozik), hogy fennállnak-e még azok a kategóriák, amelyekkel mi is az utolsó húsz év történelmét szemléltük.

Vajon az utolsó húsz évben a nagy harc és ellentét a *kommunizmus* és *kapitalizmus* között állt-e fenn? Nem: húsz év után úgy látszik, hogy mindkettőnek különbségei lassan eltűnnek: a kommunizmusnak kapitalista jellege lett, a kapitalizmus pedig tervgazdálkodás és szocialista jelleget vesz föl itt és ott.

Vajon az utolsó húsz év a *Nyugat* és *Kelet* harcának új fázisát jelentette-e? Így látszott tíz évig, tizenöt, húsz évig. Ma azonban nem. Melyik az igazi keleti hatalom: Oroszország vagy Kína? Úgy látszik, hogy Oroszország

kénytelenül-kelletlenül „európaizálódik", főleg külpolitikai okok miatt, mert az újtatár Kelet Moszkvát fenyegeti.

Vajon a második világháború a *szlávok* és *germánok* nagy történelmi mérkőzésének egy új fejezetét jelentette-e? Így látszott 1945-ben, amikor az oroszok Németország közepéig törtek elő. Ma már nem. Mind az osztrák események, mind Jugoszláviának különös államisága azt mutatja, hogy bár a pánszlávizmusnak igen sok szálát lehet felfedezni Sztálin hatalmi törekvéseiben, a szláv és germán ellentét, mint történelmi kategória, immár nem áll fenn.

Végül igaz-e még az, amit már a XIX. században néhány nagy konzervatív gondolkodó látott, hogy a XX. században *Amerika* és *Oroszország* lesz a két nagyhatalom, mely a világot uralni fogja? Így látszott ez is jó sokáig; ma is még bizonyos mértékben. De csupán így. Immár húsz éve, hogy mind az Egyesült Államok, mind Oroszország Európában nem dinamikus, hanem status quo hatalmak. Ez volt mind oka, mind következménye az 1956-os forradalom világpolitikai függvényeinek. A két status quo hatalom megvédte a maga szféráját, de a máséba belenyúlni nemigen mert. Ma azonban látszik, hogy mind Európa keleti, mind Európa nyugati részében a szövetségi rendszerek fellazulnak: mind Oroszország, mind Amerika bizonyos visszavonulásával állunk szemben.

Mindennek okozata, hogy Európában a mai napig nem a kommunizmus, hanem a nemzetiesség a történelmi fejlődés legmélyebb és még mindig talán legerősebb tényezője. Nemzetiességről, nem nacionalizmusról beszélek. A kettő között nagy különbség van. Bizonyos szemszögből nézvén a világdemokrácia alakulása internacionalizmushoz, nemzetköziességhez vezet. Másrészről azonban – mélyebben szemlélve – azt látjuk, hogy a demokrácia a

népeket homogenizálja. Európa nemzetei mind nyugaton, mind keleten tömörebbek, homogénebbek, mint valaha. Ez éppúgy vonatkozik Franciaországra, mint Magyarországra. A XIX. században volt az, hogy a francia bankár és az olasz bankár inkább hasonlítottak egymásra, mint a bankárok az alkalmazottaikra. Ma ez nem áll fenn. Európa történelmének a XX. században talán legfontosabb tényezője a nemzeti karakterisztikumok fennmaradása. Független magyar állam ma nincs. De a magyar nemzet él: egységesebben, mint valaha.

Mindennek következményei elkerülhetetlenek. Európában nem a nacionalizmus mélyül el (bizonyos kivételekkel), hanem a nemzeti kultúrák mélyülnek. Talán egy fázisváltozás előtt állunk Európában, ahol a nemzeti önérzet nem politikai, hanem kulturális tényezővé válik.

Talleyrand mondta 1815-ben a lengyeleknek a bécsi konferencián, amikor Lengyelországot megmenteni nem tudta: annak ellenére, hogy a franciák és bizonyos mértékben az angolok is támogatták volna a független Lengyelországot, Lengyelország függetlenségéért azonban az oroszoknak háborút nem üzennének.

Őrizzék nemzeti önérzetüket, nyelvüket, kultúrájukat. Talán ötven év múlva – mondta –, legkésőbb száz év múlva mind a porosz, mind az orosz hatalom legyengül; s ha alkalom adódik és önök megtartják nyelvüket, kultúrájukat, újból szabad és büszke állam lesznek, talán még a mi segítségünk nélkül is.

Churchillnek mondta de Gaulle 1944 novemberében (Churchill emlékirataiban nem foglaltatik, de Gaulle írta le, hogy akkor megkérdezte Churchillt), miért írják le Kelet-Európát? Nem tudok mást csinálni, válaszolta Churchill, az amerikaiakat muszáj követnem. Ezért az

oroszok most benn vannak Kelet-Európában, éhesek, mint a farkas a bárányok között, ezen most segíteni nem tudok. Ez húsz évig fog tartani, mondta Churchill, aztán jön az emésztés: akkor pedig az oroszok komoly bajban lesznek: erre kell majd készülnünk. Nos, ez az emésztési folyamat tíz-tizenkét éve, hogy megkezdődött, és Isten segítségével tart tovább.

Így dobom vitába bevezető megjegyzéseim után három tentatív megállapításomat.

Elsőnek: hogy a szovjeturalom lassú, de valószínűleg gyorsuló fölbomlása máris folyamatban van, és az intelligens magyar emigráció feladata, talán az otthoniakkal bizonyos mértékben együtt, a felbomlás kritikus fázisában szükséges magyar állásfoglalásra való okos és mértékes felkészülés.

Másodiknak: hogy külpolitikai és nemzetpolitikai szempontból immár sokkal fontosabb a magyar nemzet Európához való viszonyára való felkészülés, mint az Egyesült Államok kelet-európai politikájára való koncentrálódás.

Harmadsorban: az ország szomszédait tekintetbe véve még a szomorú erdélyi helyzetnél is fontosabb hosszú távlatból a magyar–osztrák viszony alakulása – különös tekintettel arra, hogy a szovjetbirodalom esetleges kritikus felbomlásának következménye minden valószínűség szerint a nagy német befolyást hozza majd hirtelen előtérbe a Duna-medencében, ami gazdaságilag máris érezhető.

Ezzel fejezem be pár bevezető megjegyzésemet.

(In: A Szabad Magyar Jogászok Szövetsége kerekasztal-konferenciájának különlenyomata, New York, 1966.)

ELKERÜLHETŐ VOLT-E MAGYARORSZÁG OROSZ MEGSZÁLLÁSA 1944-BEN?

IN MEDIAS RES. Magyarország sorsa 1944. október elején, pontosabban 1944. október kilencedikén este fél tizenegykor és október tizenegyedikén délután három óra felé dőlt el, Moszkvában.

Churchill tárgyalt Sztálinnal akkor; öt találkozásuk között (1942, 1943, 1944, 1945-ben kétszer) ez volt a leghosszabb; egy hetet töltött Moszkvában. Október kilencedikén délután érkezett; egyedül vacsorázott a brit delegációval; este tízkor hajtattak a Kremlbe (Sztálin szokása volt a késő esti munkaidő). Szűk körű tárgyalás volt, Sztálinon és tolmácsán kívül orosz részről csak Molotov volt jelen. A légkör eléggé barátságos volt, mindjárt megegyeztek a tüskés lengyel probléma egy részletében.

Ekkor került sorra – Churchill proponálta – az úgynevezett százalék-egyezmény. A Balkánon, a Duna-medencében mindenütt orosz seregek nyomultak előre. Valamilyen formában Churchill rögzíteni akarta Anglia befolyásának maradványait. *Ex abrupto*, fél ív papírra írta le a következő formulát:

	Orosz	Brit
	érdekszféra	
Románia	90%	10%
Bulgária	75%	25%
Görögország	10%	90%
Jugoszlávia	50%	50%
Magyarország	50%	50%

Sztálin elé tette. Az hallgatott. Aztán elővette kék plajbászát, nagy pipajelet tett a papírra, visszatolta Churchill elé.

Különös módon csend nehezedett a szobára. Hosszú pillanatokig. Churchill szólalt meg végre. „Mintha cinikus módon milliók sorsa felett döntenénk könnyedén. Égessük el ezt a papírt." „Nem", mondta Sztálin. „Tartsa meg Ön."

Ez történt október kilencedike estéjén. Másnap Molotov jelezte Edennek: az orosz kormány a Magyarországra vonatkozó formulát nem tartja kielégítőnek. Tizenegyedikén délben Sztálin maga közölte Churchillel: a magyar formulát meg kell változtatni, éppen ekkor nagy orosz seregek állnak harcban magyar földön. Úgy látszik, Molotov 10/20 százalékra akarta csökkenteni az angol érdekrészleget. Sztálin a 25/75 formulát javasolta. Ebben megegyeztek.

Ekkor esett el, harc nélkül, Szeged; a szovjet páncélosok észak felé törtek a Duna–Tisza közén; ezen a napon fogadta Horthy Szakasitsot, Tildyt, titokban; ezen az estén rabolta el a német SS különítménye Bakay vezérezredest, Budapest védelmének Horthy által kiválasztott parancsnokát. Magyar delegációk előszobáztak a világban: Nádayék az angol szállta Olaszföldön, Faraghóék Moszkvában, nyilas politikusok Bécsben. Nem tudtak erről semmit, nem tudták, mennyire a világhatalmak függvényei voltunk.

ELHAGYTUK Magyarországot 1944-ben, 1945-ben, 1947-ben, 1948-ban, 1956-ban vagy azután. Egyikünk-másikunk egzisztenciájának fordulópontja a magyar történelem

egyik vagy másik gyászos dátumára esik. Mindannyiunk sorsa mégis ugyanakkor dőlt el: 1944. októberében. Nem Jaltában; nem Potsdamban. Jalta idején Buda már romokban hevert, az orosz seregek a Dunántúlon jártak, az Odera partján álltak; Németország, Ausztria, Morvaország sorsa függőben lehetett volna, Magyarország sorsa akkor aligha. A Jalta és Potsdam utáni négy évben az atombomba monopóliuma az amerikaiaké volt; kezdték felépíteni nyugat- és dél-európai hegemóniájukat az orosszal szemben, de Kelet-Európa „felszabadításáról" sem az amerikai kormány, sem pedig a közvélemény részéről szó nem esett, mert nem eshetett. Ez tény, hiába állt vele szemben honfitársaink nagy része értetlenül. Tíz évvel később elég szó esett amerikai részről a „felszabadítást" illetőleg; de Magyarországnak amerikai katonai beavatkozás által leendő felszabadításáról csak az álmodozhatott, aki az amerikai politikát nem ismerte.

ELKERÜLHETŐ VOLT-E az orosz megszállás 1944-ben? *In abstracto* elkerülhető volt; minden-elkerülhető. Ha Éva nem csábítja el Ádámot, ha Rasputyin helyett Lenint gyilkolják meg, ha Wilson helyett másvalakit választanak Amerika elnökének, ha másképp rajzolják meg Európa térképét Párizs környékén, ha Hitlert baleset éri, ha a második világháború nem tör ki, ha a háború vége felé az angolszászok különbékét kötnek Hitlerrel, vagy Hitler Sztálinnal... A magyar politikusok jó része német különbékéről álmodozott; Bárdossy nem volt nyilas, ilyesmire próbált építeni.

Amíg Hitler uralta a Német Birodalmat, különbékéről nem lehetett szó. Még Sztálin sem akart vele újra paktálni, pedig előnyös békét kaphatott volna talán. 1944. július 20-án Magyarország szempontjából döntő fontosságú lehetett volna a szerencsétlen Hitler-ellenes összeesküvés sikere. Bár az esetleges új német katonai-konzervatív kormánnyal rögtön sem az oroszok, sem az angolszászok nem ültek volna le tárgyalni, akkor az orosz front még Kolomeánál, Galícia, Kárpátalja és Besszarábia határain mozgott; általános fegyverszünetre kerülhetett volna sor, még mielőtt az orosz seregek Magyarországnak zúdultak volna. (S megmenekült volna az Auschwitzba deportált vidéki magyar zsidóság fele.)

Úgy látszik, mintha 1944. nyarán Sztálin még nemigen foglalkozott volna Magyarországgal. Felejtsük el nagy magyar hibánkat: nem vagyunk a világ közepén, nem minden miattunk történik. A háború legeleje óta ragaszkodott Sztálin, követelte az angolszászoktól primer birtoklási jogát a balti államokra vonatkozólag, Kelet-Lengyelországot a Curzon-vonalig, Romániát, Bulgáriát (pedig az utóbbi még hadat sem üzent a Szovjetuniónak) érdekszférájába kívánta. 1941-ben, 1942-ben, 1943-ban, 1944. nyaráig Magyarországról szó nemigen esett. Churchill alkalomadtán felhozta közép-európai ötletét: a Német Birodalmat fel kellene osztani, Poroszország és az északi németség ellensúlyaként feleleveníteni a békés, katolikus, délnémet, osztrák, dunai Monarchiát vagy konföderációt. Magyarországot is bele akarta venni. Amikor ez szóba került 1942-ben, 1943-ban (sajnos nem eléggé került szóba, épp az amerikaiak nem akartak belemenni) Sztálin bólogatott, pipázott.

Októberben egyszerre megváltozott a hangulata. „Magyarország most nagyon érdekli az oroszokat" – táviratozta Churchill Harry Hopkinsnak (Roosevelt faktótuma volt) október tizenkettedikén. Magyarország szomszédállamunk, mondta Molotov az angoloknak. Nem így van, mondta Churchill. Erre az oroszok elhallgattak. (Talán már számoltak a Benes által hamarosan odaengedett Kárpátalja bekebelezésével.) Az amerikai kormány nemigen volt az angolok segítségére, Magyarország alig érdekelte őket, a Balkán államai közé sorolták. Október tizenkettedikén Churchill táviratban tájékoztatta a londoni kabinetet moszkvai tárgyalásairól. Többek között itt jegyezte meg, ideje volna, hogy az Egyesült Államok Magyarországot közép-európai, nem pedig balkáni államnak tekintse. Ez a táviratban bennfoglaltatott.

Itt volt a kutya eltemetve: ha már a Balkánon sokat változtatni nem tudott, Churchill a Duna-medencét próbálta az orosz körzetből kivonni. Október tizenötödikén influenzás volt. Október tizenhetedikén Németországról volt szó. Churchill felhozta, Sztálin bólogatott, nem bánná, ha Bécs egy dunai föderáció központja lenne, ide tartozhatnának a délnémet katolikus államok, Ausztria, Bajorország, Württemberg, Baden. Churchill Magyarországot említette: tartoznék az is hozzá. Akkor, *először*, Sztálin kijelentette, Magyarország egy ilyen közép-európai államrendszerbe nem tartozhat.

Itt láthatjuk először Oroszország háború utáni, végleg kikristályosodott európai politikájának alapvonalát: az orosz birodalom nyugati határát felpárnázni Moszkvától függő, orosz rendszerű államokkal – Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia. A mai napig Moszkva ezt nagyjából fenn tudta tartani. Az Oroszországgal nem

határos kommunista államok – Jugoszlávia, Albánia – azóta elszakadtak Oroszországtól. Sztálinnak – orosz szempontból – igaza volt.

LEGYÜNK ŐSZINTÉK, legalábbis magunkkal... Elkerülhető volt-e az orosz megszállás 1944-ben? A kérdés mögött – ilyesfajta kérdésekkel marcangolták magukat honfitársaink Trianon után, ötvenhat után – másik kérdés rejlik: „Miért nem akadályozta meg Amerika (és Anglia) Magyarország orosz megszállását ?"

Erre a kérdésre aztán magyarok között sok válasz esik. Csehek, románok, kommunisták, szabadkőművesek, zsidók, a nagytőke: befolyásuk Londonban, Washingtonban, New Yorkban, Párizsban – a világhatalmak magyarellenes összeesküvésének ezek a tényezői. De kevesen mondják (mert kevesen gondolják) az igazat: Amerikának, Angliának más dolga is volt, semhogy Magyarország miatt csapjon patáliát az orosszal.

„Segíts magadon, Isten is megsegít." Oroszország egyetlen nyugati szomszédja tudta maga erejéből, nagy és bölcs államférfia mögé sorakozván, függetlenségét megmenteni a második világháború után: Finnország. Egy magyar Mannerheim 1918 után megmenthetett volna akkori tragédiánk következményeinek jó részétől; a második világháborúban erre lehetőség alig akadt. Mégis: a nemzet él. „Segíts magadon, Isten is megsegít." Ha nem segítsz magadon, Amerika hiába segít. Vigyázó szemetek Saigonra vessétek...

MÉGIS össze kell foglalnom – elég rövid történet – Amerika és Anglia Magyarországra vonatkozó politikáját a második világháború vége felé.

Az Egyesült Államok kormánya és népe Magyarország iránt aránylag jóindulattal élt. Roosevelt elnök Közép-Európa ügyeit Wilsonnál jobban ismerte; még 1944 nyarán is személyesen fogadta Ottó főherceget, Eckhardt Tiborral is közvetett kapcsolatban volt. 1944 nyarán Magyarországnak nagyon ártott a vidéki zsidóság példátlanul brutális és tragikus deportálása; de amerikai nyomásra indult meg a pápai, angol, svéd és svájci demarsok sora, melyekre a kormányzó hamarosan reagált; ennek Washingtonban nyoma maradt. A baj máshol volt: sem az amerikai kormány, sem a közvélemény közép-európai és balkáni részletkérdésekkel foglalkozni nem kívánt; az angolokat az oroszokkal szemben támogatni nem akarták.

Churchillt még Sztálingrád előtt kezdte foglalkoztatni az orosz veszély. Ekkor már tudta, hogy Amerikától e tekintetben segítséget nemigen várhat. Az akkori elnök és kormányzat Európa rendezésére irányuló politikai tárgyalások elől mereven elzárkózott; nem volt hajlandó magát a háború vége előtt erre elkötelezni; Anglia európai egyensúly-politikájával szemben az amerikaiak, a wilsoni „eszméknek" megfelelően, gyanakodtak; Churchillt túlzottan reakciósnak tartották, Roosevelt és kormánya nem akarta, hogy Churchill tervein akadjon meg az oroszokkal való együttműködés; a katonai hierarchia, a tábornokok és tengernagyok sora is az orosz együttműködést követelte a németek ellen, később Jaltában a japánok ellen. Az amerikai közvélemény és a néphangulat jó része kommunistaellenes volt, bár oroszbarát; s angolellenesek voltak azok is, akik különben nem voltak oroszbarátok. Ez jellemezte az ellenzéki Republikánus Párt nagy részét; a párt politikai vezetői sem a háború alatt, sem azután egyetlenegy értelmes politikai alternatívát sem terjesztettek elő.

Az 1944. októberét megelőző két év során Churchill öt vagy hat alkalommal feszegette az úgynevezett Balkán-inváziót – pontosabban az Adriai-tenger terében fejlődő hadműveletek kiterjesztésének lehetőségét. Katonailag kísérelte rávenni az amerikai vezetőséget arra, amit politikailag előterjeszteni nem mert: azzal érvelt, hogy a délről fokozandó nyomás (ha nem is a Nyugat-Európára már kitervezett invázió rovására) a német hadvezetést, aránylag kevesebb angolszász véráldozattal, kritikus helyzetbe juttatná. Az amerikai kormány és hadvezetőség elvetette Churchill terveit. „Átlátunk rajta" – mondták –, az oroszokat akarja megelőzni. Mi pedig a sült gesztenyét az angoloknak kikaparni nem fogjuk." 1944. júniusában minden döntő stádiumba került. Az angol–amerikai seregek megvetették lábukat Nyugat-Európában; az oroszok elérték Románia és Magyarország határát; a németek Rómától északra vonultak vissza. Churchill ekkor Eisenhowerhez és Roosevelthez fordult; drámai módon próbálta őket rávenni – nem Balkán-invázióra, hanem arra, hogy a katonailag immár feleslegessé vált dél-francia partraszállás helyett a Földközi-tenger másik oldalán, Trieszt–Velence és Isztria térségében szállnának partra az eredetileg Dél-Franciaországnak szánt angol–amerikai seregek; onnan nyomulnának előre gyors ütemben Trieszt, Szlovénia, Horvátország, Bécs és a mi Dunántúlunk felé. Eisenhower szakvéleményével felszerelve, Roosevelt 1944. augusztusában elvetette az angol tervet.

Ekkor határozta el magát Churchill, hogy Moszkvába repül: ott Sztálinnal megtárgyalja valahogy a Balkán-fél-

sziget provizorikus kormányzását; magyarán mondva, menti, ami még menthető. Meg is mentette Görögországot, melynek határát az orosz seregek nem közelítették meg; az ott kitört kommunista lázadást Sztálin nem segítette; angol csapatok fojtották el a görög forradalmat 1944–1945 telén; Sztálin és *Pravdá*-ja erről nem szólt, nem írt; csak az amerikai folyóiratok kritizálták Churchillt.

Még 1945 januárjában is megpróbálta Churchill Eisenhowert rávenni a Trieszt–Zágráb irányú offenzívára (a Dunántúlon, nem Ausztria közepén találkoztak volna akkor az angol és az orosz hadseregek élcsapatai). A háború legvége felé pedig, amikor Sztálin a jaltai egyezmény Lengyelországot illető részleteit brutálisan a saját maga érdekeinek megfelelően kezdte alkalmazni, Churchill az akkor új amerikai elnököt kísérelte rávenni arra, hogy a gyorsan széteső német birodalmon keresztül az angol–amerikai gyorshadtestek Bécs, Prága, Lipcse, Berlin térségébe érjenek az oroszok előtt, s így a már megrajzolt demarkációs vonalon túl az orosz zónákban álljanak meg a háború legvégén. Ezzel Sztálinnal szemben ütőkártya maradt volna a nyugati hatalmak kezében; talán lengyel és egyéb Közép-Európára vonatkozó engedményekre lehetett volna felhasználni. Magyarországot azonban ez már csak közvetve érdekelhette volna. Akkor már az egész ország orosz megszállás alatt volt. Nem Truman elnök, hanem Eisenhower tábornagy utasította el, eléggé rideg módon, Churchill utolsó tervét, amellyel akkor Európa kettéválását kívánta megakadályozni; ugyanaz az Eisenhower, akit néhány év múlva, mint republikánus elnökjelöltet, a magyar emigráció nagy része a kommunistaellenes keresztes hadjárat pápájaként üdvözölt.

Volt még egy nyugati államférfi, aki 1944-ben Oroszország kelet-európai hegemóniájáról eléggé nyíltan mert beszélni. „Mit csinálnak a maguk amerikai barátai? – kérdezte de Gaulle Churchilltől 1944 novemberében. – Európa egyik felét az oroszoknak odaengedik, a másik felét maguknak szerzik meg." Churchill megértette, mire célzott de Gaulle. „Kelet-Európa tekintetében tehetetlen vagyok – felelte. „Megpróbáltam,; amit tudtam; az amerikaiak nem támogattak." Egyetlen vigasztalás volt: a jövő; évtizedes távlattal spekulált. „Most mindent felfal az orosz, amihez hozzájut – mondta de Gaulle-nak –, olyan, mint az éhes farkas a nyáj között. De az evés után következik az emésztés. Nem fogja tudni egész Kelet-Európát megemészteni." Igaza volt.

ELKERÜLHETTÜK VOLNA az orosz megszállást 1944-ben? Nem. Megmenthettünk volna valamit? Talán igen.

Három sorsdöntő októberünk volt eddig a XX. században: 1918, 1944, 1956.

1918 októberében a magyar politikai világ, kevés kitétellel, megméretett és könnyűnek találtatott – az állam és a nemzet sorsára nézve tragikus következményekkel.

1944 októberében a magyar nemzet újabb mélypontjához érkezett. Nem csak a nyilasok miatt – német segítség nélkül a nyilasok aligha kerülhettek volna uralomra. Gondolkozzunk arról, ami a magyar honvédség nagy részével történt. A katonatiszt volt a szegény csonka Magyarországnak kiváltságosa: kardbojtjától lakásáig mindent Horthy Miklóstól kapott. Mégis október 15-én, kevés kivétellel, hátat fordított neki, esküje ellenére megtagadta

azt a szerencsétlen öreg embert, aki minden hibája és korlátozottsága ellenére Magyarország viszonylagos függetlensége utolsó maradványának volt megtestesítője.

Ugyanakkor el kell ismerni bizonyos erényeit a sokat szidott „feudális Magyarország" uralkodó osztályai egy részének, amely a közeledő orosz megszállástól jót igazán nem várhatott: mégis, becsületességük, jogszeretetük, kereszténységük, magyarságuk következtében nem voltak hajlandók az ország szekerét véges-végig a németekhez kötni.

Ha 1944 októberében az úgynevezett „kiugrás" sikerül, az orosz megszállást akkor sem kerültük volna el; legalábbis a Dunántúl egy része harctérré vált volna éppúgy, mint 1945 tavaszán. Megmentődött volna azonban Budapest, palotáival, házaival, hídjaival együtt; vagy ötvenezer magyar élet (beleértve a budapesti zsidóság egy részét), akik a főváros ostroma, vagy a Németország felé tartó önkéntes vonulás, vagy önkényes hurcoltatás alatt pusztultak el; a magyar állam tekintélye nem süllyedt volna tovább; a csehek nem kaptak volna 1947-ben egy dunántúli hídfőt még a trianoni határokon is túlmenően; legfőképpen pedig Erdély és a Partium nem kerültek volna teljesen román uralom alá. 1940 nyarán, hónapokkal a bécsi döntés előtt Moszkvában mind Molotov, mind Sztálin jelezte, hogy nagy mértékben egyetértenek az erdélyi magyar követelésekkel; láttuk, hogy Churchill is inkább velünk, mintsem a románokkal szimpatizált. Csupán 1945 márciusában, Budapestnek orosz részről keserű ostroma és a román kormány orosz irányú átalakítása után jelentette ki Sztálin, hogy Erdély újra Romániának jut majd.

A MAGYAR ÁLLAM nagy sorsfordulója a huszadik században nem 1956-ban történt, sem 1947-ben, de még 1944-ben sem. Trianon volt az. 1920-ban vége lett a nagymagyar királyságnak. Helyette létesült a csonkult, kismagyar állam. Azóta hozzászoktunk. Az egész Kárpát-medencét birtokló Nagy-Magyarország helyett a Közép-Dunát uraló kisállam lett belőlünk. Huszonöt évvel Trianon után a második világháború eredménye ezen nem változtatott. Huszonöt évvel utánunk, a XX. század vége előtt az ország az orosz rendszerből kiszabadulhatna: de kismagyar állam marad minden valószínűség szerint.

A második világháború vége felé akárki vezette volna az ország ügyeit, sorsán lényegileg (részletekben talán igen) nem változtathatott volna. Az első világháború végén egy nagy magyar államférfi megmenthette volna az északi és keleti veszendő területek jó részét, magyar lakosságukkal együtt.

Trianon volt a magyar *állam* történetének fordulópontja; 1944–45 a magyar *nemzeté;* 1956. októbere a magyar *népé.* Azóta nemzet és nép között disztingválni nem lehet. „Emelkedő nemzet", írja egy magyar író akkor. „Emelkedő nép", írhatta volna ugyanúgy.

(*Irodalmi Újság*, Párizs, 1968. április 1–15.)

CHURCHILL ÉS MAGYARORSZÁG

Nem csak történészek ismerik Winston Churchill elismerő mondatait Teleki Pálról, a második világháború történetéről írt nagy művének harmadik kötetében. Majdnem egy egész oldalt szentelt ott Churchill Teleki tragédiájának. A rá jellemző tömör pontossággal így összegezett: „[Teleki] öngyilkossága áldozat volt, így kívánta maga és népe becsületét a történelem előtt megmenteni." Magyar szempontból nézve e megállapításban nem Churchill pontossága, hanem Magyarország iránti jóindulata a jelentős. A Magyarország iránti jóindulat és megértés Churchill életében és nagy terjedelmű írott hagyatékában másutt is fölfedezhető.

Publicisztikai munkássága során (amivel megélhetését biztosította, 1915 és 1939 között ugyanis ritkán vagy alig töltött be magas kormányhivatalt) Churchill már az 1920-as évek vége felé sokszor és határozottan kifejezte azt a meggyőződését, hogy a Monarchia feloszlatása súlyos és veszélyes következményekkel járt, ideértve a Párizs környéki békeszerződések igazságtalanságait, Trianont is. Egyetértett olyan brit konzervatív politikusokkal, akik – 1930 után – már nem vetették el bizonyos békés revíziók gondolatát. De míg e politikusok nagy része egészen 1939-ig a németbarátság felé hajlott (köztük volt a magyarbarát Rothermere is), Churchill már 1930-ban (!) előre látta Hitler fölemelkedését s azt, hogy az újra föltámadó nagynémet hatalom végzetes veszélyt jelenthet Európára

és Nagy-Britanniára nézve is. (Érdekes, hogy Rothermere és Churchill kapcsolata 1930 és 1939 közt annak ellenére is jó és bizalmas maradt, hogy Hitler és birodalma megítélésében akkor teljesen ellentétes álláspontot foglaltak el.)

Miután 1940. május 10-én Churchill Nagy-Britannia miniszterelnöke lett, a külügyminisztériummal egybehangzóan ítélte meg Magyarország, illetve a Teleki-kormány politikáját. Az ország földrajzi helyzetéből kiindulva tudták, hogy a nagynémet birodalom árnyékában Magyarország több okból, köztük belpolitikai okokból is, kimondottan németellenes politikát nem folytathat. Ugyanakkor azonban fölismerték az ország függetlenségét megőrizni és megvédeni kívánó magyarok jelenlétét is a kormányban, a diplomáciai testületben és más intézményekben. Más szóval, fölismerték mind a magyar kormány, mind a magyar közvélemény „kettősségét". Szerepet játszott ebben a londoni követ, a kiváló Barcza György, akinek Angliát tisztelő meggyőződését (ami nemesen hagyománytisztelő, konzervatív világnézetéből is következett) mind Churchill, mind a brit külügyminisztérium ismerte. Hozzájárult ehhez 1940 drámai nyarán két tényező. Az egyik Barcza változatlan meggyőződése volt, amely szerint (sok európai államférfi akkori nézetével ellentétben) Hitler döbbenetes sikerű nyugat-európai győzelme és Franciaország összeomlása után sem lesz képes legyőzni vagy kompromisszumra kényszeríteni az angol népet és Churchillt. A másik az a tény, hogy Churchill felháborodással fogadta az akkori Románia gátlástalan átállását a német oldalra és szövetségre 1940 nyarán, amikor a volt kisantant- és francia-szövetséges Románia sokszor megalázó és brutális módon bánt az ott maradt brit diplomatákkal és állampolgárokkal. Erre vonatkozó megjegyzéseit

Churchill még a háború után írt történelmi munkájának függelékeibe is besorolta.

Itt fogalmazódott meg először Churchill Európa-képének egyik maradandó vonása, hogy tudniillik Románia és Bulgária hovatartozása sem Európa, sem Nagy-Britannia szempontjából nem lényeges tényező, míg viszont Magyarország, Ausztria és Csehszlovákia mind történelmi, mind földrajzi szempontból Európához tartozik; ezek az országok tehát az európai biztonság és egyensúly lényeges elemei. Érdekes, hogy Churchill 1940 júliusának első napjaiban, amikor pedig elfoglaltsága éppen tetőpontjára hágott, talált időt arra, hogy Barczával személyesen is találkozzék. Owen O'Malley, a budapesti brit követ, bizonyos értelemben párja volt Barczának Budapesten. A katolikus ír származású diplomata feleségével (írói nevén Ann Bridge-dzsel) együtt élete végéig magyarbarát maradt. A döntő 1940-es év során Hitler kétszer is megkísérelte Telekit (annak budapesti angol kapcsolatait ismerve) fölhasználni arra, hogy az általa túlbecsült angol „békepártnak" közvetve jelezzen valamit – de sem Hitler (aki éppen 1940-ben nagyon odafigyelt az angol politikai áramlatokra), sem pedig Erdmannsdorff, az akkori budapesti német követ, nem tudta, hogy Churchill és O'Malley közt régi, szoros kapcsolat van: 1932 körül ugyanis O'Malley Churchill titkára volt.

Nagy-Britannia 1941 áprilisában, Teleki halála és a Jugoszlávia elleni hadjárat megindulása után szakította meg a diplomáciai viszonyt Magyarországgal. Azonban a brit hadüzenet Magyarországnak mint a Német Birodalom szövetségesének, csak nyolc hónappal később, 1941. december elején (és több mint öt hónappal a Szovjetunió megtámadása után) következett be. (Meg kell itt jegyezni,

hogy mint Kassa bombázása alkalmával is, a németek, sőt sajnálatos módon magyar vezérkari körök is, már 1941 áprilisában kívánták a hadüzenetet Nagy-Britanniának, arra a – hamis – állításra hivatkozva, hogy Pécs és Szeged fölött szerb és *angol* repülőgépek jelentek volna meg.) 1941 vége felé Sztálin követelte, hogy brit szövetségese formálisan is üzenjen hadat Németország szövetségeseinek, tehát Finnországnak, Magyarországnak és Romániának. Churchill megpróbált kitérni (főleg azért, mert hasznosnak vélte megtartani megmaradt minimális kapcsolatait ezekkel az országokkal), de aztán engedett Sztálinnak.

Mint más esetekben is a második világháború folyamán. Itt azonban hangsúlyozni kell, hogy az akkori Szovjetunióval szemben sok mindenben engedékeny brit – és churchilli – politika nem rövidlátás eredménye volt. Már 1940-ben is megnyilvánult a churchilli politika fő vonása. Hitler Németországa nem képes legyőzni Angliát, viszont Anglia sem képes – más világhatalmak szövetsége nélkül – legyőzni Németországot s felszabadítani Európát. Két lehetőség volt csupán: vagy Németország uralja – győzelme esetén – egész Európát, vagy a hitleri Német Birodalom legyőzése után Nyugat- és Dél-Európa felszabadul, míg viszont Kelet-Európa nagy része orosz befolyás alá kerül, legalábbis egy időre.

Churchill tehát nemcsak döntő jelentőségűnek látta a Szovjetunió harcát Hitler ellen, hanem – talán néha túlzott mértékben – kompromisszumokra is hajlandó volt Sztálinnal szemben. Ő azonban, aki korábbi írásaiban Lenint, Trockijt és világforradalmi igyekezeteiket lenézte és megvetette, Sztálinban nem kommunista világforradalmárt, hanem nagy orosz államférfit látott. Ugyanakkor viszont – kijelentésének esetleg népszerűtlen visszhangjával nem

törődve – a háború utáni nagy művében is azt írta, hogy „ha a fasizmus és a kommunizmus között kellene választanom, nem kétséges, hogy rokonszenvem az előbbi felé hajlana". (Churchill persze – nem csupán világpolitikai síkon – pontosan tudta a „fasizmus" és a német nemzetiszocializmus közötti nagy különbségeket, melyeket az 1945 utáni magyar politikai szóhasználat sajnálatosan elkent.)

Churchill már 1942-ben is látta, hogy a háború végén az európai egyensúlyt nem a nemzetközi kommunizmus, hanem az orosz nagyhatalom túlságos terjeszkedése veszélyeztetheti majd. Természetesen ezzel az álláspontjával álltak kapcsolatban az ún. balkáni partraszállásra irányuló gondolatai, sőt tervei, melyeket konkrét formában 1943 és 1945 között legalább hat vagy hét alkalommal terjesztett amerikai és szovjet szövetségesei elé. Nincs itt most mód ezek részleteit taglalni; nem is arról volt szó (vagy nem is lehetett), hogy egy balkáni invázió a tervezett és többször elhalasztott nagy nyugat-európai partraszállás helyettesítésére vagy csökkentésére szolgáljon. Churchill látta, hogy a háború utáni helyzet döntő tényezője az lesz: hol állnak majd az orosz és az angol–amerikai seregek Európában, hol húzódik majd a választóvonal. Több – itt szintén nem taglalható – okból Churchill ez irányú próbálkozásai nem is annyira Sztálin, mint inkább Roosevelt és az amerikai katonai vezetés ellenzése miatt nem sikerülhettek. Itt néhány magyar vonatkozású részlet is figyelmet érdemel. Roosevelt maga – aki Wilsonnál jobban ismerte Európát – legalábbis 1944. március 19. előtt nem tanúsított magyarellenességet, Habsburg Ottót is fogadta a Fehér Házban; de Churchill háromszor is figyelmeztette (utoljára 1944 októberében), „Magyarország Közép-Európához tartozik, nem Balkán". 1943-ban – még

Teheránban is – Churchill fölvetette egy dunai konföderáció gondolatát, melybe Magyarország, Ausztria, Bajorország és Csehszlovákia tartozna. (Azelőtt Sztálin nem ellenezte ezt határozottan; Benes volt, aki burkoltan támadta és gáncsolni igyekezett az ez irányú churchilli törekvéseket.)

A hazánk történetében oly drámai és tragikus 1944-es esztendő során Churchill figyelme Magyarország és a dunai térség iránt olyan mértékben erősödött, ahogyan a szovjet hadsereg közeledett a Duna-medence felé. De nem csak Roosevelt és Eisenhower ellenzésén bukott meg Churchill 1944. augusztusi – utolsó előtti és legmarkánsabb – közép-kelet-európai haditerve, az olaszországi hadjáratot kiegészítő, Trieszt környéki-isztriai partraszállással előnyomulás Bécs és a Dunántúl felé. Az idős – akkor már majd' hetvenéves – brit államférfi egészsége és energiája már nem volt az, ami négy évvel azelőtt. Mégis, 1944. október 9-én Moszkvába érkezett, hogy mentse, ami még menthető – egy olyan hadi helyzetben, amelyben az egész Balkánon és a Duna-medencében angol–amerikai erők jelenlétéről már nem lehetett szó. Az ún. „százalékegyezmény" taglalása megint csak nem tartozik ide; de jelentős tény, hogy 1944. október 9-én este (amikor az orosz seregek Magyarországon már a Tiszát is elérték) Sztálin elfogadta Churchill formuláját, miszerint az európai hadműveletek végeztéig Magyarországon például az orosz és az angol–amerikai befolyás ötven-ötven százalékos legyen. Az ezt követő Eden–Molotov tárgyalások pontos lefolyása még kiderítetlen; az előbbi engedett az utóbbinak, és néhány nap múlva az ötven-ötvenet hetvenöt-huszonötre változtatták az oroszok javára. Ehhez mindenesetre két tényező járulhatott hozzá. Elsőnek a már Moszkvában tartózkodó magyar fegyverszüneti küldött-

ség tragikus helyzete főleg október 15-e miatt, másodiknak Churchill súlyos influenzája, amely épp Moszkvában október 11-e után néhány napig megviselte munkabíró és koncentrálóképességét. (Görögországot sikerült kimentenie a szovjet szférából; a Lengyelországot és Jugoszláviát érintő tárgyalások azonban Jaltáig elhúzódtak.)

1944. október 15-e után Churchill diplomáciai és katonapolitikai érdeklődése Magyarország iránt erősen csökkent. A – sokszor félremagyarázott – jaltai konferencián sem esett szó hazánkról, még közvetve sem. (A jaltai záróaktus napja egybeesett Buda végleges elestével.) Míg Jaltában Roosevelt egészségi állapota (és az az elhatározása, hogy Sztálint semmi esetre sem állítja szembe egy angol–amerikai fronttal) volt hátrányos Európa számára, az 1945. júliusi potsdami konferencián Churchill volt egészségileg megviselt állapotban. Magyar szempontból érdekes részlet, hogy Potsdamban Sztálin kérdést intézett Churchillhez Magyarországgal kapcsolatban, kipuhatolandó Churchill ez irányú politikáját. Churchill ekkor erre – szokatlan módon – nem tudott felelni. Az angol küldöttség vezetői sok más ügyben is aggodalommal nézték Churchill készületlenségét Potsdamban.

Ugyanakkor azonban markánsan jelentős volt a Magyarországot érintő churchilli világnézet és hosszú távú politika. Ennek egyik legérdekesebb megnyilvánulása a de Gaulle tábornokkal 1944 novemberében Párizsban folytatott beszélgetése. (Ez de Gaulle és nem Churchill emlékiratában foglaltatik.) De Gaulle arról kérdezte Churchillt, miért enged az amerikaiaknak majd minden téren. „Az amerikaiak felelőtlenek – mondta de Gaulle –, látjuk Kelet-Európában, amelyet gondatlanul átengedtek az oroszoknak." „Így van – válaszolta Churchill. De hozzátette: – Oroszország most olyan, mint az éhes farkas a nyáj között. De az evés után következik az emésztés." Az oroszok nem tudják Kelet-Európa népeit megemészteni.

Churchillnek ez a meggyőződése (amellyel egyedül állt az oroszbarátból oroszellenessé átvedlett amerikaiakkal szemben is) még a fultoni „vasfüggöny"-beszédnél (1946. március) is jelentősebb. De talán még ennél is megdöbbentőbb, amit titkárának, John Colville-nek 1953. január elején, tehát még Sztálin halála előtt írt: ha megmarad jó egészségben, öregkorában minden bizonnyal tanúja lesz a kommunizmus eltűnésének Kelet-Európából. Churchill ezen az 1980-as éveket értette.

Churchill második miniszterelnöksége (1951–1955) idején mondta ezt. Sztálin halála után újra megpróbálta rávenni az amerikaiakat, hogy tárgyaljanak Moszkvával Kelet-Európa valamelyes átrendezéséről; de ezt Eisenhower (aki 1945-ben még határozottan szovjetbarát volt) és Dulles kategorikusan elvetette. Mindez azonban, bár Magyarországot közvetve érinti, már az ötvenes évek nagyrészt még feldolgozandó diplomáciatörténetéhez tartozik.

Ide tartozik azonban Churchill Magyarország iránti rokonszenvének összegezése. E tekintetben Churchill hazánk újkori történetében szinte egyedül áll. A nemzetek sajnos hajlamosak arra, hogy sorsukat és annak történetét egocentrikusan nézzék, nem figyelve arra, milyen döntő fontosságú a nagyhatalmak szerepe a kisebb államok történetében. Így 1849-ben a magyar függetlenségi harc elbukásának döntő tényezője volt nemcsak az orosz cár beavatkozása, hanem az is, hogy az akkori nyugati hatalmak vezetői, Palmerston Londonban és Napóleon Lajos Párizsban, nem voltak hajlandók elismerni azt az új Magyarországot, amelynek esetleges győzelme az osztrák

birodalom felbomlásához vezethetett volna. 1918-ban sem Wilson, sem Lloyd George, sem Clemenceau, sem Orlando nem viseltetett semmiféle rokonszenvvel Magyarország iránt. Az 1939-től 1945-ig tartó második világháború során a három győztes, Roosevelt, Sztálin és Churchill közül az utóbbi volt, aki Magyarország történelmi szerepét és jelentőségét a legjobban értette. Ezért kíséreltem meg Magyarország iránti megértésének és jóindulatának bizonyítékait itt röviden összegezni.

(*Élet és Irodalom*, 1991. április 5.)

HORTHY MIKLÓS 1868–1957

Engedtessék meg, hogy e külföldön élő, magyar származású és magyar érzelmű történész közölje mondanivalóját Horthy Miklós történelmi szerepéről. Kötelességem itt nemcsak az adatszerű és tudományos tárgyilagosság, hanem az erkölcsi és emberi igazságokra is irányuló törekvés.

Magyarország történetében Horthy neve egy egész korszakot jellemez, melynek érdemeit és fogyatékosságait a mai napig vitatják, sajnos sokszor és sok oldalról rövidlátó módon. Most azonban a kormányzó személyéről és szerepéről legyen szó. Bár Horthy Miklós világnézete az úgynevezett Horthy-korszak világnézetével sokáig és nagy részben egybeesett, a kettő mégsem ugyanaz, mivel – főleg 1938 után – Horthy az ország és a nemzet érdekében alkalomadtán szembeszállni kényszerült az úgynevezett „szegedi" vagy „nemzeti" vagy „keresztény" jelszavak képviselőivel, akik közül számosan életpályája legtragikusabb órájában, 1944 októberében őt meg is tagadták.

Magyarországon a kommunizmus nem 1956-ban bukott meg először, hanem már 1919-ben. Horthy Miklóst a véletlenek sorozata tette Magyarország államfőjévé 1920-ban. Az akkori „szegedi gondolat" és a nemzeti hadsereg érdemeit sokszor eltúlozták. Tudomásul kell vennünk azt a szomorú és szégyenteljes tényt, miszerint Kun Béláék nem a nemzeti, hanem a román hadsereg elől menekültek el Budapestről. Azután Horthy fehér lovas bevonulása is csak akkor lett lehetséges, amikor a romá-

nok Budapestet már elhagyták. Tudnunk kell azt is, hogy a trianoni „békeszerződés" csupán parafálta az 1919-ben már fennálló katasztrofális helyzetet. A Károlyi Mihály által fémjelzett radikális és baloldali rendszernek nem volt sem képessége, sem elegendő akaratereje a magyarlakta területek megvédésére vagy erőteljes visszaszerzésükre; de mutatis mutandis ugyanez vonatkozik a Horthy által vezetett „nemzeti" erőkre is.

Ekkor következett be történelmi szerepének legvitathatóbb lapja, az úgynevezett „fehérterror". Személye bizonyos mértékben e kor kilengéseihez tartozik. Az antikommunizmus és az antiszemitizmus világképének tényezői voltak és maradtak, a felszínre kerülve legerősebben 1919 után. De mindebben Horthy nem volt sem egyedülálló, sem a fő hangadó. „Fehérterror" történt volna Horthy nélkül is. Kérdéses azonban, a húszas évek konszolidációja vajon megtörtént volna Horthy nélkül? Talán.

Vitatható és bonyolult Horthy Miklós szerepe az 1921-es királypuccsok során. Ferenc József volt szárnysegédje, ellenáll Ferenc József utódja hazatérési kísérletének, fegyveres erővel is. Hogy itt az antant és a kisantant fenyegetései vagy pedig a kormányzói hatalomhoz való ragaszkodás volt a fő tényező, a mai napig sem világos: valószínűleg mindkettő. A gondviselés úgy akarta, hogy mindkét akkori szemben álló, IV. Károly király és Horthy Miklós, száműzetésben, portugál földön, az egyik Madeirában, a másik Estorilban hunyjanak el. Talán a véletlen játéka, talán egy mélyen bölcs portugál mondást igazol: „Deus escrive direito em linhas tortus", Isten görbe vonalakkal ír egyenesen.

Sokak szerint tragédia volt, hogy a Horthy-rezsim helyett Magyarországot nem liberálisabb kormányzat uralta az 1918–20-as megpróbáltatások után, például IV. Károly

alatt. E sorok írója, aki bár fiatalkora óta szimpátiával viseltetik a monarchizmus és legitimizmus iránt, mint történész ezt cáfolni kényszerül. A magyar közvélemény és a néphangulat többsége nem volt Habsburg-párti, az 1920-as években sem. Ez Európa-, sőt világszerte az úri tekintélyuralmak korszaka volt, nem szólva arról, hogy amikor már Hitler kerül uralomra Németországban, igen kétséges, hogy egy akkor már bizonyosan belülről is támadott szabadelvű király erősebben tudott volna a német és nemzetiszocialista nyomásnak ellenállni, mint Horthy kormányzó.

Itt legyen szó Horthy államfői szerepének minősítéséről. Mussolinitól, Kemaltól, Hitlertől, Primo da Riverától, Piłsudskitól, Smetanától, Ulmanistól, de még Dollfusstól, Francótól és Salazartól is eltérően Horthy nem volt diktátor, hanem államfő. S ez nagymértékben megfelelt a magyar nép lelkialkatának, amely tekintélytisztelő. (Minden jelenlegi személyiség értékelésétől függetlenül kívánom megjegyezni, hogy az államfő szerepének elhalványítása a mostani magyar alkotmány egyik komoly fogyatékossága.) Az államfő szerepét Horthy elismerésre méltó méltósággal viselte. (Hozzájárult ehhez felesége bája és feddhetetlensége.) Persze méltóságviselés és felelősségvállalás nem ugyanazok. Horthy szellemi és politikai ítélőképessége kevésbé volt elismerésre méltó. De államfői szerepe nem lebecsülendő, s ezt az akkori korszak történelmi fejlődése igazolja. Legkésőbb 1938 után már kitűnik, miszerint az ország függetlenségének, a hagyományok megőrzésének és a polgári szabadságjogok védelmének hívei nem az (1939-ben már titkosan és szabadon) választott Országgyűlésben, hanem ugyanabban a kormányzóban bíznak, akit sokan azelőtt a szabadelvű hagyományok és szabadságjogok rideg ellenségének tekintettek.

Az arisztotelészi kategóriák szerint tehát mondhatjuk, hogy Horthy szerepe monarchikus volt, nem pedig demokratikus – bár e monarchia elismerte a hagyományos magyar parlamentarizmus szerepét, s a hagyományos arisztokráciáét is. Régen tudjuk, hogy az uralkodók szellemi képességeinél fontosabb az, hogy jó tanácsadókat válasszanak maguk körül. Ez Horthyra is vonatkozik, amikor például Bethlen István szerepére gondolunk, főleg kormányzása utolsó korszakában. Horthy monarchikus velleitásainak volt egyik következménye a kormányzóhelyettesi tisztről alkotott elképzelése 1941–42-ben, amikor e „szabadon választott" magyar uralkodó (persze 1920-ban nem a Rákos mezején, hanem a Vérmezőn) egy Horthy-dinasztia – legalább időleges – alapításával kívánt egyben hozzájárulni a magyar függetlenség és jogfolytonosság ügyéhez. De itt tragédia várta egy éven belül. Találhatunk sok Horthy-idézetet, melyek szűklátókörűségét, előítéleteit, felszínes retorikáját, antiszemitizmusát stb. bizonyítják. De ugyanez az ember saját kezűleg ír 1940-ben Telekinek: „Én hirdettem talán először hangosan az antiszemitizmust, azonban nem nézhetek nyugodtan embertelenségeket, szadista, oktalan megaláztatásokat, amikor még szükségünk van rájuk. Azonkívül messze veszélyesebbnek és értéktelenebbnek tartom hazámra nézve példának okáért a nyilasokat, mint a zsidót. Az utóbbi ide van érdekből is kötve, és adoptív hazájához hűségesebb, mint a nyilas, kik – mint a román Vasgárda – országunkat megzavart elméjükkel német kézre akarják játszani." Ugyanebben a levélben: „Meg vagyok győződve, hogy Amerika és Anglia egyaránt megértette azt a súlyos helyzetet, melyben a jelen háború minket talált, de nem fogják megbocsátani azt a hangot, mellyel a kormányhoz közel

álló sajtó Angliát és az Egyesült Államokat támadja, gúnyolja és lekicsinyli." E szövegnek jelentősége, hogy 1940 októberében írta, amikor Németország majd egész Európát uralta, s bár Anglia valahogyan kitartott, a Német Birodalom legyőzhetetlennek látszott. Horthy antikommunizmusa és antiszemitizmusa dacára felismerte a hitleri német és nemzetiszocialista veszélyt.

De az ilyen személyes és bizalmas kijelentések az általa fémjelzett politikai rendszer nagy részétől akkor már távol álltak. Politikai adottságainak hiánya is közrejátszott abban, hogy a hivatalos és majd' huszonöt évig kormányzó Egységespárt minden volt, csak nem egységes, főleg a harmincas években és azután; volt egy Gömbös-szárnya, volt egy – komolyabb fajsúlyú, de számbelileg sokkal kisebb – Bethlen-szárnya, s míg a kormányzó inkább az utóbbira hallgatott, a pártot, a képviselők és a közigazgatás nagy része másfelé húzott. (A magyar politikai történelem szindrómája ez, amely sokszor ismétlődik.) A „szegedi gondolat", a Vitézi Rend, a „Horthy Miklós katonája vagyok" embereinek nagy része 1938-ban már másképp látta – és kívánta – az ország alakulását, mint vezérük és alapítójuk, a kormányzó. S míg az ő tekintélyét a nép nagy része elismerte, ez valahogy más volt, mint népszerűség.

Államférfiúi képességeinek hiánya megnyilatkozik többször, például Hitlerrel való találkozásai során, főleg persze a katasztrofális 1944. március 18. napján, amikor a fanatikus, sokak szerint „megszállott" Hitler könnyedén és előnyösen kezeli le a – számára régimódi – úriembert, Horthyt. Mégis helyesen tette Horthy, hogy 1944. március 19-én nem mondott le, annak ellenére, hogy ez Hitlernek akkor átmeneti nehézséget okozhatott volna. Lemondása az ország tragikus sorsán – először német, aztán orosz

megszállás, aztán a trianoni határok újralefektetése – nem változtatott volna. Igaza volt, amikor valaki előtt mondta: „Ha elmegyek, akkor [a nácibarát] Albrecht főherceg kerül ebbe a székbe." Lassan feléledt abból a depressziós apátiából, ami március 19-e után megterhelte. Nemcsak államférfiúi, hanem erkölcsi kötelességének érezte a Hitler-birodalomtól való eltávolodását. A Budapesten maradt nagyjából 200 ezer magyar zsidó nagy része Horthy beavatkozásának köszönhette életét. Ugyanakkor nem volt elegendő ereje, hatalma vagy képessége ahhoz, hogy az országot a hitleri szövetség végső kötelékéből kiszabadítsa, de arra sem, hogy a magyar szellemekben és lelkekben dúló polgárháborúnak véget vethessen. Legnagyobb tragédiája az az október 15-e volt, melyhez, sajnos – hosszú lejáratban – maga is hozzájárult. Itt nem az ún. „kiugrás" elégtelen előkészületeire kell gondolnunk, hanem arra, hogy október 15-én a tisztikar jó része, a tisztviselői kar egy része (s az általa alapított Vitézi Rend nagy része is) elhagyta, sőt elárulta azt az öregembert, akitől valamikor, nem is olyan régen, éppen ők kaptak címet, stallumot, birtokot, hírnevet, rangot, kardbojtot, jogokat.

Aztán jött a száműzetés. Hazájába visszatérni nem tudott. Nem tér vissza soha az ő kormányzati vagy társadalmi rendje, egy-egy (majdnem mindig helytelenül értelmezett) szólam kivételével. Mégis a magyar történelembe tartozik, s ha maradandót nemigen alkotott, erkölcsi erényei voltak, melyeket egy régebbi úri világból hozott magával, s ma sem megvetendők. Isten hosszú életet adományozott Horthy Miklósnak, bár országos katasztrófa, családi tragédia és száműzetés volt utolsó tizenöt esztendejének sorsa. Nyugodjon békében most, mikor hazatér.

(*Magyar Hírlap*, 1993. szeptember 4.)

BARCZA GYÖRGY ÍROTT HAGYATÉKA*

Nagyalásonyi Barcza György írott hagyatéka több részből áll. Ezek: 1. naplói; 2. emlékiratai; 3. hivatalos és félhivatalos levelezése; 4. magán- és családi levelezése. Ilyenféle tagolás más közéleti emberek vagy diplomaták iratain elvégezhető. Barcza György írott hagyatékának azonban különleges értéke, nagy terjedelmén kívül, magas színvonala.

A Barcza-hagyaték legnagyobb része a kaliforniai Stanford Egyetem székhelyén lévő (de az egyetemtől és könyvtárától független) Hoover Intézet könyv- és levéltárában található (több más magyar emigráns irataival együtt). Barcza életének utolsó szakaszában, az 1950-es évek végén, Ausztráliában határozta el, hogy iratait a Hoover Intézetben fogja letétbe helyezni. E letét terjedelme majdnem példátlan: tizenkét nagy doboznyi. Három doboz tartalmazza emlékiratait (három gépelt példányban, köztük egy francia fordítás); kettőben 1939–1947 közötti hivatalos vagy félhivatalos levelezésének egy része, valamint újságcikkek stb. találhatók; hét dobozt töltenek meg gépelt naplói 1914 elejétől 1947 végéig. A teljes letét több mint tizenkétezer oldalt tesz ki. Tudomásom szerint az emigráns közéleti férfiak között csak Eckhardt Tibor és Szegedy-Maszák Aladár hagyott hátra hasonló

* A szerző köszönetét fejezi ki a michigani Ann Arbor Earhart Foundationnek, hogy anyagilag támogatta stanfordi kutatómunkáját.

terjedelmű iratanyagot. Az előbbié szintén a Hoover Intézetben található, de részint rendezetlen, részint minőségileg is gyengébb a Barczáénál (Eckhardtnak nincsenek is szigorú értelemben vett naplói); az utóbbi emlékiratának kézirata jóval terjedelmesebb, mint a Barczáé (a naplója viszont nem).

Barcza György 1914 elejétől (Athén) 1947. december 31-ig (Svájc) vezette naplóit. A naplók bőrbe vannak kötve, a lapok mindkét oldalt gépelve (a szövegen jól látszik, ahogy kopik a szalag, s újat kellett betenni). Négy esztendő (1937, 1938, 1939, 1940) bekötetlen. Némelyik esztendőben az eredeti mellett másolat is van.

A naplók szövege harminchárom esztendőn át hézagtalan, kivéve az 1941. január–májusi bejegyzéseket: Barcza ezt a részt kollégájánál, Wodianer Andor akkori lisszaboni követnél hagyta, nem kívánván magánál tartani az akkor németek ellenőrizte területen hazautaztában. Ezenkívül hiányzik az 1941. június 21-i és 22-i bejegyzés is.

Írásainak minősége elsőrangú. Barcza kitűnően fogalmazott. Naplóit (de az emlékiratok jó részét is) láthatólag egyenest gépbe fogalmazta, piszkozat készítése nélkül. A compulsio scribendi állandóan írni késztette. (Amikor egy alkalommal meginterjúvolja egy újságíró, a fennmaradt fénykép tanúsága szerint ez utóbbi karosszékben ül, ő maga meg az íróasztalánál a kis táskagépe előtt: ott fogalmazza meg helyben a válaszait.)

Nem kétséges, hogy Barcza (mint más íróemberek) már a reménybeli jövendő olvasó számára is írta a naplóit. Ez mindinkább kitűnik az 1939 utáni kötetekből, ahol a naplók jó része a napi vagy a közelmúlt világeseményekről szól, megtoldva újságokból kivágott fényképekkel és térképekkel (olykor magának Barczának a rajzaival is). A legérdekesebbek azok a naplóbejegyzések, amelyekben Barcza a) saját magáról, b) ismerőseiről, politikusokkal, hivatalnokokkal, államférfiakkal folytatott beszélgetéseiről, a benyomásairól és c) az általános atmoszféráról, a közhangulatról ír. (Magánéletéről, házasságáról, érzelmi kapcsolatairól csak elvétve ejt szót.)

Ízelítőül a sok ezer oldalból hadd szemléltesse néhány kiragadott szemelvény Barcza György erkölcsi meggyőződését, világpolitikai éleslátását, emberismeretét, írói vénáját, indulatait stb.:

1939. január (a nap megadása nélkül): „Az erőszaknak engednünk kell, egy pillantás a térképre, és meg kell érteni mindenkinek, hogy a németek nélkül, vagy pláne ellenükre, nem boldogulhatunk; de ne adjuk el magunkat, ne dobjuk oda egy idegen uralomnak mindazt a nemzeti értéket, amit egy évezreden át szent kincsünk gyanánt meg tudtunk őrizni! Ebben van a különbség. Más az, ha egy gyenge úrilányt egy vad, erőszakos és hatalomittas ember megerőszakol, és más az, ha egy nő önként odadobja magát tulajdonul valakinek!... Ez nagy különbség – az előbbi nem szégyen, csak igen nagy szerencsétlenség, az utóbbi tiszta gyalázat."

1939. április 16. „A szövetségesek az első csatákat el fogják veszíteni, városaikat a németek össze fogják bombázni, de az utolsó csatát, mint eddig mindig, mégis megint az angolok és társaik fogják megnyerni, és az lesz a döntő."

1939. április 17. „...ha a szovjet hordák megjelennek majd Európában, azt az emberiség Hitlernek fogja majd köszönhetni, mert a németek támadása nélkül józan európai államférfinak soha eszébe nem jutott volna a kommunistákkal szövetkezni. [...] ma már a veszély oly nagy, hogy

az angolok még az ördöggel is szövetkeznek Hitler ellen." (Prófétai szavak! Szóról szóra így mondta maga Churchill is a titkárának két évvel később, 1941. június -én.)

1939. április 18. „Ha lengyel lennék, megvolna a magam nézete az angol–francia segítséget illetően..."

1941. május 23. „Bárdossyt harmadnap kerestem fel. Udvariasan fogadott, majd szemrehányásokat kezdett tenni, azt mondva, hogy túlságosan angol befolyás alá jutottam, nem látok tisztán, és hogy legutolsó sürgönyeim egyike, amelyet még Teleki elolvasott, részben oka volt annak, hogy Teleki öngyilkosságot követett el. Erre kikeltem persze, azt felelve, hogy nem kellettem én ahhoz, hogy Teleki lássa, hova jutunk a korlátlan németbarátság útján. [...] Utálattal mentem el."

1938 novemberében idézi Szüllő Gézát, aki a Nemzeti Kaszinóban ezt mondta: „Imrédy azt hiszi magáról, hogy ő a Tisza, pedig csak a Zagyva."

1940 októberében felkeresi őt Londonban Habsburg Róbert főherceg: „Mind pénzt akar, mind valami akar lenni, majd aztán! »Nekünk nagyon nehéz – tette hozzá szomorúan –, mindenki akar valamit.« Mondtam neki erre, nagyon fontos lenne, hogy [Ottót] józan, becsületes, tapasztalt és routiniert emberek vegyék körül, ezek tanácsaira hallgasson, de olyanok legyenek, akik semmit sem akarnak, csak segíteni. »Ilyen ember – felelte – nincs.« Úgy látszik, rossz tapasztalatai lehetnek. »Milyen jó teája van, egészen angol lettem, imádom a teát és a jó magyar cigarettát... szabad még egyet kérni? Magánál nagyon jó – mondta ismét körülnézve –, itt még úri házban érzi magát az ember, ez maradt meg a nagy monarchiából, most már csak ez van, de remélem, ez meg is marad.« – Nyugodtan, okosan beszélt, kissé félénken, de amikor mondtam neki.

»Fenséged velem nyíltan beszélhet, én megboldogult Ferenc József kamarása vagyok, úgy beszéljen velem« – rám nézett nagy kék szemével: »Köszönöm – mondta –, ez jólesett.« Aztán felállt: »Mennem kell« – mondotta. – Kínáltam a kocsimat, hogy az majd elviszi, de azt felelte, »Ó, köszönöm, nem kell, ide megyek gyalog a közelbe a Knightsbridge-re.« Kikísértem, Ferenc huszárom adta oda a kalapját, megnézte, elköszönt, elment mint egy sötétkék ruhás kis házitanító, úgy szaladt le a lépcsőn, tűnt el az utcasarkon."

1946. december 31. „Írjak-e még naplót? Mert minek, kinek? Ki fogja ezeket a köteteket valaha is elolvasni?"

1947. december 31. „Befejeztem ez évi feljegyzéseimet, és azt hiszem, ezentúl már vagy egyáltalán nem írok naplót, vagy csak rövidet. Nem sok értelme van ennyit összeírni azért, hogy senki soha el ne olvassa."

Ez a napló legutolsó bejegyzése. Ceruzával odaírta a leánya, Erzsébet: „Valaki mégis olvasta – lányod. Ausztráliában, 1978-ban, tehát 30 évvel azután, hogy ezt a naplót írtad..."

Megjegyzendő, hogy naplói nemcsak terjedelmesebbek, hanem gyakran sokoldalúbbak is, mint emlékiratai, s így árnyaltabb képet kapunk belőlük egy-egy jelenségről. Ennek alighanem több oka is van. Az egyik az, hogy a frissiben leírt benyomások, vélemények, érzelmek, indulatok később leülepednek, módosulnak, más megvilágítást kapnak utóbb a naplókban. (Bárdossyról például nem ír mindig olyan megvetően, mint a fentebbi idézetben; a Horthyról 1941 után mondott kritikája sem végleges, korábbi feltétlen tisztelete a kormányzó iránt itt-ott később is felbukkan.) A különbség fő oka azonban Barcza 1944–45 utáni lelkiállapotában keresendő, amikor svájci száműzetésé-

ben, a magyar katasztrófa sötét árnyékában írja memoárját, amely akkor talán leginkább a külföldnek volt szánva. Kérte is Macartney professzort, hogy tegyen valamit az angol nyelvű kiadás érdekében, de Macartney láthatólag nem fáradozott ezen. Barcza francia kiadásra is gondolt (az emlékirat francia szövegének terjedelme 443 gépelt oldal), de ebből sem lett semmi.

Az emlékiratok teljes szövege most megvan Magyarországon, és ugyanott van Barcza hivatalos vagy félhivatalos levelezésének nagy része is. Ehhez jönnek még Barczának a külügyminisztérium levéltárában lévő jelentései, valamint ami még megvan magán- és családi levelezéséből. Mindent egybevetve, naplójának és emlékiratainak értéke felbecsülhetetlen.

Csak remélhetjük, hogy emlékirata után naplója is hazatérhet egyszer.

Phoenixville, Pa., USA, 1993. október

(In: Barcza György: *Diplomataemlékeim, 1911—1945*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994.)

ÉHES FARKAS A NYÁJ KÖZT

JOHN LUKACS A NAGYHATALMI EMÉSZTÉS ZAVARÁRÓL

(1.) Magyarország sorsa 1945-ben teljesen a világ nagyhatalmainak elhatározásától függött, mégpedig az ország történelmében először két, nem egészen Európához tartozó, akkor Magyarországgal nem szomszédos nagyhatalomtól, az Amerikai Egyesült Államoktól és a nagyorosz Szovjetuniótól.

Természetesen amikor „sorsról" és „függőségről" szólunk, itt elsősorban az ország és az állam a tárgy, kevésbé a nép vagy a nemzet; bár minden egyes magyar ember története és sorsa elválaszthatatlan volt az előbbiektől. Elválaszthatatlan: de mégsem, és nem teljesen, és nem mindig azonos. Ezért például a magyar belpolitikában történtek, főleg 1945 őszén, jelentősek voltak, és maradnak.

(2.) A nagyhatalmak elhatározásai, tettei, döntései persze elválaszthatatlanok voltak a világháború kimenetelétől; de annak végeredménye – ha nem is pontos körülményei és feltételei – 1944–1945 telén már nem voltak kétségesek.

Mindenesetre itt négy nagyhatalomról kell hogy szó legyen.

A Német Birodalom politikája nem csupán arra irányult, hogy az ellene zúduló óriási ellenséges seregeket valahogy feltartsa, hanem hogy – ha lehetséges, egyes harci vagy esetleges politikai-diplomáciai sikerek következtében – az ellenséges szövetségesek között rést üssön, s így vagy az egyiket, vagy a másikat ne csupán feltartóztassa, hanem valamiféle,

a németekkel kötendő megegyezésre kényszerítse. Ribbentrop külügyminiszter 1945 februárjában bizalmas köriratban engedélyezte a még megmaradt semleges fővárosokban lévő német külképviseleteknek, hogy az orosz kommunizmus világveszélyére állandóan utalva kereshessenek valamilyen kapcsolatot az angolszász diplomáciával. Ugyanakkor más megmaradt német levéltári iratok utalnak arra, miszerint Ribbentrop elképzelésében egy német–orosz megegyezés esetében Kelet-Európa orosz fennhatóságának elfogadásakor Magyarország, Csehország és Horvátország viszont nagynémet befolyás alatt maradna.

Anglia politikáját Magyarországot illetően két kényszertétel határozta meg. Az első az Egyesült Államoktól való függősége, illetve annak tudata, hogy minden komoly ellentét London és Washington között elkerülendő. Ez főleg az 1944. júniusi normandiai partraszállás után lett döntő, amikor – először – az Európában bevetett amerikai haderő mérete lényegesen felülmúlta az angol és brit birodalmiakét. A másik, Churchill szerint is sajnálatos tény, hogy a Balkánon és a Duna-medencében (Dél-Ausztria és Görögország kivételével) a háború végén angol vagy amerikai csapatok nem lesznek jelen. A Balkán – és Magyarország – megszállásáról 1944 októberében egyezett meg Churchill Sztálinnal, Moszkvában (az úgynevezett százalékegyezmény), hogy mentse, ami még menthető. Ami Magyarországot illeti, érdekes, hogy az eredeti Churchill–Sztálin 50-50 százalékos formulát két nap múlva Molotov Edennel szemben 75-25 százalékos orosz túlsúlyra korrigálta; ezt Churchill elfogadni kényszerült, több okból, melyeket itt nem taglalhatunk, de hozzájárult mindehhez az éppen moszkvai tartózkodása

alatt történt október 15-i magyar fegyverszüneti kísérlet kudarca is.

Fontos és megjegyzendő, hogy az említett események súlya sokkal nagyobb, mint a honfitársaink által sokszor és helytelenül vitatott jaltai konferenciáé (1945 februárjában, parafálva Buda végleges eleste napján), ahol Magyarországgal részletesen nem foglalkoztak, s ahol csak általános és a legkevésbé sem precíz vagy meghatározott deklarációk jöttek létre „Európát" illetően. Nagyjából ugyanez vonatkozik az 1945 július–augusztusában tartott potsdami csúcskonferenciára (amikor azonban egy kis, de jelentős részlet érintette Magyarországot: Sztálin Magyarországra vonatkozó kérdést tett fel Churchillnek, amire azonban az akkor már fáradt – és betegeskedő – angol miniszterelnök nem tudott kellően felelni. Ez kissé arra utal, hogy Sztálin talán még nem döntötte el teljesen Magyarország szovjetizálását – abban az időben.) Magyarországot illetően a négy nagyhatalom közül 1944-ig aránylag az angol – pontosabban a churchilli – politika volt a jóindulatúbb. Ez sajnos az 1944. március 19-i és az azt követő (beleértve október 15-ét) események következtében megszűnt; bár Churchill 1944-ben állandóan – főleg Roosevelthez irányított üzeneteiben, de máshol is, még 1944 decemberében is – hangsúlyozta, hogy Magyarország nem Balkán, nem Kelet-, hanem Közép-Európához tartozik.

Az angol külpolitika Magyarországot illetően passzív volt 1945 első felében; sőt a Magyarországra érkezett Szövetséges Ellenőrző Bizottság működése során is az angol misszió passzívabban viselkedett, mint az amerikai. De az év második felében London érdeklődéssel, sőt szimpátiával fordult az akkor demokratikus átalakulás

felé, látván a kisgazdapárt előretörését a kommunista párt rovására, főleg a budapesti és az országos választások során, illetve után. Itt az angliai politikai változás 1945 júliusában nem hozott törést a brit külpolitikában: a munkáspárti Bevin külügyminiszter még Edennél is erőteljesebben és határozottabban ellenezte a szovjetorosz fondorlatokat és brutalitásokat.

Az Egyesült Államok szovjetellenes világpolitikája csupán jóval később, 1947-ben kristályosodott ki. Ennek okait – ezek részben személyiek, részben belpolitikaiak voltak – itt nem taglalhatjuk; ez mindenesetre hozzájárult ahhoz, hogy 1945 augusztusa előtt az amerikai politika örömmel vette Sztálin ígéretét, miszerint 1945 augusztusában hadba lép Japán ellen (ami meg is történt).

Akkorra azonban – az atombombák miatt is – Japán már megadásra kényszerült Amerikával szemben, bár döntő volt az 1945. augusztus 9-i – Sztálin által pontosan betartott – orosz hadüzenet is.

Általában az amerikai – főleg Közép- és Kelet- Európára vonatkozó – külpolitikát 1945-ben két kívánság határozta meg: (a) az Oroszországgal való szövetség valamilyen fenntartása – ide tartozik Sztálin jaltai beleegyezése, miszerint a Szovjetunió részt vesz az Egyesült Nemzetek megalakulásában; (b) Kelet-Európában oroszbarát, de nem túlsúlyban vagy feltétlenül kommunista kormányok, illetve rezsimek kialakulása. (Amint később Finnország példája valahogy ezt képviselte.) Mindezt 1946-ban kezdte Truman elnök elvetni; s az amerikai külpolitika irányváltozása aztán 1947 elején meg is történt. De a magyarországi belpolitikai események pozitív hatása 1945 második felében már regisztrálódott nemcsak az amerikai sajtóban, hanem itt-ott külpolitikai vonalon is.

Sztálin a Jaltában aláírt („Deklaráció a Felszabadított Európáról") egyezményt egyoldalúan és – sajnos – reálisan látta és kezelte. Miután ez a deklaráció általánosságokból állt, úgy látta, hogy – éppen azért, mert semmifajta földrajzi vagy államközi meghatározást vagy precíziót nem foglalt magában – Európának két érdekszférára osztását fogadta el: az angolszászok – nagyjából – nem szólnak bele Kelet-Európa helyzetének alakulásába, míg ő és kormánya nem foglalkozik Nyugat-Európával.

Az orosz külpolitikát illetően már itt-ott látható, hogy Sztálin rugalmasabb (s ha szabad így mondani, konzervatívabb) volt, mint Molotov és mások; 1945 nyarán jugoszláv elvtársainak már kijelentette, hogy itt Európa kettéosztásáról lehet csak szó: „ami az övék, az az övék; ami a mienk, az a mienk". Magyarországot illetően azonban óvatosabb volt, mint a Bulgáriát és Romániát (sőt a Lengyelországot is) érintő álláspontjában. Létezik valamilyen – nem perdöntő, de érdekes – töredékes bizonyíték arra nézve, hogy még 1946- ban sem volt biztos abban, hogy Magyarországon (és Kelet-Németországban is) a kommunista pártok egyeduralmát kell-e kierőszakolni, illetőleg biztosítani. 1947-ben fordult végleg efelé a szovjet politika, amikor az úgynevezett "hidegháború" kezdett kikristályosodni, beleértve ennek lényegét, tehát Európa kettéosztását.

(3.) Tehát: míg 1945 és 1947 között független magyar külpolitikának lehetőségei alig voltak (beleértve a párizsi békekonferenciát is, bár Erdélyre vonatkozóan 1944–1945 telén az oroszok, Párizsban pedig az amerikaiak kísérelték meg bizonyos magyar szempontból jóindulatúnak minősíthető változtatásokat – az oroszok mindaddig, amíg 1945 márciusában a román kormány teljesen orosz csat-

lóssá nem alakult át), a magyar nép és nemzet kommunistaellenessége és szabadságszeretete, és az akkori Független Kisgazdapárt (és a Szociáldemokrata Párt egy részének) demokratikus és szabadságszerető vezetése nemcsak a magyar nép és nemzet történetében elismerésre méltó fejezet, hanem a magyar presztízs és a magyar állam szempontjából is jelentőséggel bírt. Bár rövid távon nem tarthatott sokáig, ez a jelentősége a mai napig fennáll.

(*Népszabadság*, 1994. november 5.)

KÉRDÉSEK A SAJTÓSZABADSÁG ÉS A DEMOKRÁCIA TÖRTÉNELMÉRŐL

A napi sajtó és a demokrácia történelme nagyjából elválaszthatatlan egymástól. Mindkettő az úgynevezett újkor egyik legfontosabb produktuma. A középkorban és azelőtt egyik sem létezett. Most, az úgynevezett újkor végén, illetve azután, mi történik majd a sajtóval és a nyomtatott szóval magával?

Történész vagyok, nem próféta, de megjegyzéseim végén kénytelen vagyok erre a problematikára egy pillanatig még visszatérni. Mindenesetre a napi sajtó vagy újság a világtörténelem során először a XVII. század közepe felé jelentkezik, főleg Angliában, az első újság 1641-ben, Hollandiában 1667-ben, itt-ott Franciaországban és ritkán, azt már megelőzően is egyes német hercegségekben.

A XVIII. században a hírlapok Angliában és Nyugat-Európában megszaporodnak. Megszaporodik bennük a napi politikai híradás, csökken a kereskedelmi hírek terjedelme.

A sajtó, illetve a napisajtó aranykora a XIX. század. Minél nagyobb és nagyobb tömegeket ér el. Oka ennek az iskolázottság és az olvasóközönség növekedése.

A XIX. században a hírlapok mennyisége, terjedelme, de minősége is növekszik. Először a történelemben a hírlapok, legalábbis egyes híres újságok kultúrával is foglalkoznak. Kultúrát is terjesztenek. Regényrészleteik, színházi és művészeti kritikáik sokszor döntő befolyásúak, esszék telítik lapjaikat. A legnevesebb írók jelennek meg

egyes hírlapokban, nem csupán azért, mert ez külön keresetet jelent számukra.

De itt áll előttünk a történelmi probléma: a napi sajtó befolyásoló hatása a kultúrára és a politikára. Nem csupán a napi politikára, de a világpolitikára is, sőt a történések egészére. Vajon a napi sajtó formálja-e a politikát? Sőt többet ennél: az eseményeket? Vagy csupán tükrözi őket? Következmény vagy alkotóelem? Nehéz kérdések ezek. Mindenesetre legalább a legutolsó százötven év akármilyen időszakával vagy tárgyával foglalkozó komoly és gondos történész kutatásaiba beletartozik az akkori napilapok anyaga. És ez nemcsak hatalmasan megnöveszti a történész munkáját, hanem éppen az előbb vázolt problematika miatt finom és disztingválásra hajlamos képességeket kíván, mert érdemtelen eljárás újságok nyomtatott anyagát vizsgálni vagy idézni azok újságíróinak és szerkesztőinek szemrevétele nélkül. Más szóval: az újságok belső történetéről is sokat kell tudnunk. A sajtó történelme persze a politikai történelemhez, sőt az egyetemes történelemhez is tartozik, de még ma is kevés mű áll rendelkezésünkre újságírókról. Egy példa erről a londoni *Times* négykötetes történelme, amely különösen érdekes, nemcsak egy híres napilap belső szerkesztői változásai miatt, hanem azért is, mert legalábbis körülbelül 1860 és 1950 között a *Times* vezércikkei, sőt néha cikkei is előre jelezték az angol külügyminisztérium illetve a világpolitikai fordulatait, mégpedig a külügyminisztériummal összhangban, finom, személyes sugallatok következtében.

Hadd idézzek a XIX. század angol történelméből. Úgy látszik, a század elején, 1828-ban Macaulay alkotta a kifejezést, miszerint a napisajtó a negyedik rend. A század végén a fiatal Churchill, akinek legifjabb kora óta politikai

ambíciói voltak, országgyűlési képviselősége mellett hírlapírásra is adta magát, de nem csupán természetes írói tehetsége miatt. Saját szavait idézem: „Olyan korban élünk, amikor talán a sajtó a társadalom egyetlen robusztus és erőteljes intézménye." 1900-ban Lord Salisbury szavai: „A nemzetközi diplomácia manapság nemcsak a külügyminisztériumi táviratok, hanem egyes külföldi tudósítók táviratai szerint formáltatik." De ugyanakkor Oscar Wilde: „A múltban volt a szorítóvas. Most meg a nyomás, a nyomtatás, a sajtó. Fejlődés talán, de nem jó. A hírlapírás a negyedik rend? Valamikor igen, de most talán az egyetlen. Fölemészti a többi hármat. A főnemesség nem mond semmit, a felsőháznak mondanivalója nincs, az alsóháznak sincs beszélnivalója, bár sokat beszélnek."

És a XIX. század végén egy újabb fejlemény: megjelenik az olcsó újság, az úgynevezett bulvársajtó. Tudomásom szerint Magyarországon ez épp akkor jelent meg, amikor az új magyar szó, a rikkancs, ami szintén század eleji jelenség. A terjedő demokrácia következménye. A tőkespekulánsok rájönnek arra, hogy új, most először olvasni tudó tömegeket lehet megnyerni az újságolvasásnak, rászoktatni őket gyorsan a tömegújság vételére. Persze nem véletlen, hogy ezek a hírlapok Amerikában, a gyorsan burjánzó tömegdemokrácia köztársaságában jelennek meg először. Mint tudjuk, első sajtómágnásuk a magyar származású Pulitzer. Sajtómágnás: ez a szó is megjelenik világszerte 1900 körül, mert egyes újságtulajdonosok, illetve egész újságtrösztök tulajdonosai és igazgatói nem csupán nagy vagyonokra, hanem nagy politikai és közéleti befolyásra tesznek szert. Az amerikai tömegújságot 1880 után utánozzák angol, pontosabban skót, ír sajtómágnások Nagy-Britanniában, mégpedig sikeresen. Sőt

annyira sikeresen, hogy egy évszázad leforgása után sajnálatosan láthatjuk, hogy míg kezdetben az úgynevezett bulvársajtó itt-ott utánozni kívánta a hagyományos és minőségi újságok egyes közművelődést szolgáló részleteit, a tömegfogyasztás és a gyors nyereségvágy következtében a XX. század vége felé éppen Angliában, a hírlapírás és a sajtószabadság klasszikus előfutárában már itt-ott a hagyományos és minőségi hírlapok veszik át a bulvár- illetve tömeglapok egyes közönséges és szenzációt hajhászó szokásait, illetve azok tónusát.

Körülbelül 1920 után mindehhez hozzájárul a képek megjelenése az újságokban. Először rajzok, aztán primitív nyomású fotográfiák sokszor hamisított reprodukciói, végül pedig a fényképek maguk, legvégül még színesen is. Ezt is a tömegsajtóból vette át az úgynevezett minőségi sajtó. Nem másodrendű jelenség ez, szerves része a most már kialakulóban lévő újkor utáni kornak, amikor a képekben való gondolkodás és képzelőerő növekedik, sőt itt-ott kiszorítja az írott és nyomtatott betű korszakát. Igen, a kép már behatol a nyomtatásba, sőt a politikába is. De 1920-ban még mindig a napi sajtó aranykorában élt a világ, mert míg az egyik oldalon az újságolvasó tömegek száma növekedett, a másik oldalon az újság híradó-monopóliuma még teljes volt. Csak 1920 után jelenik meg a filmhíradó, rádió, képes magazin és végül a televízió, melynek következtében a sajtó befolyása csökkenni kezd.

Ugyanakkor az ilyen egyszerű, tömegsajtó kontra hagyományos sajtó, illetve mennyiségi sajtó kontra minőség szembeállításból nem lehet történelmi vagy politikai következményeket levonni. 1917-ben Oroszországban, 1922-ben Olaszországban, 1933-ban Németországban az angliaihoz vagy amerikaihoz hasonló közönséges bulvársajtó

nem, vagy alig létezett. Mégis ezekben az országokban fordultak a tömegek a diktatúra felé. Más oldalon a kulturált és magas színvonalúnak hitt napilapok sem voltak szellemi korrupciótól mentesek. Álljon itt például a sokak által utánzott és valamikor igen nagyra becsült, híres bécsi *Neuer Freie Presse*, amelynek prózai retorikáját, beállítottságát és egyes fondorlatait századunk egyik legnagyobb és legbecsületesebb kritikusa és nyelvőrzője, a bécsi Karl Kraus ostorozta kímélet nélkül. Még ma is a történészek előtt áll az a feladat, hogy vizsgálják az európai újságok retorikáját 1914 júliusában és azután. Teljes könyvtárakat írtak az 1914. évi katasztrófa okainak elemzéséről. De az úgynevezett és oly sokszor vitatott világháborús felelősség kutatásába igenis beletartoznak az akkori újságok szerkesztői és újságírói, akik felelőtlenül dobálták a tüzes és tetszetős szikrák tömegeit, fújták a harci kedv retorikáját a közvélemény és a népharag szítására.

Ugyanakkor tegyük hozzá: a diktatúra vagy zsarnokság alatt élő emberek nagy része – és nem csak a művelt és gyakorlott újságolvasó – megtanulta, hogyan kell a sorok között olvasni. Hogy nem kell elhinni mindent, sőt igen keveset abból, amit az újságok írnak. Zárójelben teszem hozzá a jövő kérdését: eljön-e az az idő, amikor a tömegek nagy része tud majd a kép mögé is nézni? A kép mögött is látni valamit, s nem hinni el mindazt, amit a képernyőn lát?

Mindeddig nem foglalkoztam a magyar sajtó történetével, illetve annak problémáival, mert előadásom a napi sajtó és a demokrácia nagy vonalakban vázolt történelmi összefüggéseivel kíván foglalkozni. Most, előadásom vége felé engedtessék meg, hogy néhány kérdést legalább föltegyek. Történészt érdeklő kérdéseket, melyeknek fel-

dolgozását, illetve kidolgozását a jövő fiatal magyar történészeire hárítanám. Itt nem csupán a történelem valami kisebb ágáról, valami úgynevezett sajtótörténelemről van szó, hanem a XX. századi magyar történelem értelmezésének egészéről. S ugyanekkor e konferencia tárgyköréhez illően, a sajtóetika ma is érvényes egyik-másik problémájáról. Például itt van Deák Ferenc híres húsvéti cikke 1865-ben. Tudjuk, hogy ez a kiegyezés létrejöttéhez vezetett. De mint mindennek, ennek is volt előzménye. A Bach-korszak után, sőt azalatt milyen árnyalatok jelentkeztek a magyar sajtóban? Milyen volt a *Pesti Napló* függetlensége már 1865 előtt?

Vagy a külső és a belső cenzúra összefüggése. Mert az utóbbi még érdekesebb, mint az előbbi, és sokkal sajnálatosabb is. Az Est. A nagy budapesti bulvárlap. 1918-ban radikális, majdhogynem Galilei-körös, Károlyi-párti, túléli Kun Béla uralmát, de 1919 novemberében ugyanez a lap nagy betűkkel örvendezve üdvözli Horthy Miklós bevonulását a nemzeti hadsereggel. Tulajdonosai ugyanazok. Szerkesztői kevés kivétellel ugyanazok. Újságírói gárdája ugyanaz. A közvéleményre kívánt hatni? Talán, bár alig hiszem. Azt tükrözné? Talán, de talán csak egy részét. A néphangulattal nem akart szembeállni? Valószínű. De mindehhez a lap belső történetéhez is kellene érteni, ismerni a lap szerkesztőinek és íróinak karaktervázlatát.

Másik példa: Az úgynevezett jobboldali keresztény sajtó retorikája a Horthy-rendszer alatt. A szubvenciói kérdése. A két jobboldal jelenléte. Az egyik végig németpárti, a másik függetlenebb, árnyaltabb. De miért és hogy? Az úgynevezett jobboldali keresztény sajtó retorikájának hatása nemcsak a tömegekre, de egyes osztályokra, például a katonai tisztikarra. Ezzel a retorikával például

Horthy egyetért. De 1940 októberében már Horthy írja Bethlennek: „Meg vagyok győződve, hogy Amerika és Anglia egyaránt megértette azt a súlyos helyzetet, melyben a jelen háború minket talál, de nem fogják megbocsátani azt a hangot, melyet a kormányhoz közel álló sajtó Angliát és az Egyesült Államokat támadja, gúnyolja és lekicsinyli." A kormányhoz közel álló sajtó? Miért? Mit jelentett ez akkor? 1943-ban az egyik kormánylap, a *Magyarország* megkísérel árnyaltabban írni. Kevésbé hangoztatva a német birodalom erényeit és győzedelmességét. Főszerkesztőjét, Szvatkó Pált a németek el is viszik Mauthausenba. De más kormánylapok, kormányhoz közel álló lapok másként írnak. Minek következtében sem a közvélemény, sem a néphangulat nem készíttetik fel arra, hogy a kormányzót kövesse október 15-én.

Még egy példa: a *Magyar Nemzet* története. 1938 és 1944 között ez a lap nemzeti intézménnyé fejlődött, annak ellenére, hogy sem a tömegek, sem a tisztikar, sőt a tisztviselőkar nagy része sem olvasta. Azt tudjuk, hogy a konzervatív és katolikus *Magyarság* című lapot német pénzen a nyilasok 1938 tavaszán megvásárolták, Pethő Sándor lemondott, és hogy milyen emberek és pénzek segítségével alakította a *Magyar Nemzet*-et 1938 nyarán. 1944. március 19. után megszűnt, 1945 tavaszán újból megindult. Egyik fő szerzője volt Parragi György, akit a németek elvittek Mautthausenba. 1945-ben visszatér, újból tollat fog, védi a polgári jogokat és a magyar demokráciát a kommunisták ellen, de valamikor 1946 végén vagy 1947 elején feladja a harcot, alkoholista, súlyos beteg, még egyszer nem vállalja a börtönt, társutasként ír, aztán meghal. Egy ember tragédiája ez. Mégis, a *Magyar Nemzet* megmarad a kommunista rendszer alatt is. S hogy történt az, hogy az

egykori pártlap, a *Népszabadság* lett aránylag a szabadabb orgánum, amely alatt azt értem, hogy a nyolcvanas évek elején lehetett benne azelőtt tabutárgyakról írni. Bizalmas pártutasítás játszott benne szerepet? Vagy a közvéleményre irányuló tekintet, kapcsolatban egyes hírlapírók szabadságra vagy függetlenségre irányuló egyéni törekvéseivel?

Egy döntő fontosságú kérdésről, a hírlapszerkesztő és a hírlapíró felelősségéről is hadd jegyezzek meg egyetmást. A demokrácia, s talán főleg a tömegdemokrácia korában ez a felelősség sajnos nincs eléggé értékelve. Jogilag persze ez az értékvédelem nehéz, csaknem lehetetlen. S országonként változik. Magyarországon és Közép-Európában létezik az úgynevezett sajtóper; általában olyan országokban, ahol a törvényi rend kodifikált és a római jog alapjain nyugszik. Angliában a szó szoros értelmében sajtóper nincs, de létezik néha elég szigorúan végrehajtható rágalmazási per. Mindegyiknek megszorítása az, hogy csak személyi sértésekre, illetve személyt érintő rágalmakra és anyagi károkra szorítkozik. De a hírlapírónak, mint minden írónak, tudnia és éreznie kell, hogy ő felelős mindenért, amit ír. Nemcsak a joggal és a törvénnyel és az állammal vagy a nagyközönséggel, közvéleménnyel, néphangulattal szemben, hanem saját magával szemben. Saját magával nézzen szembe a szellemi tükörben. Mert minden írónak – legyen az újságíró, költő, történész vagy levélíró – tudnia kell, hogy a hír vagy adat közlése nemcsak annak kiválasztásától, hanem annak kifejezésétől is elválaszthatatlan, mert minden egyes szó választása nem csupán stilisztikai, hanem erkölcsi döntés, nemcsak a közéletben, hanem saját magánéletünkben is.

Talán manapság ez az írói becsületesség követése és fenntartása – még fontosabb és komolyabb feladat, mint valaha, mert az írott és a nyomtatott szó veszélyben van a képi, a piktoriális médiumok terjedése és az olvasóközönség csökkenése miatt. Lehetséges, hogy bizonyos síkon újból visszafelé megyünk, hiszen már látható, hogy minél inkább és inkább attól függenek, és kevésbé az előfizetések és napi vásárlások számaitól. Mint története elején, a XVII. században, a mai sajtó is elsősorban hirdetési médiummá válik. Persze a hirdetés és a hírlap egy síkon átfedik egymást: mindkettő hírhozó. De lényeges különbség az, hogy a hírlap véleményformáló, míg a hirdetés véleménykijelentő. Lehetséges az is, hogy a két jelenség – közvélemény és néphangulat – egyre kevésbé lesznek meghatározhatók, mert mindig inkább fedik egymást, sőt átformálódnak új szerkezetek, új jelenségek felé. A tömegdemokrácia, a populizmus korában tudnunk kell, hogy a sajtó szabadsága csak egy kisebbségnek az igénye. A világtörténelem legiskolázottabb népének, a németnek újkori történelmében láthatjuk, hogy 1933–1945 között ez a német nép a sajtószabadságot nem hiányolta, sőt annak hiányát észre sem vette. De a sajtószabadság a szabadság történelmének is csupán egy része. És talán, mint az utolsó hat esztendő magyar történelme és körülményei is mutatják, nehezebb szabadnak lenni, mint rabnak. Mert a szabadság – mind az írói és a közlési, mind a magánéleti és a közéleti – felelősséggel jár. Határainkat saját magunknak kell megszabnunk.

Ha az olvasás iránti étvágy csökken, ez azért történik, mert az újdonságok és a hírek utáni érdeklődést más jelenségek – főleg képanyagok – táplálják. Ez valószínűleg több, mint átmeneti jelenség. De van egy legalábbis lehet-

séges fényoldala is: az, hogy az igazi olvasás iránti étvágy igényesebb és telítettebb lehet. Mint ahogy a gyorsétel sem elégít ki mindenkit, az ilyenfajta szellemi igény újból egy kisebbségét jellemezhet majd. Lehet, hogy a nyomtatott szó kisebbségbe kerül. De miért ne szóljon a kisebbségben? Kezdetben vala az Ige, így kezdi a Szentírás is: „A szó nem a kép, nem a szám."

(*Magyar Hírlap*, 1995. január 14.)

KÉPEK ÉS KÜLÖNBÖZŐSÉGEIK

Nem jelentkeztem felszólalásra. De most gyorsan firkáltam egy pár sort. Írónak szólítottak, pedig történész vagyok. Igaz ugyan: nincs történész anélkül, hogy tudna írni. A történelemnek nincsen szaknyelve, nincsen zsargonja, de vannak történészek, akik afelé hajlanak: aki nem tud írni, nem lehet jó történész. Most kénytelen vagyok szőrszálakat hasogatni. Mert különbségekre kívánom a tisztelt hallgatóság figyelmét felhívni.

Különbség van a Magyarországról formált és a magyarokról formált kép között. Természetesen ezek gyakran fedik egymást, máskor nem – éppúgy, mint más országok és népek esetében. Az angolszászok például bizonyos mértékig hajlamosak arra, hogy Franciaországot szeressék, de a franciákat ne kedveljék. Ismétlem: a kettő sokszor fedi egymást, de azért nem ugyanaz. Különbséget kívánok tenni továbbá az úgynevezett nemzetközi, illetve az államközi kapcsolatok között. Köztudomású: az utolsó százötven évben Európában a nemzetek lassan megtöltötték az államok kereteit. S először a történelemben: egész nemzeteknek formálódik képük más nemzetekről. A nemzet valószínűleg túléli a modern államot. De az, hogy nem egész nemzetek, egész népek kerülnek kapcsolatba egymással, nem mindenben szerencsés dolog. A nemzetek egymásról alkotott képe lehet jobb, de lehet rosszabb is. Sok tekintetben primitívebb, mint az államok diplomáciájának egymásról alkotott képei voltak.

Itt is megkülönböztetést kell tennünk. Kötelességünk arra is gondolni, hogy az állam tekintélyének és funkcióinak gyengülése nem mindig a nép érdeke, és nem mindig használ a népről alkotott külföldi képnek.

Még pár szót kívánok mondani az idegenforgalomról. Svájc kezdte, de ma már sok állam van a világon, melynek elsőrangú vagy igen jelentős jövedelme származik az idegenforgalomból. Magyarországon is mind fontosabb tényezője a közgazdaságnak. Minősége, sikere elválaszthatatlan az országról, illetve a magyarokról alkotott képtől. Mindenesetre az idegenek magyarországi látogatása révén inkább az országról, mint a magyarokról alkotott kép születik, hiszen a látogatónak a magyarokról többnyire csak nagyon felületes benyomásai vannak. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az idegenforgalom nem minden szempontból előnyös. Lassan olyan helyzetbe kerülünk, amikor ez már nemcsak erkölcsileg, hanem gyakorlatilag is veszélyeztetheti az ország lakosságának, egészségének, illetve a népnek bizonyos részét, részeit.

De – a különbségtételről nem megfeledkezvén – nem választhatók el a Magyarországról alkotott képek a magyarokról alkotott képektől, a nemzetközi kapcsolatok az államközi kapcsolatoktól, és végül egyáltalán nem választható el az ország vagy a magyarok képe a magyarok önmagukról formált képétől. Mert a legfontosabb, a leglényegesebb és legelkerülhetetlenebb az, amit a magyarok magukról gondolnak. Ez a nép igen tehetséges, de ez a nép igen sérült is, pedig a magyar képnek nemcsak hordozója, de döntő lényege a magyar önbizalom. Ha ez az önbizalom hiányzik, akkor az erről alkotott külföldi képek és tapasztalatok következményei elkerülhetetlenek.

(In: *Magyarország képe a nagyvilágban. Külföldi és hazai magyarok tanácskozása az országról, 1997. május 30–31.* Osiris Kiadó, Budapest, 1997.)

ERŐSÍTENI AZ ÖNBIZALMAT

A tanácskozás főtémájához – Magyarország európai-atlanti „integrálódása" – hozzászólni nem kívánok, mivel a résztvevők valószínűleg egybehangzóan mindezt kívánatosnak fogják látni, s ezután ott főleg gazdasági, kereskedelmi és közlekedési részletkérdésekről lehet szó. De miután önök Magyarország és a magyarság külföldi képével is foglalkoznak, engedtessék meg, hogy három – igen különböző – problémát vessek fel, a lehető legrövidebben, bár talán nem felületesen.

1. Az utolsó száz évben Magyarország hírneve csupán egy síkon volt világszerte töretlen. Ez a magyar tudomány és a magyar származású tudósok és művészek eredménye. Ennek feledhetetlen alapja volt (és van): a magyar középiskolai és egyetemi oktatás. Szerintem minden magyar kormány elsőrendű kötelessége tehát, hogy a középiskolai és felsőoktatási tanítási rendszert, beleértve az oktatók és fiatal tudósok juttatásait, a lehető legerősebben támogassa. Figyelembe veendő úgyszintén, hogy új problémák állnak fenn: (A) fiatal magyar tudósok, jövendő tanárok stb. elhagyják az országot, és jobb körülmények között keresnek és kapnak állást máshol, külföldön; (B) az egyetemi rendszer krízise Magyarországon, különösen az állami egyetemek elsőrangúságának hanyatlása következtében.

2. A jelenlegi magyar alkotmánynak sok súlyos hibája van, mellyel foglalkozni nem kívánok, s talán nem is

tudok. De az állami szerkezet egyik szembeötlő gyengesége, hogy az államfő, a miniszterelnök és az országgyűlés ugyanabban az épületben találtatnak. A nyugati alkotmányos demokráciák alaptétele az államfői, a végrehajtó és a törvényhozó hatalmak különválasztása. Mind szimbolikus, mind államszerkezeti okokból igen kívánatos lenne, hogy a köztársasági elnöki és a miniszterelnöki hivatal helye máshol legyen, nem a jelenlegi Országházban. (Történelmi, de más okokból is költözzenek – legalább egy hivatal – a Várba, ahol további autóforgalmi megszorítások kívánatosak az ő működőképességük miatt is.)

3. Szerény véleményem szerint túl sokat foglalkoznak a Magyarországról kivetített külföldi képpel. Mindez nem másodrendű manapság, de sokkal lényegesebb és fontosabb az, amit a magyarok magukról gondolnak és magukban látnak. Mert a magyar képnek nemcsak hordozója, hanem lényege a magyar önbizalom. Ha ez az utóbbi önbizalom hiányzik, akkor az erről alkotott külföldi képek és tapasztalatok következményei tiszavirág-életűek, lényegtelenek és hosszabb távlatban elkerülhetetlenül ártalmasak lesznek.

(In: *III. MAGYARORSZÁG – 2000.* A magyarság szellemi erőinek összefogása az ország euroatlanti integrációjának sikeréért.

Külföldi és hazai magyarok harmadik tanácskozása. Budapest, Országház, 1998. február 20–21. PanPress, Budapest, 1998.)

Történész ne legyen – mert nem lehet – próféta. Talán – néha, néha – a múlt prófétája. De ebben nem különbözik más embertársaitól. Mert mi – mindannyian, Isten teremtményei – csak a múltat ismerjük. A jelen illúzió, amely egy pillanat alatt elrohan, sőt a pillanatnak nincs lényege, mert fejünkben és szellemünkben sokszor a múlt és jövő hullámai csapnak össze. A jövő teljesen a múlttól függ, mert fejünkben és szellemünkben az semmi más, mint valaminek, amit már ismerünk, további kivetítése. Kierkegaard mondta négy szóval: Visszafelé gondolunk – előre élünk.

A világegyetem összes teremtményei közül az ember az egyedüli történelmi lény. Tudja, hogy született; tudja, hogy meg fog halni. S ha néha nem is tudja, hogy „ki", azt tudja, hogy „mikor". Nem az idő, hanem az idő tudata az emberi lét negyedik, elkerülhetetlen dimenziója.

Engedtessék meg tehát, hogy a mikorról beszéljek egyetmást: nem arról, hogy mi, nem arról, hogy miért, hanem talán arról, hogy hol vagyunk, hol találjuk magunkat.

Tudnunk kell, hogy a XX. évszázad rövid évszázad volt. A XIX. század 99 évig tartott: aránylagos világbéke két világháború között. E világháború nélküli század kezdődött 1815-ben Napóleon eltűnésével, s végződött 1914-ben. A XVIII. század 25 évig tartott – hosszú század volt. Az angol és a francia világbirodalom több fejezetből álló küzdelme jellemezte, amelynek az amerikai függetlenségi háború csupán egy része volt. A XX. század 75 év: 1914-től

1989-ig. Két óriási hegyvonulat határozta meg a földrajzát: az első és a második világháború. Voltak – és vannak –, akik azt gondolják, hogy a század döntő eseménye az orosz bolsevista forradalom volt 1917-ben, s ennek következményei. Történelmi rövidlátás ez. Az orosz forradalom az első világháború következménye volt, az orosz hatalom Kelet- és Közép-Európában pedig a második világháború egyenes következménye, ugyanúgy az ún. hidegháború Amerika és a Szovjetunió között. S amikor – 1989-ben, talán sok tekintetben érthető, másrészt nehezen érthető okokból – az oroszok elhatározták visszavonulásukat Közép- és Kelet-Európából, a történelmi XX. század és a világháborúk következményei értek véget.

Hadd térjek vissza egy pillanatra 1917-hez. Ezt az évszámot mindenki az orosz forradalommal kapcsolja össze. Pedig 1917 legdöntőbb eseménye nem az volt, hanem az Egyesült Államok hadba lépése. Nemcsak azért volt döntő, mert ezzel a nyugati hatalmak megnyerték az első világháborút – orosz szövetségesük kiesése ellenére. Hanem azért, mert Amerika európai beavatkozása óriási történelmi fordulópont volt. Az Amerikai Egyesült Államok eredete, lényege, szerkezete, elhivatottsága az Újvilág lényegére alapult; Újvilág, amely nem kíván és nem fog az Óvilághoz igazodni, az Óvilágba beavatkozni, s nem tűri az Óvilág beavatkozását az Újvilágba sem. Nos, 1917-ben az Újvilág elhatározza, hogy megfordítja a századok népvándorlását. Nem óvilági kivándorlók vagy katonák ezrei keletről nyugatra az Újvilágba, hanem több millió újvilági kelt át az óceánon nyugatról keletre az Óvilágba, hogy eldöntse egy európai világháború kimenetelét. Ugyanez történt a második világháborúban is – és ugyanez hosszú lejáratban, a mai napig. A naptári-krono-

lógiai XX. évszázad legnagyobb méretű mozgalma nem az oroszosodás vagy a világkommunizmus (gondoljunk csak arra, hogy más nagy forradalmakkal ellentétben egészen 1945-ig csupán egy s a világtól elzárt állam volt kommunista: Szovjet-Oroszország), hanem a világ amerikanizálódása, amely még most is terjed. (Erre később visszatérni kényszerülök.)

Sokat hallunk mostanában a divatos „századvég" fogalmáról, amely a francia „fin de siècle"-nek fordítása. Túlzott és elferdített jelenség ez, melyet aránylag könnyen tehetünk félre. Talán érdekes – de kizárólag naptári szemszögből visszatérő jelenség –, hogy az ún. újkor századainak vége felé láthatunk nagy változásokat, mintha akkor a történelem és az emberi gondolkodás felgyorsult volna. Ez áll bizonyos mértékben a XV., a XVI., és a XVII. század utolsó tucat évére, melyeknek illusztrálására itt nincs se időm, se helyem. A XVIII. század végén aztán igazán sűrűsödtek és robbantak a forradalmi jelenségek: Párizsból kiindulva 1789-ben Nyugat-Európa felforr, sarkaiból kifordul, míg 1799 legvégén megjelenik az újfajta diktátor, Bonaparte. Mégis: senki sem beszélt „fin de siècle"-ről akkor. E szó és fogalom az aránylag békés XIX. század végén úszik a felszínre, nem politikai, hanem majdnem kizárólag művészeti szempontból: törés, tudatos elfordulás a már itt-ott idejét múlt és megmerevedett polgári élet- és alkotásformáktól. (Ez így volt Magyarországon is: bár a megmerevedett szokásoktól elszakadó művészeti és irodalmi alkotások többsége kissé későbbben jelenik meg, úgy 1901 és 1908 között.) Ilyesmit az 1990-es években sehol sem láthatunk. Éppen a fordítottja áll fenn: amit láthatunk, az talán még az erjedő hanyatlásnál is rosszabb: ülepedés, stagnálás, alig vagy semmi más, mint az 1920-as

évek vagy legkésőbb a XX. század közepe óta fennálló úgynevezett „forradalmi" vagy „újprimitív" zenebona, költészet, építészet, festészet sokszor képzelőtehetség nélküli ismétlése. Hogy ez még meddig tart, nem tudom; a múlt prófétája vagyok, nem a jövőé. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a XX. században talán az egyetlen modern évtized az 1920-as évek voltak; ami a 1960-as években vagy azóta következik, az az akkori új és radikális formáknak csupán ismétlése vagy megtoldott túlzása.

De most nagyobb jelenségről legyen szó. Mit jelent az, hogy modern? Mit jelent az újkor?

Két, egymástól teljesen eltérő, mély tartalmú nagy jelenséggel állunk szemben. Az egyik: a történelem tudatának fejlődése és jelenlegi állapota. A másik: az „újkor" és a „modern kor" történelmi megjelölésének hiányossága.

Nem kell hivatásos történésznek lenni ahhoz, hogy érezzük, sőt tudjuk: egy nagy történelmi kor vége felé élünk, talán már a végén túl is vagyunk. Ez a tudat maga is új jelenség: a történelmi tudat fejlődésének következménye. A Római Birodalom vége felé sokan gondoltak a múltra, és siratták a hanyatlást; de senki (talán Szent Ágoston kivételével) sem gondolt arra, hogy ami velük történt, olyasmi már megtörtént más nagy hatalmakkal és birodalmakkal: az egyiptomiakkal, az asszírokkal, a görögökkel stb. A középkori ember a „középkor" fogalmát nem ismerte. A fehér ember s Európa történelmének ezt a háromrészű tagolódását egyes elmék csak a XVII. században tudatosítják: azt, hogy volt klasszikus ókor és modern újkor, és köztük – szerintük – szánalomra méltó és sötét kor a közepén. Nem arról kívánok most szólni, hogy a középkornak ez a sötét képe nem volt történelmileg helyes, s hamar változott is. Hanem arról, hogy a történelmi tudat

fejlődése ellenére – gondoljunk arra, hogy ilyen szavak, mint „fejlődés", „haladás", „primitív", sőt maga az „évszázad" fogalma mind a XVI. és XVII. században keletkeztek – az újkor vagy modern kor fogalma maga egy „felvilágosító", de történelmietlen optimizmusra mutat: hogy ez a mai (modern) újkor, ez a kor, ami majd örökre fog tartani. Gibbon maga, a modern történeti irodalom egyik legnagyobb mestere, így ír a Római Birodalom hanyatlásáról készített mesterművében: ez és ez történt a rómaiakkal, de velünk – írja ezt az 1770-es évek elején – ez soha nem történhet meg. A barbárság mindenütt visszavonulóban van. Nem fenyegethet bennünket senki sem kívülről. Nem gondolt arra, hogy az új barbárok nemcsak kívülről, hanem belülről törhetnek ki: nem gepidák, alánok, gótok, hunok, tatárok stb., hanem a nagyvárosok iskolaköteles és írástudó tömegei soraiból feltörő barbárok és főnökeik. kétszáz évvel Gibbon után – és a guillotine-t bámuló párizsi tömeg után, melyet ő persze nem látott előre, sőt nem is élte meg – mi ezt másképpen látjuk. Hiszen oly sok minden mutat arra, hogy ez a nagy kor, amely kb. 1500-ban kezdődött, most ér – itt-ott lassan, itt-ott gyorsan – véget; s hadd tegyem hozzá, hogy nemsokára helyes lesz, hogyha ezt a sok nagy európai évszázadot nem újkornak, hanem polgári kornak fogják nevezni.

Öt évszázaddal ezelőtt a „polgár" fogalma – itt-ott jelentős kivételektől eltekintve – nagyjából ismeretlen volt. Ma mintha a „polgárnak" kissé jobb hírneve volna, mint a közelmúltban volt. Nagyjában helyes reakció ez a marxista, nemzetiszocialista és XIX. századbeli avantgárd becsmérlő, burzsoáellenes szóhasználata ellen. Polgár, kispolgár, nagypolgár – valahogy középosztályságot jelent: mérsékletet, megbízhatóságot, becsületességet, városiasságot,

urbanitást, civilizációt még inkább, mint kultúrát; liberalizmust inkább mint demokratizmust vagy populizmust, valahogy a középen – éppen emiatt támadták érzékenyebb emberek és művészek a középszerűséget. De van-e, lesz-e a középosztálynak egyáltalán értelme akkor, amikor mind a felső és alsó osztályok, mind az arisztokrácia, mind a proletariátus megszűnőben vannak? Nem vagyok próféta, de talán szabad mondanom, hogy már a közeljövőben egészen más társadalmi szervezetekkel és osztályjelenségekkel állnak majd utódaink szemben.

De mivel történész vagyok s nem szociológus (társadalomtudós), kötelességem az ilyen jelenségek történelmi jelentőségére irányítani a figyelmet, mondanivalómat összefoglalva a következő, talán megdöbbentő kijelentéssel: hogy csupán a demokratikus korszak kezdetén vagyunk.

Ókor-középkor-újkor vagy polgári kor. De van talán ennél a hármas tagolásnál valami óriásibb és félelmetesebb: az emberiség (és nem csupán a fehér faj vagy Európa) Ádám és Éva óta fennálló történetének talán a legnagyobb fordulópontja: az arisztokratikus korszakokból a demokratikus korszakba való átmenet. Átmenet nemcsak a társadalmak, hanem az emberi események olyan szerkezetéből, amikor kisebbségek uralkodtak, oda, ahol a többségek uralkodnak – illetve a többségek nevében történik minden.

Reformáció; angol polgárháború; amerikai forradalom; francia forradalom; 1848 stb. Mindegyik valamilyen lépés a demokrácia irányában.

De: ez még akkor nem teljes, mert nem lehetett teljes. Az utolsó öt évszázad – az úgynevezett új- vagy modern kor lényege: az arisztokráciák és a demokráciák együttélése. Néha keservesen, néha könnyebben, néha harcosan,

néha békésebben, az utolsó öt évszázad alatt az arisztokráciák hatalma és befolyása lassan-lassan gyengült, míg a demokráciáé növekedett. Nem csak társadalmi osztályokról van itt szó. Hanem arról, hogy csupán a közelmúltban értünk el egy olyan világba, ahol a népszuverenitás, a népfelség nem csupán alkotmányos kifejezés, hanem döntő társadalmi jelenség, amely nemcsak megkérdőjelezhetetlen, nemcsak társadalmak szerkezetét befolyásolja és mélyen megváltoztatja, hanem az emberi események szerkezetét is.

Ötszáz, évvel ezelőtt, az újkor kezdetén Magyarországon csak igen pirinyó szórványos polgárság volt található. A népesség megoszlik: nemesek, parasztok, jobbágyok. Ötszáz év után, az újkor végén a polgárság nemcsak hogy számottevő, hanem felszívja a proletariátus nagy részét is. Örömteljes fejlődés ez? Igen is, nem is. Igen: mert így hasonul a magyar társadalom az európai és nyugati társadalmi szerkezetekhez. Nem: mert mint ahogy a középosztály fogalma lassan elveszti a jelentőségét akkor, amikor annyira felnő és felduzzad, hogy a felső és alsó osztályok nagy részét felszívja, nem lehetséges az, hogy lassanként a polgár jelentése és karakterisztikuma is megszűnik majd?

A magyar szóhasználat eredői és lényege történelmiek. Amit az imént az arisztokratikus korszakról írtam, azon nem a magyar főnemesség fogalmát értem. Az újkor arisztokratikus-demokratikus fejlődése és keveréke nem a főnemesség és a jobbágyság harcát és keveredését jellemzi, hanem az úri osztályokét és polgári osztályokét. Az újkor legnemesebb és legbátorítóbb korszakában az úr lehet polgár, és polgár is lehet úr. Ez a XIX. századi magyar szabadelvű nagyok ideálja. De mi történik akkor, amikor az

úr fogalma és jelentősége megszűnik? Szűnjön meg az „úrfi" vagy az „uracs", nyelvünknek talán az a szép használata is, amikor a feleség férjéről mint uramról beszél, de mi lesz akkor, amikor az úriember és az úri viselkedés fogalmai, jelentősége és tényei eltűnnek?

Szabadelvűség és népszuverenitás liberalizmus és demokratizmus vagy populizmus: összeegyeztethetők-e ezek egyáltalán? Nem tudjuk. De amit tudunk, az az, hogy egy korszak – s nem csupán egy évszázad – végén vagyunk, ahol mélyen (inkább, mint felületesen) sok minden megváltozik, beleértve a magánbirtok és az egyéni gondolkodás, a család és a hovatartozás, a vallás és a művelődés, de még a nemek viszonyának lényegét is.

Hogy mindennek mi a következménye? Az unalomig hadd ismételjem: történész vagyok, nem próféta. De érdemes arról gondolkodni, hogy a nép fogalma sajnos kevésbé valóság, mint inkább absztraktum – mert a „nép" ritkán beszél: inkább a nép nevében beszélnek. Amit pedig a nép nevében mondanak, kijelentenek, osztanak, tesznek, igen, néha tényleg megegyezik azzal, amit a „nép kíván" – de nem mindig. A történelem nem ismétlődik: de vajon keletkeznek-e majd új uralkodó bandák vagy törzsek vagy osztályok? Nem tudhatjuk. De azt tudnunk kell, hogy a jövő, de inkább a jelen gazdag (tehát Isten segítségével javakkal megáldott) embere, férfija és nője, nem az, aki anyagilag gazdag vagy önellátó, hanem az, aki lelkileg és szellemileg gazdag… akinek van összegyűjtött erkölcsi és szellemi tőkéje ahhoz, hogy tudja, mi érdekli őt igazán, s mi az igaz szó s mi a hamis, akinek szelleme és képzelete nem függ teljesen attól, amit a képernyőn vagy a nyomtatott lapon lát.

Hadd idézzem a most letűnő nagy kor két nagyját. Shakespeare-t, aki ezt írta: „Légy önmagadhoz igaz" – s ez nem jelentett sem egoizmust, sem individualizmust; vagy La Rochefoucauld-t, aki így jegyezte fel maximáját: „Semmi sem oly jó – vagy oly rossz –, mint ahogy az látszik." Ez sem szkepticizmus volt, hanem lényegében a Gondviselésbe vetett hit.

(*Magyar Hírlap*, 1998. március 28.)

1849: AZ EURÓPAI FORRADALMAK KORA LEZÁRULT*

Világos, hogy az 1820, 1830 és 1848 körül kitört forradalmak Európa – sőt a nyugati világ – történelmének egy jelentős és nagyjából pontosan meghatározható fejezetét alkották. Sőt: van történész, aki az egész 1770-től 1848-ig terjedő időszakot a demokratikus forradalmak korának nevezi. Igen, világos, mert nem szükséges a százötven esztendős távlat ahhoz, hogy ezt így lássuk és így elfogadjuk: a demokratikus forradalmak korának ilyen kronológiai meghatározása már száz, sőt ötven évvel 1848–49 után is látható – és nagyjából vitathatatlan – volt. De mai előadásom célja talán más. A tisztelt hallgatóság szíves figyelmét kívánnám irányítani arra, hogy majd, minden történelmi eseményben – mint minden ember természetében – kettősség rejlik, benne kettősségeket találhatunk.

Hadd kezdjem a nagy Tocqueville kettős meglátásával (avagy talán két különböző látószögével). Mégpedig három okból: Tocqueville jelentős szerepet játszott 1848–49, Franciaország és Európa politikai történelmében. De még ennél fontosabb: Tocqueville (az ő életében nem publikálandó) *Souvenir*-je 1848-ról a világirodalom politikai emlékiratainak egyik legértékesebb és sokban felülmúlhatatlan gyöngye. Harmadszor: az európai forradalmak

* Az előadás elhangzott 1999. november 6-án a Magyar Tudományos Akadémián *A forradalom után* című – a Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ által rendezett – nemzetközi konferencián.

kora – s ezeknek mélyén az egész emberi történelem demokratikus korszakának kezdete és jellege – e nagy gondolkodó életén végigszántó főtéma.

Kettősség: Tocqueville korai reakciója 1848 február–májusában az, hogy íme: az európai forradalom újra folytatódik. De ezt már évekkel azelőtt barátja, Mathieu Molé is látta, aki Tocqueville-t a Francia Akadémiába befogadó beszédében érdekes módon Napóleont idézte, aki Szent Ilona-szigeten jelentette ki: „Utánam a forradalom – vagy inkább az azt létrehozó eszmék – folytatása következik. Mint amikor az ember kiveszi könyvéből a könyvjelzőt, és onnan olvas tovább, ahol utoljára abbahagyta."*

De ugyanakkor, ugyanez a Tocqueville már az 1848 februári forradalom első napjaiban lát valamit, mégpedig egyedülállóan. Van valami ebben az ismétlésben, ami hamis. És gyenge. „Az emberek atyáik szenvedélyével próbálják fűteni magukat, de ez nem megy: utánozzák gesztusaikat és fellépésüket, ahogy ezeket a színházakban látták, de atyáik lelkesedése és tüze nélkül."** Volt valami terebélyesen komikus az 1848-as év egyes francia politikusaiban, szószólóiban, még költőiben is. (Ez elsősorban Franciaországra vonatkozik, annak legalább harmadik forradalma során; kevéssé vagy alig olyan városokra és népekre, amelyeknek 1848 volt az első, demokratikus és nemzeti forradalma.)

Aztán itt van még valami, ami akkor Franciaországban történt (bár a XX. században sok más ország történelmében megjelenik). Ez Tocqueville egész életének és szellemének fő témája: a szabadság és az egyenlőség (más szavakkal a szabadelvű demokrácia és a népuralom) nagy és mély problémája. Hogy a szabadság és egyenlőség nem mindig és nem következésképpen párhuzamosak, Tocqueville már jóval 1848 előtt, amerikai útja során látta. (S engedtessék megjegyeznem, hogy százötven évvel 1848 után is ezt még sok mindenki nem látja.) De Tocqueville nem csupán látta, hanem országával együtt szenvedte: amikor 1849 őszén új jelenség lép a francia színpadra: Napóleon Lajos, a szabadon és demokratikusan választott jövendő diktátor – igen, a népuralom nevében. (Mindez nagy hatással volt – a Tocqueville-t különben ismerő, és az ővele egy alkalommal levelező nagy magyar politikai gondolkodóra – Eötvös Józsefre, aki a forradalmak bukása után írja politikai mesterművét, s ahol ő is egy új, harmadik történelmi tényező jelenlétét hangsúlyozza: a nemzetiség, illetve a népuralom eszméjének térnyerését, s emelkedését.)

De búcsúzzunk el most Tocqueville-től, s forduljunk inkább az 1848–49-es összeurópai jelenségek kettősségéhez.

Ismétlés itt-ott; romantikus színpadi vagy éppen operettjelenetek itt-ott: mégis, az 1848. évbeli, Európán belüli forradalmak terjedése és szerkezete újszerű. A távíró, a hírlapírás és -olvasás közrejátszanak abban, hogy milyen gyorsan gyulladnak ki a forradalmak, legalábbis Közép-Európa fővárosaiban, a február végi párizsi hírek következtében; de a részt vevő tömegek mérete is megnagyobbodott – nem szólva arról, hogy mint ismeretes, egy pillanatig úgy látszott, hogy 1848 kiterjedése minden előbbi európai forradalmat is felülmúl, talán csak Európa távoli szélei mentesek akkor a forradalmi megmozdulásoktól.

* Molé: *Discours de la réception d'Alexis Tocqueville dans l'Académie Française*, 1842: „Moniteur universel", 1842. április 22.

** Idézi Lewis Namier: *The Revolution of the Intellectuals*, Oxford, 1946, 9. 9.

És mégis: egy év és a forradalmak elbuknak. Petőfi Sándor a korszak romantikus, nemzeti és költői prototípusa, de e tragikus költőnek van valami látnoki tehetsége abban, amit híres soraiban már 1849 januárjában ír (amikor a forradalmak lángjai még itt-ott lobogtak), miszerint: „Európa csendes, újra csendes / Elzúgtak forradalmai... / Szégyen reá! Lecsendesült és / Szabadságát nem vívta ki."

S miért zúgtak el Európa forradalmai százötven évvel ezelőtt? Itt is valamiféle kettősségre kívánom felhívni a figyelmet.

Egyrészről való és igaz az általában elfogadott történelmi felfogás: hogy az ún. régi rend még elég erős és rendíthetetlen volt ahhoz, hogy a forradalmárok csapatai ne dönthessék meg, s hogy mindebben fontos, sőt döntő részt játszanak az akkori haderők.

De másrészről talán még figyelemre méltóbb az a körülmény, hogy a forradalmi erők kisebbségben voltak, pedig ugyanakkor a történelmi események és a társadalmak szerkezete már változóban volt.

Itt mennyiségi és minőségi problémával nézünk szembe.

Mennyiségileg: a népek nagy része óvatos vagy érdektelen, gyakorlatilag néha, szellemileg itt-ott résztvevő (nem úgy például, mint ahogy itt, Magyarországon megtörtént: az 1956-os magyar forradalomban). Ez persze 1848 körül népenként változik. Az 1848-at megelőző 1846-os krakkói forradalom az egyik véglet, amikor a lengyel parasztság nagy része ellenségesen fordul a felkelő „uracsokkal" szembe; a másik véglet a pesti (ámbár nem budai) lakosság jó része éppen 1848. március 15-én; vagy az 1848 júniusában kitörő második párizsi forradalom, a munkásnegyedek erős részvételével (de az utóbbi már osztályharc és el is bukik, résztvevőinek nagy része pedig egy

évvel később Napóleon Lajosra szavaz). Természetesen minden nagy történelmi esemény, minden nagy forradalom kisebbségek munkája. De vegyük figyelembe, hogy – mint ahogy ez Párizsban, Bécsben, vagy Berlinben, vagy máshol Nyugat-Európában (és főleg a forradalomtól megkímélt Angliában) már 1848 nyarán mutatkozik – a társadalmak már eléggé „elpolgárosodnak", olyan mértékben, hogy a forradalmi felfordulásoktól és főleg ezeknek folytatásától többen és többen, sőt a nagyobb tömegek is, már ódzkodnak. (S most hadd utaljak utoljára Tocqueville-re, aki már az 1830-as években megírta, hogy a nagy forradalmak kora lezárulóban van: mert a demokratikus társadalmak valójában nem kockáztatnak. A növekvő középosztály nem kockáztat. De a munkásosztály jó része sem. És ez a hajlam nem teljesen azonos azzal, amit a romantikusok és forradalmárok hittek: a burzsoá gyávasággal.)

Minőségileg: hiába látták és várták költők, írók, reformerek, fiatalok és értelmiségiek jóval 1848 előtt az utolsó, jövendő fejezetet: a felvilágosodás befejezését, egy valláshoz hasonló hittel. Nem látták, hogy 1848 egyáltalán nem teljesíti be azt, ami 1789-ben elkezdődött, és hogy egész nemzetek felszabadítása illúzió; nem következik be. S így talán látható – habár beismerem, hogy egyben vitatható –, hogy éppen eszméik felületességei következtében 1848 az 1789 eszmei hatásának hanyatlását, itt-ott végét jelentette.

Mindezt persze nagy és komoly írók és gondolkodók, majd minden európai országban látták – egyes legtisztább példái az ilyen komor felocsúdásnak éppen Magyarországon láthatók: Eötvös, Kemény Zsigmond stb.; nem megalkuvók ők az önkényuralom elnyomása alatt, hanem valódi hazafiak, egyben konzervatív szabadelvűek, s konzervati-

vizmusuk nem valódi helyzeti alkalmazkodást, hanem emberismeretük lényegét képviseli.

S itt megint kettősségekre – s egyben új fejleményekre – kívánok utalni. Egyik közülük eléggé ismeretes. A forradalmak elbuktak: de legkésőbb húsz év múlva az ún. „régi rendszerek" kénytelen-kelletlen elfogadják az 1848-as reformok és forradalmárok alkotmányos és politikai követeléseinek jó részét, sőt itt-ott annál többet is. Ennek persze eklatáns példája az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés, de mutatis mutandis ugyanez megtörténik Olaszországban, Ausztriában, Északnyugat-Európában, sőt az 1848-ban nem érintett Anglián és Oroszországon belül is: 1870-ben már (Oroszországon és Törökországon kívül) nem létezik monarchikus abszolutizmus egész Európában; az államok szerkezete és a társadalmak összetétele megváltozik (1870 előtt még Franciaországban is, ahol III. Napóleon uralma utolsó éveiben messzemenő liberális engedményeket tesz). A megmaradt arisztokraták kénytelenek a középosztályokkal együttműködni, sőt a hatalomban az utóbbi javára osztozkodni. Húsz évvel 1848 után mindenütt a szabadelvű ún. burzsoá eszmék uralkodnak, de ha az európai szabadelvűség történetét nagyító alá vesszük, akkor azt is láthatjuk, hogy lényegében az 1848-as forradalmárok és világmegváltók szabadelvű világnézete – úgyszintén, mint az akkori forradalmak társadalmi összetétele – valójában középosztályi volt.

A második kettősség – illetve az új fejlemény – világtörténelmileg még fontosabb. Míg 1848–49-ben lezárul a demokratikus forradalmak kora, ezt felváltja az újkor utolsó nagy szakasza, amely 1849-től 1945-ig tart. A forradalmak kora után a háborúk kora következik. Ez már 1855-ben kezdődik, egy azt követő háborús szériával,

amely Németország és Olaszország egyesítéséhez vezet. És itt alig vitatható, hogy Európa XIX. századbeli történelmének legnagyobb eseménye nem a forradalmak vagy osztályharcok, hanem Németország egyesítése volt. Mit jelent az, hogy legnagyobb? A „legnagyobb" jelző itt nem mint metafora értendő, hanem úgy, miszerint a történelmi események mérete azoknak a következményeiből látható. Végeredményben a nagynémet egység következménye volt (a Bismarck által elkerülendő) az európai hatalmi egyensúly végzetes elferdülése és a XX. század két világháborúja.

Tehát: az ún. osztályok küzdelmeit majd száz évig felváltják, illetve követik az államok küzdelmei. De itt a kettősség, illetve különbség: az államok már nem ugyanazok, mint 1848-ban voltak. Tehát itt sem győzött – pontosabban itt sem volt maradandó – a régi rend. Ismeretes, hogy ezt a fiatal Bismarck már 1848-ban látta. De az ő állítólagos és híres mondásának, hogy Németországot nem a frankfurti országgyűlésen karattyoló professzorok, hanem „vér és vas" fogja majd egyesíteni, lényege nem csak az, hogy ehhez harcok kellenek, nem pedig valami parlamentarizmus. Ez a – különben nagy és karakterében konzervatív – államférfi látta, hogy az államok kereteit lassanként egész nemzetek fogják feltölteni. Sokan, mindmáig szembeállítják Bismarck államférfiúi – tehát külpolitikai – géniuszát az ő belpolitikai maradiságával. Ebben van valami valóság, de lényegileg nem elég. Bismarck zseniális – és minden skrupulus nélkül már a német nacionalizmusra épít: a német népek hangulatát mozgósítja a hatvanasas években céljai számára. (S e tekintetben ügyesebb – és a szó tágabb értelmében – demokratikusabb, mint ellenfele, III. Napóleon, aki ugyanakkor a liberalizmus felé nyit, de

a francia nép tömegét mozgósítani és maga mögé állítani már nemigen tudja.)

A hagyományos államok kereteinek ilyenfajta, egész nemzetekkel való feltöltése volt egyike az olyan mélyenszántó folyamatoknak és lényegeknek, amit Marx soha sem volt képes megérteni. Az ő – mint mások – szemében is a történelem lényege gazdasági, nem szellemi; tehát az osztályok, nem az államok harcai. Százötven évig 1848 után a világtörténelem őt megcáfolja. E tekintetben az 1917-es orosz kommunista forradalom kivétel – mint sok más Oroszország Európával összevetett történelmében. 1917 – természetesen „more moscovito" – az 1789-es, 1848-as és a párizsi 1871-es forradalmak szélsőséges orosz változata. Ne firtassuk ezt tovább: de elegendő legalább azt megjegyeznünk, miszerint Marx összes írásaiban a „nemzet" mint olyan, majd sehol sem szerepel. Az „állam": igen. Marx összetévesztette az államokat a nemzetekkel. Nem látta, hogy az államokat a nemzetek töltik ki, sőt, hogy a nemzetek már fontosabbak az államoknál, hogy például 1914-ben egész nemzetek rontanak egymásnak, hogy már 1914-ben több köti össze a német gyárost német munkásaival, mint a francia kapitalista kollégáival; hogy mind a kapitalista, mind a szocialista „internacionalizmus" már 1914-ben megbukott. Mindennek egyenes következménye Európa szörnyű katasztrófája, az I. és még túlmenően a II. világháború, ahol Hitler szerint az elsőbbség nemcsak a nemzeti, hanem a népi állam; az ő populizmusa szerint, mint maga is egyszer-másszor kijelenti, az elsőbbség a népé, az állam csupán egy kényszerű keret: „ein Zwangsform".

Hogy a demokrácia nem populizmus, hogy a nemzet és a nép nem mindig ugyanazok, hogy a szabadelvűség és

a népuralom bár itt-ott fedik egymást, hogy a régimódibb patriotizmus és a modern nacionalizmus bár átütnek egymáson, nem ugyanazok, ezt itt most nem firtathatjuk – bár megjegyzendő, hogy ezek a mély problémák a mai napig fennállnak. Ami azonban idetartozik, az 1848–49-et követő új fejlemény a konzervatív-liberális ellentétek vagy dialógusok elhalványulása, illetve felváltása negyedszázaddal 1848 után.

Bár a liberális-konzervatív szavak és jelzők mind a mai napig használatosak – sajnos gyakran hibásan és egyre kevesebb értelemmel –, a liberális-konzervatív ellentét (persze nem minden síkon) 1870 után halványul, sőt eltűnőben van. A politikai konzervatívok egyre inkább kénytelenek elfogadni a liberális jogokat és törvényeket; ugyanakkor a régimódi liberálisok is inkább konzervatív irányba hajlanak. De itt – mint sok más történelmi szakaszban – a Hegel által proponált történetfilozófia sémája hamis, nem az, ami szerinte történik: a konzervatív-liberális tézis-antitézisből igazában nem szintézis keletkezett, hanem valami más. A liberalizmus és konzervativizmus mellett, sőt ezeken lassan túlemelkedve jelent meg két új történelmi tényező: a nacionalizmus és a szocializmus. E két nagy tényezőnek viszonya határozza meg a világ történelmének jó részét az utolsó százharminc évben, sőt ma is. Nacionalista szocializmus vagy szocialista nacionalizmus: ezeknek az összetétele, keveréke és különböző hangsúlya persze országonként és időnként más. Taglalásuk nem tartozhat ezen előadás keretei közé. Csupán egy megjegyzést kívánok bedobni, azt, hogy 1870 után a nacionalizmus nem mindig konzervatív, de a szocializmus is ritkán nemzetközi. Ami azonban mégis idetartozik, az, hogy a modern nacionalizmus és a nemzetiszocializmus

csírái már 1848–49-ben is láthatók – épp ott, ahol a szabadelvű demokrácia populizmusba csap át. Példája ennek Flaubert *Érzelmek iskolájá*-ban Senecal, egy másodszereplő, aki 1848-ban radikális populista és szocialista, de egy évvel később már Napóleon Lajos rendőri és gyilkos rohamosztagosa.

S a legnagyobbak kivételével kevés politikai gondolkodó vagy éppen történész pillantja meg mindezt látnoki szemmel, hanem egy-egy nagy európai író. Kérem, ne gondolják, hogy előadásomat irodalomtörténettel befejezendő házigazdáinknak valami captatio benevolentiae-t kísérelnék meg. Nem egy történelmi munkámban hangsúlyoztam, hogy nagy írók szeme és szelleme itt-ott lát valamit, ami a szokványos történész figyelmét elkerüli. S itt jegyezzük meg, hogy a legnagyobb írók között látható az ő elkedvetlenedésük a 48-as ideáloktól. Hiszen nemcsak Senecal, hanem az egész *Érzelmek iskolája* is erről szól. Már előadásom során említettem a magyar konzervatív szabadelvűeket, legalább az 1850-es években. Sorolhatjuk hozzá az osztrák Grillparzert, de a németek közül Theodor Fontanét, aki Tocqueville mellett 1848 tavaszának legjobb naplóírója. És ugyanaz a Flaubert, akit a II. francia császárság cenzúrája *Bovaryné*-ja miatt elítélni kíván, 1871-ben a legkeményebben ítéli el a párizsi kommünt (ellentéte barátja, a nagy festő, Courbet). Ide sorolható Maupassant briliáns és ironikus novellája 1870-ről, *Le coup d'état:* az akkori forradalmárok nevetségesek, mindannyi Monsieur Homais,* még Tartuffe-nél is nyavalyásabb. Hadd ragasszak előadásom végére valamit, amit nemrégen olvastam: Krúdy Gyula tárcája 1917. március 18-án: *Forradalmi beszélgetés az orosz úri hölggyel.* Kérem, tessenek a dátumra figyelni: 1917. március 18! Idézem: „Az európai forradalom (amikor elképzelhető volt ilyesmi) még a paraplé alatt is mélyebben szántott a nemzeti történelem ugarján, mint az oroszországi csetepaté..."* Elmegy a cár, jön egy új cár, egy újfajta cár, aki alatt az orosz nép örök passzív módján majd él és szenved tovább. Kerenszkijen és Leninen túl előre látta Sztálint, éppúgy, mint más nagyok előre látták Mussolinit és – talán – Hitlert. De előadásom lényegéhez Krúdy szavai tartoznak. Ismétlem: „Az európai forradalom, amikor elképzelhető volt ilyesmi..." Egy igazi európai forradalom utoljára 1848-ban volt elképzelhető. De a képzeletek és a gondolatok, bár átütnek egymáson, történetük nem ugyanaz. Ahogy Mallarmé mondta egyszer Degas-nak, amikor az utóbbi hajtogatta, hogy tele van a feje eszmékkel, ezért költeményt kellene írnia. Mallarmé: „Degas! Hagyd abba! A versek nem eszmékből állnak, hanem szavakból."

Igen, hölgyeim és uraim: az európai forradalmak kora lezárult 1849-ben. Az európai világháború kora lezárult egy évszázaddal később, 1945-ben. Most pedig az újkor végén és az új barbárság küszöbén, sőt előterében találjuk magunkat: s ennek irodalmi és művészeti előfutárai már tízezrével léteznek és „alkotnak" – idézőjelben – közöttünk...

(*Nagyvilág*, 2000/1–2.)

* A *Bovaryné* egyik mellékszereplője: az undorító és képmutató patikus.

* *Magyarország*, 1917. márc. 18.

AZ EURÓPA-FOGALOM KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE

AZ „EURÓPA" SZÓ

„Európa" eredete mitológiai: Zeusz megszerette „Európát", a királyleányt, s bika formájában vállára és hátára dobta, úgy vitte Ázsiából északnyugatra, Kréta és Görögország felé. Hérodotosz (Kr. e. kb. 450) Afrikát „Líbiának" nevezte; az ő Európájába Anglia már beletartozott, a Krím-félsziget és a Kaukázus is, de az Alpoktól északra elterülő földrész nem. Szókratész és Arisztotelész (Kr. e. kb. 350) szerint „Európa" az, ami nem Perzsia és nem Ázsia; a római földrajztudós Strabón (Kr. e. kb. 10) úgy látta, hogy Európa az, ami nem Afrika és nem Ázsia.

A fenti ókori tudósok és filozófusok szemében tehát az Európa-fogalom nem mitologikus, hanem konkrét és földrajzi, sőt több: kulturális. Náluk (de főleg a történetíró Hérodotosznál) az Európa–Ázsia ellentét nemcsak földrajzi, hanem megfelel a görög–barbár, szabadság–zsarnokság, polgárság/nomádok stb. ellentéteknek. De létezik mitológia az ősi zsidó és keresztény gondolkodóknál is (Josephus Kr. u. kb. 90, Szent Ágoston, Szent Jeromos Kr. u. kb. 415), akik szerint Sém volt a zsidók ősatyja, kik között a legtöbben Kis-Ázsiában maradtak; Hám, az afrikaiak (feketék) őse, míg Jafet gyermekei indultak el Európába.

Ennyit az „Európa" szó ősi etimológiájáról. E rövid tanulmány során kitűnik, hogy a szó és a fogalom kétezer éven át többször – és mély jelentőséggel felruházva – változott sőt a legújabb korban is; és hogy a fogalom mostani jelentése sokkal újabb, mint ahogy sokan gondolják.* De már itt meg kell jegyeznünk, illetve felismernünk, hogy Krisztus után legalább másfél ezer évig az ismert világ „közepe" tényleg „Földközi" volt, tehát „mediterrán" (bár ez a szó a latin nyelvben csak Kr. u. 200 körül lesz használatos). A világtörténelem legjelentősebb színtere a Földközi-tenger volt, s szereplői annak nagy félszigeteihez és partvidékeihez tartoztak, legalábbis kb. 1500-ig. Látni fogjuk, hogy 1500 után a világtörténelem súlypontja újból elmozdul északnyugati irányba, az Atlanti-óceán partjain lévő országok és népek felé, ez a változás nagyjában egybeesik az „Európa"-fogalom újabb változásával, illetve annak lassú kikristályosodásával. Így földrajzi-politikai-kulturális értelemben a Kr. e. 500 és Kr. u. 1500 közötti földközi-tengeri korszakot felváltja egy Európa-korszak, amely – valószínűleg – rövidebb éltű, hiszen ötszáz évig tart, 1500-tól 2000-ig (pontosabban 1492-től 1945-ig).

E tanulmány szempontjából azonban lényegesebb, hogy az „Európa" főnév – és főleg az „európai" jelző („europaeus") legalább másfél ezer évig alig vagy egyáltalán nem léteztek. Ennek fő oka a „kereszténység" akkori jelentése.

EGYETEMES KERESZTÉNYSÉG ÉS EURÓPA

Manapság a „kereszténység" szó egyházi, vallási (sőt főleg Kelet-Európában, néha faji) meghatározást jelent. A középkorban ez a kifejezés tágabb volt. Beletartozott minden

* Erről vö. John Lukacs: *Decline and Rise of Europe* (New York, 1965) – a továbbiakban: DRE.

keresztény uralkodó alattvalója. Így átfogta majdnem az egész földrészt (a római és bizánci egyház végleges szétválása ellenére). De ez is (mint Kelet- és Északkelet-Európa egyes népeinek megkereszteltetése) lassan történt: a „Christianitas" (kereszténység) fogalom földrajzi/politikai formában csak 800 körül (Nagy Károly korában) lesz használatos, míg „Európa" egyáltalán nem. (Kisebb kivételek léteznek: Isidor Pacensis, VIII. századbeli krónikás, Martell Károly [Nagy Károly nagyatyja] 732. évi győzelmét a mai Franciaországba beözönlő arab had felett Tours-nál az „európaiak" győzelmének írja, s – állítólag – II. Orbán pápa egyik felhívása 1095-ben a keresztes háborúra egy helyen „Európá"-ról szól.) De kivételes esetekben is a fogalom nem több, mint földrajzi. S aztán, a reneszánsz korában, változásnak vagyunk tanúi. Dante például alig használta az Európa szót, de Petrarca a XIV. században már igen gyakran. E tekintetben a nyelvújító és úttörő II. Pius pápa, aki 1460 körül majdhogynem „feltalálta" az „európai" (Europaeus) szót, illetve jelzőt. Az „Európa" főnevet is használta, de ritkábban; inkább a „Respublica Christiana" elnevezést kedvelte. Mindenesetre innen eredeztethető a mi „Európa" és „európai" fogalmaink születése.

Az ún. középkorból az ún. újkorba való átmenet eléggé pontosan tükrözi mindezt. Körülbelül 1450 és 1700 között a nyugati kereszténység és az Európa szó használata kettős és párhuzamos. A nagy francia krónikás, Commynes,1500 körül már többször használja az „Európa" szót, mint a „Christianitas"-t; ugyanez az eset Machiavellinél és Montaigne-nél; Pascal 1650 körül mindkettőt körülbelül ugyanígy használja. (Mindez bizonyos mértékben igazol egyes történészeket, akik szerint a középkor és az

újkor közötti [1450–1700] időszak több mint „átmeneti"; a reneszánsz és a reformáció két és fél évszázada talán külön korszak-meghatározást érdemel.) De tanulmányunkban nem erről van szó, hanem arról, hogy a középkor alkonya, egy új (és végtelen) világegyetem fogalma, és az egységes kereszténység megszűnte, illetve gyengülése együtt jelentkeznek egy új Európa-fogalommal.

EURÓPA KITERJEDÉSE. AZ ÚGYNEVEZETT „ÚJKOR" KEZDETE

Körülbelül ötszáz évvel ezelőtt következik be – nem csupán Európa, hanem az egész emberiség történetének – egyik legdöntőbb (Krisztus földi jelenléte után valószínűleg a legdöntőbb) fordulata. Kr. u. 1500 előtt fehér ember alig vagy egyáltalán nem volt található a mai Európán kívül. Úgyszintén keresztény sem, vagy csupán kisebb és jelentéktelen szórványcsoportokban. *Tehát 1500 előtt: fehér=keresztény=„európai"*. A mai Európán belül (beleértve az akkori moszkovita birodalmat) léteztek még pogányok (és zsidók), de csak kismértékben, szórványosan. Európa és a mediterráneum nagy délnyugati félszigetén éppen ekkor (1492) történt meg az utolsó arab királyság (Granada) felszámolása (melynek következtében az ottani, több mint hétszáz évig tartó muzulmán jelenlét megszűnt; ennek egyik következménye az ottani arab maradványok és nem kereszténynek elfogadott zsidók kiűzése). Fordított a helyzet „Európa" délkeleti félszigetén, a Balkánon, ahol a törökök 1453-ban véget vetnek Bizáncnak, elfoglalják a Balkán nagy részét és törekednek Magyarország felé.

Ami 1500 után történik, az világméretű. Felismerése annak, hogy a Föld gömbölyű, már 1500 előtt ismeretessé kezd válni (tehát megelőzi annak a „felfedezését", misze-

rint a Föld mozog a Nap körül, és ugyanúgy nem a világegyetem központja).* Az előbbi felismerés egyik következménye *elsősorban* a fehérek nagyméretű elvándorlása Európából más földrészekre, gyarmatosítás és betelepülés céljából. Így kb. 1500 és 1950 között Észak-Amerika legnagyobb része, Dél-Amerika nagyjából vegyesen, Dél-Afrika egyik kis csücske, Észak-Afrika kis része, Ausztrália és Új-Zéland majdnem teljesen, Szibéria pedig nagy részben fehérré válik. (Ez a folyamat 1950 után nagyjából megszűnik – sőt innen-onnan fehérek visszavándorolnak Európába.) *Másodszor:* nagyjából ugyanez vonatkozik a kereszténység történetére is. A kereszténység elterjed minden világrészen: Ázsia, Japán és Afrika nagy részei kivételével az egész világ keresztennyé válik – szintén nagyjából fehér térítők munkája következtében –, de persze az örök kérdés megmarad: *ki* az igazi keresztény? Ez belső és minőségi kérdés, tehát statisztikák segítségével alig meghatározható. (Mindenesetre már látható, hogy a kereszténység kiterjedése Európán kívül túléli a fehérek terjeszkedésének végét, illetve csökkenését.) *A harmadik* nagy következmény (természetesen az elsővel kapcsolatban) a nyugat- és észak-európai hatalmak: Spanyolország, Portugália, Anglia, Franciaország, Hollandia, Dánia, Svédország kiterjeszkedése új földrészekre. A XIX. században követi őket Németország és Belgium, a XX. században pedig Olaszország. Ők kisebb-nagyobb mértékben világ- vagy legalább gyarmatbirodalomra tesznek szert. Európa legkeletibb részében pedig a moszkovita birodalom terjeszkedik a Távol-Kelet felé, az 1680-as években

* Az előbbi (a Föld *gömb* alakja) azóta nem vitatható; de az utóbbi *bizonyos episztemológiai síkon* ma (1999) talán igen; de erre a tanulmányunkban persze nem térhetünk ki.

eléri a kínai határt, később pedig elfoglalja a Kaukázus nagy részét. (Úgyszintén mindez a XX. század második felében, legalábbis a legnagyobb részében, megszűnik: a nagyhatalmak feladják gyarmataikat, visszavonulnak, köztük utoljára Oroszország – bár megtartja Szibériát.) De Európa kiterjedésének *negyedik* következménye az, ami ma még folyamatban van: az Európából származó nyelvek, intézmények, jogok, törvények, technikai vívmányok, művészetek és bizonyos gondolatformák–pontatlanul jelezve, egy nagyjából amerikai típusú „civilizáció" – gyors elterjedése a földteke minden részén, leginkább amerikai közvetítéssel, ez a korunkban kialakuló és sok szempontból még igen felületes és kezdetleges ún. „globális civilizáció" eredete, sőt alapja.

Mindennek tudata igen lassan terjed a mai Európában élő népek többségében. E tanulmány szempontjából jelentősebb az Európa-fogalom változása politikai és kulturális síkon 1450 és 1700 között. Ekkor tűnik el az egyetemes kereszténység, a „Respublica Christiana" *politikai és földrajzi* fogalma. Helyébe lép az európai államrendszer felállítása és egy egyetemes európai civilizáció fogalmának a kezdete. Már 1400 körül voltak írók (például a francia Bonet), akik szerint „vége az egyetemes kereszténységnek... törzs és nemzet gyűlöli szomszédját stb.". Hozzájárultak ehhez persze a Róma–Avignon közötti pápai krízisek, majd a reformáció. Az augsburgi béke (pontosabban fegyverszünet) híres formulája: „cuius regio, eius religio" 1555-ben parafálja az egyetemes kereszténység megszűntét; a kereszténység fenntartása különböző országokban vagy fejedelemségekben az egyes uralkodók ügye. A XVI. században felemelkedő nagy Habsburg-világbirodalom (spanyol/németalföldi/burgundi/lombard/osztrák/dél-

amerikai gyarmatosítással) V. Károly alatt rövid életű, de „Európához" semmi köze, hiszen fő ellensége Franciaország. A „Napkirály" XIV. Lajos nyugat-európai terjeszkedését megfékező spanyol örökösödési háborút lezáró utrechti béke (1714) használja utoljára a „Respublica Christiana" kifejezést. Utána VI. Károly (Magyarországon III. Károly) a Pragmatica Sanctiót 1740-ben már „európai" szóhasználattal magyarázza: „pro conservando duraturo in Europa aequilibrio": „az európai egyensúlyt tartósan megőrzendő". Az „európai egyensúly" és az európai államrendszer fogalmára és lényegére a következő fejezetben visszatérünk. E helyütt egy példa a fogalmak nagy változásáról: VII. Henrik angol király 1496-ban oklevelet adott John Cabotnak amerikai felfedezőútjára, olyan földrészek felfedezésére, melyek mindeddig „*keresztények* részéről ismeretlenek"; 1764-ben III. György angol király egy ausztráliai út előtt álló angol tengerésznek John Byron) adott oklevelében utasítja, keressen „olyan földrészeket és nagyobb szigeteket, amelyeket mindaddig *európai* hatalmak nem látogattak meg".*

S valószínűleg az „Európa" és „európai" fogalom ilyen mérvű újdonsága kapcsolatos az éppen akkor, tehát főleg a XVII. század vége felé kialakult ókor–középkor–újkor történelmi világképpel. Mert az utóbbi nemcsak európai eredetű, hanem európai természetű is (sok más, például távol-keleti vagy afrikai történelemre nemigen alkalmazható). Az „újkor", azaz a „modern kor" fogalma elválaszthatatlan a XVIII. század „felvilágosodott" és „európai" optimizmusától. Nem ide tartozik taglalni e nézőpont hiányosságait, csupán két szempontot érdemes megjegyezni: az első az, hogy a XVIII. századi gondolkodók az európai civilizáció terjedését és a barbárság visszahúzódását természetesnek és elkerülhetetlennek látták (egy híres fejezetében Gibbon is, aki különben a Római Birodalom hanyatlásáról írta mesterművét); másrészről a szó maga utal arra, miszerint az ún. „újkor" tarthat örökké. Előttünk azonban, a XX. század végén, nem kétséges, hogy a körülbelül 1500–2000 közötti korszak óriási vívmányai dacára a végét járja, és hogy talán nem pontatlan az „újkor" szóhasználata helyett „Európa korszakáról" (vagy talán a „polgári korszakról") beszélni; sőt valószínű, hogy utódaink is így látják majd az emberiség történelmének e nagyméretű és nagy jelentőségű fejezetét.

* Denis Hay: *Europa the Emergence o fan Idea*. Edinburgh 1957, 177. o.

Az európai államrendszer

Ismeretes, hogy a középkorban az állam lényege és fogalma aránylag pontatlan volt. A szuverén állam elmélete és jogai a feudalizmus korszakában, de még erős középkori uralkodók esetében sem igen léteztek. Ugyanez vonatkozik az államok és az egyes uralkodók közötti kapcsolatokra. Itt az első nagy változás a XV. századbeli Itáliában történik, amikor egyes fejedelemségek hasznosnak látják, ha az eddigi gyakorlattól eltérően – követek küldése fontos alkalmakkor – székhelyeiken *állandó* követségek keletkeznek. Ez az ún. „diplomácia" történelmének első esete (s ugyanakkor egyik első jelensége az „Európa-korszaknak" is). Így alakul ki egy állandó hálózat Velence, Ferrara, Toszkána, Génua, Parma stb. uralkodói és udvarai között. Ezt a kezdeti rendszert aztán felborítja és nagyjából (bár nem teljesen) megszünteti a francia, majd a spa-

nyol királyság betörése Itáliába 1494 után. De mindenesetre előfutára – és bizonyos mértékben modellje – az 1648-ban először leszögezett ún. európai államrendszer kialakulásának.

A modern állam, ahogy ma is ismerjük – bár látni fogjuk, hogy korunk vége felé az állam szuverenitása és presztízse is csorbul és gyengül –, Európa egyik nagy vívmánya. Alakul a XVI. és XVII. században, főleg Nyugat-Európában és persze Angliában. A királyi abszolutizmus (teljhatalmú uralkodó) hozzájárul kialakulásához, az arisztokratikus belháborúk és a vallási háborúzások leverésével. Klasszikus példája ennek Franciaország, ahol több mint harmincéves vallási és dinasztikus belháborúk után egy harmadik királypárt vezére, IV. Henrik 1591 után megalapítja a Bourbon-dinasztiát, katolizál, de közben bejelenti a vallási türelmetlenséget.* Eszerint a jó francia alattvaló lehet akár protestáns is, de királyához és államához kötődő hűsége a döntő. Mindennek következménye az államközi kapcsolatok újfajta alakulása. Az államérdek uralkodik minden felett: Richelieu bíboros – a különben feddhetetlen életű főpap, a hugenották ellensége – nem vonakodik, hogy királya protestáns országokkal (pl. Svédország, Hollandia) szövetkezzen, hanem szorgalmazza

* Itt megjegyzendő az akkori szóhasználat: Navarrai (később Bourbon) Henrik pártja jó részben az ún. „politikus" (politique) katolikusokból állt, kiknek fő ellenségei a „fanatikus" (az ún. Szent Ligába tömörülő) Guise-dinasztia és spanyolpárti katolikusok voltak. Ma az előbbieket „liberális" katolikusoknak hívnánk, de a lényeg az, hogy (mint más nyugat-európai nyelvekben is) a „politicus", „politique", „politic" jelzők négyszáz évvel előttünk pozitív értékűek voltak. (Vessük össze a XX. századbeli elmarasztaló szóhasználattal: „playing politics", „politician", „espece de politique", „politizál".)

ezt a katolikus, franciaellenes Habsburg Spanyolország, Ausztria és a „Német-római Birodalom" katolikus fejedelemségei ellen; Richelieu utódjai később még a Török Birodalommal is szövetkeznének Ausztria kárára. Másrészt a megrögzött antikatolikus angol diktátor, Cromwell, a katolikus-királyi Franciaországgal kíván jobb viszonyban lenni Spanyolország és később a protestáns Hollandia ellen.

Ezt a fejleményt intézményesíti a vesztfáliai béke 1648-ban, amely paktum nemcsak az ún. harmincéves háborúnak vet véget, hanem megalapozza egy európai államrendszer és az ún. európai egyensúly lényegét. Itt a nemzetközi kapcsolatok gyakorlatáról van szó, inkább mint „nemzetközi jogról", bár az utóbbi fogalma is a vesztfáliai kongresszus alatt merül fel; szószólója a holland tudós, Hugo Grotius. 1648 után majd' minden európai állam (vagy államocska) állandó kapcsolatot teremt minden más európai állammal. (Kivételek e gyakorlatból: Törökország a XIX. század közepéig; Oroszország Nagy Péter előtt.) Az állandó követségek extraterritoriális jogai az államok teljes szuverenitásának majdnem *az egyetlen* kivételei. Így keletkezik egy Európán belüli hatalmi hálózat, melynek egyenes következménye a hatalmi egyensúly: a háló mindegyik része reagál, ha valahol nagyobb húzás vagy szakadás történik a csomózatban. Ennek fontos történelmi következménye, hogy egy túlsúlyba kerülő, és legalább Európa egyik nagy vagy fontos részét uralni kívánó állam ellen más államok (1689 után Anglia is) szövetkeznek, nehogy az európai hatalmi egyensúly felboruljon. Európa, sőt a világ politikai története nagyjából úgy összegezhető, hogy a XVII. század első felében Spanyolország; a XVII. század második felében, a XVIII. szá-

zad első részében és aztán Napóleon alatt Franciaország; míg a XX. század két világháborújában Németország kísérelte meg kiterjeszteni uralmát Európa nagy része felett – végeredményben mindegyik sikertelenül.* De tanulmányunk feladata nem az ilyenfajta történelmi összefoglalás. A lényeg az, hogy az európai államrendszer kialakulása lépten-nyomon együtt jár az Európa-fogalom – illetve már az Európa-eszme – kialakulásával, s ez a XVI–XVII. században *főleg* politikai fogalom.

Kulturális és földrajzi meghatározások

Egy „egyesült" Európa-eszme előfutárai (mint később is látni fogjuk, az „egyesült" jelző sokféle variációt jelent) politikai és közjogi síkon egyaránt gondolkoztak és fogalmaztak meg különféle, általában utópisztikus terveket. Többek között nemcsak a már említett Grotius, hanem Sully herceg (IV. Henrik egyik minisztere), Podjebrád György francia kancellárja, Marini már a XV. században, William Penn, Saint-Pierre abbé, Leibniz, a lengyel Leszczynski Szaniszló, Defoe, Kant a XVII. és XVIII. században: államférfiak, idealisták, realisták, juristák, filozófusok, írók, és egy-két, emigrációban élő uralkodó. Ezek érdekesek voltak, de a hatásuk minimális. (Figyelembe kell venni, hogy egy föderálisan vagy konföderálisan egyesítendő Európa eszméjének története nem teljesen ugyanaz, mint az Európa-fogalomé.) Mindenesetre az általuk kifejezett Európa-

* Az 1815–1914 közötti történelmi évszázad az európai egyensúly fenntartásának korszaka – a világháború nélküli évszázad. (A XVII. és XVIII. században Spanyol-, Francia- és Angolország között vívott háborúk földrajzilag világháborúk voltak, tengerekre és más földrészekre terjedtek ki.)

kívánalomnak – amely közösen elfogadott jogokon és alkotmányokon, törvényeken alapulna – lényege ugyanaz: az európai civilizáció és/vagy kultúra a világon egyedülálló. Ahogyan a középkorban: a kereszténység és elsősorban a nyugati kereszténység a világ minden hite, vallása között egyedülálló.* Mégpedig minőségileg.

Így például Machiavellinél, mint más reneszánsz gondolkodónál is, észrevehető a visszatérés az ókoriakhoz: Európa nem Ázsia, ahol az uralkodókat és népeiket ösztönös és hagyományos barbárság jellemzi. Machiavelli szemében például a „scythianusok" – akik alatt az akkori oroszokat értette – nem tartoznak Európába, de a görögök és a balkáni népek sem, mert ezek ottomán uralom alá kerültek. (Három és negyed évszázaddal később Guizot történelemszemlélete finomabb: a görög–római korszak még nem Európa korszaka.) A XVI. század vége felé és a XVII. században az Európa-tudat nagy részben következménye a más földrészek felfedezésének: tehát kontraszt. De a XVIII. században ez az öntudat elválaszthatatlan egy kulturális/minőségi tudat jelenlététől. Éppúgy, mint ahogy a középkor tudata átmegy az újkorba, ahogy az egyetemes kereszténység tudata átmegy az „Európa"-tudatba, az utóbbi fizikai és politikai jellege immár elválaszthatatlan civilizációs/kulturális jellegétől, sőt az utóbbi dominál. Így például Voltaire szerint: Európa egy nagy „köztársaság", már nem „respublica christiana", hanem „grande république d'Europe", „alkotja több állam... monarchikus, arisztokratikus, demokratikus (populaire), de mindegyik kapcsolatban mindegyikkel; vallási alapelveik

* „Itt kénytelenek vagyunk mellőzni a – főleg a XX. században – mindinkább lényeges különbségeket a „civilizáció" és a „kultúra" fogalmai, illetve azok szóhasználatai között.

azonosak, bár egyházaik különböznek, de közjogaik és politikai intézményeik ugyanazok, a világ más részeiben ismeretlenek". Vagy idézzük a német Christoph Adelungot 1760 táján: „Európa minden szempontból kiválóbb a föld minden más részénél, határai kérdésesek, de *egy nagyszerű egész.*" Klopstock 1750 körül: „Európa: a világ királynője."* Machiavelli csak államról és közjogról beszélt, ők már nem. Montesquieu írta 1730 körül: Európa többféle kormányzat, Ázsiában a zsarnokság nagyjából ugyanaz. Egy évszázaddal későbben Jakob Burckhardt ekképp vélekedett: „Az Európát fenyegető halálos veszély mindig ugyanaz: egy elnyomó, mechanikus uralom, vagy a hódító (külső) barbárság, vagy egy arrogáns európai uralni akaró állam, vagy pedig egy primitív hajlam (a tömegcivilizáció) szolgálatában."** Federico Chabod, a kiváló olasz történész összegezte mindezt századunkban *Storia dell'idea d'Europa (Az európai eszme története)* című munkájában. A XVIII. század során a politikai jelleg már nem elégséges: „Európa politikai prototípusa immár elválaszthatatlan egy civilizáció képétől, amely más, mint más földrészek civilizációja." (Nagyjából ugyanezt fogalmazta meg a francia Paul Hazard 1935-ben és René Pomeau 1966-ban.)

De talán a legmegrázóbb kifejezés Edmund Burke-től, a francia forradalmat elvető és a franciás, racionalista „Felvilágosodás"-eszmét sem kímélő nagy konzervatív-liberális angol–ír gondolkodótól és államférfitól való, 1796-ban: *„No European can be a complete exile in any part of Europe"*, azaz „Nincs európai, aki egészen hazátlan lehet

* Voltaire, Adelung, Klopstock: DRE, 116. o.
** DRE, 168. o.

Európában". Ugyanezt jelenti ki Churchill pontosan másfél évszázaddal később, 1946-ban Zürichben: „Olyan Európát kívánok látni, ahol akármilyen országban lévő férfi és nő éppannyira európainak gondolja magát, mint születési helyén, s e tág földrész minden országában valóban érezheti: »Itt is itthon vagyok«."*

„Tág földrész": bár Európa „kisebbségét" az európai nemzetek és lakosaik csak a XX. században érzékelik, majd felfogják – többek között, hogy „Európa" Eurázsiának csupán nyugati félszigete. Erre még vissza kell térnünk, de megjegyzendő, hogy a *földrajzi* kérdést – hol van Európa keleti határa? – egy német földrajztudós, Volger *csak* 1833-ban válaszolja meg: a határ az Urál hegyvonulat közepe és a Kaukázus déli határa. (A Kaukázust az oroszok éppen azelőtt foglalták el.)**

VÁLTOZÁSOK A XIX. SZÁZADBAN, 1914-IG

A XIX. század nagy pozitívuma – visszanézve – Európa szempontjából, hogy nincsenek világháborúk. Forradalmak igen (főleg 1815 és 1848–49 között); államok háborúi (főleg 1854 és 1870 között); de közben folytatódnak a nagy folyamatok, a szabadelvűség, a parlamentarizmus és a tár-

* Burke, Churchill: DRE, 117. o.
** Ennek egyik következménye, hogy az azutáni kb. száz évben az amerikai hivatalos etnológia (faji és bevándorlási meghatározások) szerint a fehér ember faj „Caucasian", „kaukázusi", Voltaire *XIV. Lajos*-ában Oroszország nem tartozik Európához (II. fejezet), de ugyanott (XXXIV. fejezet): „Itáliát és Oroszországot az (európai) irodalom egyesíti". Leibniz és Herder szerint Oroszország igenis Európa (sőt Herder egyszer: „a jövőben Ukrajna lehet Európa új Görögországa").

sadalmi demokratizálás kiterjedése, az óriási mértékű és jelentőségű egészségügyi és technikai haladás, s mind a fehér faj, mind az európai nagy- sőt középhatalmak utolsó nagymértékű hódításai.* Tehát a XIX. század az úgynevezett „haladás" – főleg anyagi értelemben – legnagyobb százada. Lényeges tényezője ennek és a *nagyobb* európai háborúk nemlétének az „európai egyensúly" fenntartása. Ennek fontos alapköve a már 1814–15-ben a bécsi kongresszus során elkészült rendezés, beleértve a Szent Szövetséget. Ennek következtében például a történelmi XIX. század (tehát 1815–1914) első harmadában, Európán belül is kisebb háborúk alig voltak, s az európai államok határai szinte sehol sem változtak.

De már néhány évvel 1815 után bekövetkeznek az Európa szempontjából negatív fejlemények. Az *első:* az Amerikai Egyesült Államok növekvő hatalma. A Szent Szövetség már 1820 után feloszlik, mert Amerika és Anglia nem támogatják. 1898-ban pedig Amerika világhatalommá válik. Egy európai állam, Spanyolország karibi és csendes-óceáni gyarmatait hódítja meg rövid idő alatt, amely során a megtámadott Spanyolország mellé egyetlen európai állam sem áll, még diplomáciailag sem. S talán ami még lényegesebb: az európai eredetű alkotmány- és szabadságjogokat a demokratizmussal együtt, már nemcsak nyugat-európai civilizált nemzetek, hanem az amerikai példa testesíti meg. Így más földrészeken – de

* 1914-ben például egész Afrika európai gyarmat volt, két kivétellel: Libéria (melyet amerikaiak és Amerikából átvándorolt feketék alapítottak); és Abesszínia (melyet 1896-ban Olaszország nem volt képes meghódítani). 1914 előtt a világtörténelem *legnagyobb* méretű háborúja az 1861–65 között vívott amerikai polgárháború volt.

már helyenként Európán belül is – az amerikai hatás olykor az európai régebbi hagyományok rovására növekszik.

A *második* változás: az Európán belüli nacionalizmus. Ez utóbbi szót Herder találta ki. Lassanként felváltja a régebbi patriotizmust, a hazafiságot. Itt ezt a folyamatot, valamint a két fogalom különbségét, nem firtathatjuk. Ami lényeges, az az, hogy legalábbis a XIX. század közepe után – mint Eötvös helyesen látta – a francia forradalom óta fennálló Szabadság és Egyenlőség viszonyának problematikája mellett megjelenik az új tényező: a nacionalizmus, más szóval a nemzetiség elsőbbsége. S mindinkább ez az újfajta nacionalizmus hat Európa tömegeire, sőt kormányaira is.*

1830 és 1914 között új államok keletkeznek Európában: Belgium, Görögország, Románia, Szerbia, Bulgária, Norvégia, Albánia, de főleg az egyesült Olaszország és Németország (talán idetartozik Svájc első konföderált központi alkotmánya a század közepe előtt). Tanulmányunk szempontjából ennél még lényegesebb az „európaiság" több síkon lévő elhalványulása, éppen a nacionalizmusok és a nemzetállamok kialakulása felé ható törekvések miatt. „Nemzetközi" intézmények már létrejönnek Európában, elsősorban a közlekedés hatására: nemzetközi posta, rendészeti és vasúti szervezetek, „nemzetközi" vásárok, kiállítások stb. De a „nemzetközi" szó nem helyes, mert mindezek elsősorban *államköziek,* nem nemzetköziek.

* Marx egyik legnagyobb hibája, hogy nem értette, illetve majdnem semmibe vette a nacionalizmust az osztálytudattal szemben. Írásaiban csak az állammal foglalkozik, a nemzettel alig vagy egyáltalán nem.

S íme a *harmadik* változás: az európai államok szuverenitásának kényszerű rögzítése. A XIX. század két legnagyobb európai államférfia közül Metternich ódzkodott a nacionalizmustól, Bismarck viszont többnyire ki tudta használni. De egyik sem pártolt egy – már inkább nemzetállamokból összeálló – Európa-eszmét. (Metternich írja 1820 körül: „Olaszország? Csupán földrajzi fogalom." Bismarck 1876-ban: „Mi az az Európa? Nincs. Földrajzi fogalom.")* De az utóbbinál létezik egy kettősség: Bismarck, legalábbis jó ideig, a német világbirodalmi eszmét, tehát a gyarmatszerzést ellenzi; ugyancsak gyakran kijelenti, hogy ami a hatalmak szempontjából döntő, az Európában történik, nem máshol, sőt a Balkánon sem. Az egységes vagy egyesülendő Európa-eszméjét a XIX. században csupán egyes liberálisok, radikálisok, pacifisták, szocialisták (szocialista nacionalisták, nem pedig XX. századbeli nacionalista szocialisták) képviselik: Mazzini, Cobden, Lamartine, néha Kossuth, aztán Bertha von Suttner, Norman Angell, Angelica Balabanoff stb. – utópisták.

Utópisták, mert 1914-ben, a különböző európai nacionalizmusok hevében a nemzetköziség és a szocializmus ereje úgy olvad el, mint vaj a forró tepsiben. A nacionalizmus vonzása a döntő. Ehhez képest a marxizmus gyakorlati bukása tehát már 1914-ben látható. Az osztályharc vonzása majdnem semmi, a nacionalizmus egyesíti a tömegeket, még ott is, ahol már erős szocialista munkáspártok léteznek, például Németországban, Franciaországban, Olaszországban is, ahol Mussolini ezt már 1911-ben észreveszi: „Először vagyok olasz. Aztán szocialista" – mondta.

* DRE, 123. o.

A két világháború és a köztük lévő kb. húszéves „fegyverszünet" egyenes következménye az volt, hogy ráirányította a figyelmet Európa kisebbségére. Ezt egyes európai gondolkodók, köztük a francia Paul Valéry, már 1914 előtt is látták: „hiszen Európa csupán Ázsia nyugati félszigete". Ez a felismerés természetesen összefüggött a világhatalmi helyzet nagy változásával. 1898 után már nemcsak az európai országok a világhatalmak, hanem az lesz (tehát több mint egy földrészre kiterjeszkedő) Amerika és Japán. Így a világhatalmi egyensúly és világpolitikai hálózat szempontjából a föld csak négyszáz évvel Kopernikusz után válik kerekké. 1917-ben újabb fejlemény történik: az Újvilág beavatkozik az Óvilág nagy háborújába, sőt Amerika belépése dönti el annak kimenetelét. Ugyanakkor Oroszország visszahúzódik Európából földrajzilag, hatalmilag, politikailag, kulturálisan is – 1944–45-ig, amikor hatalma újra megerősödik. 1918-ban megjelenik Oswald Spengler *A Nyugat alkonya* című művének első kötete, amelyben Európát majdhogynem „leírja": az egész Nyugat hanyatlása megállíthatatlan stb. A könyv koncepciója és a mű fogadtatása az első világháborút követő európai pesszimizmus jelentős tünete.

Ugyanakkor az első világháború és az utána következő közép- és kelet-európai kaotikus helyzet következményeképpen van egy pozitív jelenség, mégpedig az Európa-eszme és az „európaiság" újfajta felismerése. Ennek elismerésre méltó példája az osztrák–görög–japán származású Richard Nicolaus Coudenhove-Kalergi gróf által deklarált és szervezett „Pán-Európa"-mozgalom 1923–24-ben. Szerinte Európa lényege az, hogy sem Oroszország, sem

Amerika, sőt Anglia sem tartozna bele, s ez egy nagyjából egységes, vagy legalább konföderális Európa megteremtését kívánná. Mindennek lényege civilizációs/kulturális. E tekintetben egészen más, mint a wilsoniánus eredetű „Népszövetség", amely kizárólag államközi és legalisztikus. E két koncepció mély különbségeire – az egyik amerikai típusú, a másik európai típusú,* talán még pontosabban: svájci típusú – az 1945 utáni időszakról szólva még visszatérünk. A „Pán-Európa-mozgalom" hatása jelentős, megjelenik más síkon is. Olyan nyugat-európai államférfiak mint Herriot, Stresemann, Briand, Churchill is támogatják.** Ide tartozik a német Hermann Keyserling gróf *Európá*-ja is (1927).

Mindez összefügg az „Európa" és „európai" fogalmak terjedő és bizonyos vonatkozásaiban újfajta használatával. Még a XIX. században is oroszok, akik nyugat felé utaztak, vagy görögök, akik Bécsbe vagy Triesztbe igyekeztek, így szóltak: „Megyünk Európába." Az 1920-as

* Ugyanilyen lényeges különbség található a francia Julien Benda *(Az írástudók árulása)* és a nagy holland történész, Johan Huizinga 1933. évi vitájában: Benda szerint egy minden hazafiságot elvető egységes Európa kívánatos, míg Huizinga szerint a kívánalom – és a realitás – az Európán belüli különböző nemzetek kulturális és civilizált harmóniája, jövőbeli egyezségük alapja. Röviden: Benda antinacionalista, Huizinga egyben hazafi (patrióta) és kozmopolita.

** Példák: Coudenhove-Kalergi 1923-ban, pontosan egy évszázaddal az amerikai Monroe-doktrína megfogalmazása után: Európai Monroe-doktrínára van szükség. Herriot 1925-ben: „Legnagyobb kívánságom, hogy egy nap az Európai Egyesült Államok valóra váljanak." Stresemann 1927-ben: „Legyen egy összeurópai postabélyeg, egy összeurópai pénzeszköz." Churchill több alkalommal, például 1930-ban méltatja a „Pán-Európa"-mozgalmat. DRE, 128. o.

években az „Europäer" főnév a német–osztrák–cseh–magyar kultúrkörben nemcsak európai gondolkodású, hanem művelt embert jelentett.*

De az ilyenfajta „kozmopolita" felismerés és hajlam vonzása az 1930-as években elhalványul, sőt nagyjából megszűnik – az újfajta népi nacionalizmus győzelmes hatása következtében, melyet elsősorban a német Harmadik Birodalom, másodsorban Mussolini Olaszországa testesítenek meg, és ez az eszme majdnem minden dél- és kelet-európai országban (sőt itt-ott nyugat-európaiakban is) emelkedőben van.

E helyütt szólnunk kell a két nagy parancsuralmi rendszer Európa-politikájáról. (Mellőzzük Olaszországot, mivel Mussolini szerint a „fasizmus nem exportcikk". Ebben persze nem konzekvens, de mindenesetre a „fasizmus" jelző minden jobboldali parancsuralomra való átruházása helytelen.) Egy nagynémet uralom alatt szervezendő egységes Közép- és Közép-Kelet-Európa eszméje helyenként már a XIX. században jelentkezik egyes német közíróknál. Legjelentősebb közülük Friedrich Naumann nemzetgazdász első világháború alatti „Mitteleuropa"-koncepciója. Hitler Német Birodalmának Európa-politikája először csak 1940-ben merült fel, amikor a németek meghódították Európa nagy részét. Egy alkalommal – 1940 júniusában – Hitler is európai Monroe-doktrínáról beszél, s ezt egy amerikai hírlapírónak adott interjújában sugallja az amerikaiaknak. De ennek lényege elválaszthatatlan a német uralomtól és felsőbbségtől. 1943-ban, pontosabban a sztálingrádi vereség után, máshol van a hang-

* Példa: József Attila Thomas Mannt 1936-os budapesti látogatásakor úgy üdvözli, mint „...fehérek közt egy európait".

súly: a hitleri Németország védi Európát a bolsevizmus ellen, tehát az „igazi" európaiaknak a Német Birodalom mellé kell állniuk. Ennek egyik következménye, hogy 1942–43 után nem német SS-ezredek, sőt hadosztályok is alakulnak, német felszereléssel és segítséggel. (Szélsőjobboldali nyomtatványok a mai napig hangsúlyozzák, hogy ezek az „Egyesült Európa" előfutárai voltak. Hitler pedig öngyilkossága előtt egyszer így szólt: „Én voltam Európa utolsó reménye...") De akkor már a valódi Európa-remények, és az Európa-gondolat feléledése egészen más oldalról indult el.

Mielőtt ezekkel foglalkoznánk, szólnunk kell az ún. „nemzetközi" kommunizmus Európa-képéről. Egyszerűen mondva: az Európa-gondolat az 1917-es orosz forradalom után nem létezik. Maga Lenin 1920-ban kénytelen Ázsia felé fordulni, miután az Orosz Birodalomhoz tartozó, de most az orosz uralomtól megszabaduló új kelet-európai nemzetek mindegyike a kommunizmust radikálisan elveti. Sztálin aztán a nemzetközi kommunista pártokat és azoknak támogatóit csak alkalmasint, itt-ott használja fel céljai érdekében; alapjában megveti őket. Ő is a nemzeti parancsuralom – persze kommunista világnézeti és gyakorlati alapon – megtestesítője. (1941-ben oly messzire megy, hogy egy alkalommal kijelenti a hozzá látogató japán külügyminiszternek: „Mi is ázsiaiak vagyunk.") A második világháborús orosz győzelmek következtében a kommunizmus presztízse és vonzása Európa-szerte sok helyen kiújul, de a kommunisták között az Európa-gondolat- vagy fogalom egyáltalán nem létezik.

1919-ben – teljesen más okokból – mind Amerika, mind Oroszország visszavonultak Európából. (Kivétel az előbbi nagy pénzügyi és kulturális befolyása és az utóbbi hatása

az európai kommunistákra.) De 1939-ben mindkettő visszatérőben van Európába: Roosevelt elnök Hitler-ellenes és Anglia-párti megnyilatkozásai következtében, Sztálin pedig a Hitlerrel kötött egyezménye értelmében megszállja az 1917 után elvesztett Észak- és Kelet-Európa jó részét. Az „európai" második világháború 1939-ben kezdődik, de 1941-ben, más-más okok következtében, Oroszországot és Amerikát eléri, s hamarosan ők a világ legnagyobb hatalmai.

1945 Európa történetének nagy fordulópontja. Európai nagyhatalom, az Amerikától már nem független Anglia kivételével, egy sincs. Az európai államok és az európai egyedülálló civilizáció által képviselt „Európa-korszak" véget ért. A két világhatalom: az általában Európát támogató Észak-Amerikai Egyesült Államok és az általában Európát nemigen kedvelő Szovjet-Oroszország. Jelentős történelmi pillanat az, amikor 1945. április 25-én – tehát még Hitler halála és a német kapituláció előtt néhány nappal – amerikai és orosz csapatok találkoznak Európa és Németország közepén. Soraik között valószínűleg a Csendes-óceán két partjáról származó katonák is vannak. Ekkor helyenként már látható Európa kettéosztása, amerikai és orosz részekre. De az Európa-gondolat fennmaradt.

Az Egyesült Európa-gondolat 1945 előtt és után

Az Európán belüli összefogás gondolata természetesen felmerült a németek által leigázott országok nyugatra menekült kormányai és államférfiai között. Ennek első következményei a háború alatt létrejött különböző konföderációs tervek, amelyeket csak röviden kívánunk felsorolni. Ide tartoznak az 1942–43-ban felvetődött lengyel–

csehszlovák és görög–jugoszláv konföderációs tervek. Talán még jelentősebb az 1940 júniusában Churchill által hirtelen felvetett angol–francia unió és az 1943-ban a teheráni konferencián általa szorgalmazott esetleges bajor–osztrák–magyar dunai konföderáció terve. Sőt ide sorolhatjuk a bolgár kommunista Dimitrov által proponált délszláv, tehát jugoszláv–macedón–bolgár unió tervezetét 1947-ben. Minden egyes ilyen tervezet meghiúsult. A legtöbb, főleg orosz hatalmi nyomás miatt (Churchill és de Gaulle 1940. júniusi kísérletét pedig a már kapituláció felé hajló francia kormány órák alatt elvetette). Egy fontos kivétel azért akadt: három emigráns nyugat-európai kormány – a belga, a holland és a luxemburgi – egyezménye 1944-ben, tehát még országaik felszabadítása előtt. Ez a „Benelux" hármas vámunió, amely bizonyos mértékben modellje a háború utáni európai intézményeknek.

De 1945-ben és azután, tehát Nyugat-Európa felszabadítása és a hitleri birodalom eltűntekor az Egyesült Európa gondolata újból felmerült, mégpedig erőteljesen, főleg nyugat-európai fiatalok körében. Nyugat-európai államférfiak támogatják, sőt képviselik ezt az eszmét (Churchill* már nincs kormányon Angliában), főleg az akkor első

* Churchill – az angol államférfiak között kivételes módon – már 1940-ben kijelenti, hogy ő „európai", s nem csupán Anglia védelméért, hanem Európa felszabadításáért harcol Hitler ellen („legyünk büszkék arra, hogy most London az európai szabadság védőbástyája"). 1943-ban: „Európában találtatnak a történelmi fajok és nemzetek, amelyekből a nyugati civilizáció fakadt. Én hiszem magamról, hogy jó európai vagyok; de ezenfelül nemes feladat részt venni Európa termékeny géniuszának és Európa igazi nagyságának újjáteremtésében." E beszédében említi Churchill először egy Európai Tanács (Council of Europe) felállításának kívánatosságát. (DRE, 134. o.)

helyen álló kereszténydemokrata pártok konzervatív-liberális vezetői: a francia Robert Schumann, a német Konrad Adenauer, az olasz Alcide de Gasperi stb. Az ilyen diákmozgalmak 1947–48-ban érik el tetőpontjukat; velük párhuzamosan történik az első „európai" intézmények megalapítása. De 1950 után ez a párhuzam elhalványul, lassan megszűnik. A nyugat-európai egyesítendő intézmények (melyekre a következő fejezetekben kitérünk) tovább alakulnak, de az Egyesült Európát szorgalmazó mozgalmak vonzása és jelentősége csökken, szellemi szóvivőik, köztük a spanyol Salvador de Madariaga szellemi presztízse dacára.

Mindennek több eredője van, melyeket mélyen vagy részletesen nem taglalhatunk: ide tartozik az eredetileg észak-atlanti NATO felállítása, a tömegkultúra és a jóléti gazdaság, főleg amerikai mintákat követő elterjedése; és a majdnem kizárólag gazdasági jellegű „európai" intézmények. Alapvető probléma azonban egy európai öntudat hiánya. A XX. század második felében még kevés az a francia vagy német vagy holland, aki úgy látja magát: „én európai vagyok, aztán francia" – inkább fordítva igaz. Madariaga szerint Európa akkor válik valósággá, amikor lakosai, franciák, osztrákok, spanyolok majd úgy szólnak: „a mi Pradónk", „a mi Sainte-Chapelle-ünk", „a mi Bécsünk". (De hát léteznek amerikaiak is, akik csodálják Chartres-t, sőt olyanok is, akik jobban ismerik, mint az „európaiak".) Ugyanakkor egy európai öntudat lényegében benne kell hogy foglaltasson ez is, hogy aki európai, az persze hogy nem ázsiai, de amerikai sem... S ez az Európa-korszak végén, sőt még 2000 körül is igencsak hiányzik.

Mindennek dacára – főleg az „európai" intézmények, de más, 1945 utáni társadalmi fejlemények következményeképpen – egy lassan egységesülő Európa-tudat (inkább még mint öntudat) tovább növekszik. Ennek fő eredői az utazások számának növekedése, egyre több ország és nemzet megismerése; foglalkozások, kereskedelmek, hivatások, állások, tanulmányok, diákoskodások más országokban; s az egyre gyakoribb házasság és együttélés más nemzetbeliekkel. Hogy mindebből egy sajátosan *európai* típusú tömegkultúra, és egy sajátosan *európai* jellegű demokrácia fog-e kifejlődni? Nem tudhatjuk.

Mindenesetre figyelmet érdemel az Egyesült Európa gondolata két – itt-ott egymást fedő, de lényegileg mégis különböző és sajnos ritkán észrevett – fajtája. Az egyik gazdasági (és nagyjából amerikai) mintájú; a másik esetében bizonyos mértékben Svájc lehet a példakép. Az egyik szerint példa az Egyesült Államok, eredeti angolszász lényegét figyelembe nem véve, annyiban, hogy az intézmények megteremtik az összetartozást. A másik, hogy az intézmények a társadalmi öntudatok következményei, tehát főleg civilizációs-kulturálisak. Az első föderális, a második konföderális; az első makrokozmikus, a második mikrokozmikus. S itt Svájc annyiban példa, hogy a svájci nacionalizmus – ami eredetileg franciaellenes volt – olyan hazafisággá alakult, amely összefogta a Svájcon belül élő három vagy négy különböző nemzetet, nyelvet és népet. Tehát *(a)* az anyanyelv *nem* feltétlen kötőanyaga egy nemzetnek vagy államnak; *(b)* a svájci öntudat kiforrása nem nemzeteken felül, hanem nemzeteken belül történt meg.*

* Más szavakkal: nemzetköziség és államköziség nem ugyanazok; s az igazi nemzetközi ember lehet jó hazafi is.

S itt visszatérhetünk az „Európa-gondolat" XX. századbeli szóvivőihez. Mert ugyanaz a Paul Valéry, aki 1919-ben újra feltette a kérdést: „Európa az lesz, ami a valóságban – egy kis félsziget Ázsia nyugati részén?", de hozzátette: „vagy az, aminek (még) látszik: kivétel, a földgömb gyöngye, egy óriási test feje, szelleme?" Vagy André Gide (1946): „A valódi európai szellem ellentéte a nacionalizmus részegségének; de ugyanakkor ellentéte egy felületes internacionalizmusnak is." Georges Bernanos (1946): „Ma már ne hangoztassuk, hogy a valódi ember európai. De hinnünk kell, hogy Európa civilizációja elválaszthatatlan egy bizonyos ember-fogalomtól." Edouard Bonnefous (1953): „Európa felépítése... követeli egy bizonyos ember-fogalom megvédését." Franco Valsecchi (1955): „Az európai mentalitást jellemzi a humanista hagyomány, a szellemi művelődés felé irányuló hajlam, amely megakadályozza, hogy Európa civilizációját leigázza a jelenlegi technológia, [mert] jellege a hagyományok, a történelem, az állandó múlttal lévő kapcsolat érzelme. Európa... az emlékezés földrésze." („La patria della memoria.")* Friedrich Heer (1952): „Egy »keresztény Európa« valójában sohasem létezett. Ami létezett, az a kereszténység sok, nagyszerű és gazdag jelenléte Európában." Végül a Hágában összeült Európai Egység Kongresszusa 1948-ban: „Az igazi kultúra nem dísz, nem luxus, nem összegyűjtött finomítások, melyek az átlagembert nem érintik. Lényege az emberi élet növekvő megér-

* S itt megjegyzendő, hogy mind a mai napig „Európa történelme", mint tantárgy, az európai főiskolák tanterveiben egyáltalán nem vagy csak itt-ott található meg. A tárgy továbbra is az egyes nemzetek történelme, Európa csupán vagy néha, külső keret.

tése, az emberi lét állandóan mélyülő értékelése, és az ember növekvő uralma az anyag felett."*

De a század végén – a televízió, a számítógépek, és az amerikai egyedüli világhatalom jelenlétében – az így megfogalmazott európai (és keresztény) humanizmus megnyilvánulásai legalábbis a mindennapi élet és gondolkodás látható felszínén, alig találhatók. Megszűntek volna? Nem tudhatjuk.

Az európai intézmények

A XX. század második felében alakulnak és terjednek az „összeurópai" intézmények. Foglaljuk össze ezeket a lehető legrövidebben, mivel napirenden vannak, és politológiai irodalmuk széles választékú. Leglényegesebb alapjuk a francia–német összefogás. 1950-ben** – főleg két kereszténydemokrata államférfi, Robert Schumann és Konrad Adenauer vezetése alatt – létrejön a nyugat-európai Acél- és Szénközösség. Célja minden jövőbeli francia vagy német kormány egymás elleni fegyverkezésének a lehetetlenné tétele. Lényege azonban több: ezen államok teljes szuverenitásának csökkentése, tehát ilyen nemzetfeletti szerv elfogadott törvénybe iktatott felsőbbsége. A következő lépés a Német Szövetségi Köztársaságnak Nyugat-Európába való teljes integrációja.*

1956-ban létrejön az úgynevezett Római Egyezmény, amely megalapítja az Európai Gazdasági Közösséget. Hat államból áll: Nyugat-Németország, Franciaország, Olaszország és a három „Benelux". Lényege a szabadpiac, a szabadforgalom és más együttműködések intézményesítése – lépés a jövőbeli teljes vámunió felé. Az Európa Tanács és az Európai Parlament már léteznek, bár a Gazdasági Közösségtől eltérően jogaik és hatalmuk minimális, fennállásuk mégis jelentős. Az Európai Parlament székhelye Strasbourg, a Gazdasági Közösségé Brüsszel. Anglia, a skandináv országok, Ausztria és Svájc nem tartoznak ebbe a közösségbe. Ők kb.1974-ig ezzel párhuzamos gazdasági szervezetet teremtenek. Fontosabb ennél az 1958-ban újból Franciaország vezetőjévé lett de Gaulle tábornok politikája. Ő szkeptikus a Brüsszelben székelő bürokráciával szemben, s ugyanakkor egy, Amerikától nagyjából független Európát tart kívánatosnak. Különben a francia–német összefogást szorgalmazza katonailag is. Víziója az „Europe des patries", az európai nemzetállamokból álló jövőbeli konföderáció, amely egyszer az Uráihegységtől az Atlanti-óceánig terjedhet egy szabad, és Ázsiától levált Oroszországot is beleértve. De a nagy francia államférfi 1968-ban lemondott, és két év múlva meg-

* Valéry: DRE, 260. o., Bernanos, Bonnefous, Valsecchi: 267. o., Heer: 271. o., a hágai kongresszus: 273. o.

** Itt megjegyzendő Anglia nagy történelmi alkalmának elszalasztása: 1945-ben Anglia presztízse Nyugat-Európában olyan nagy (hiszen Belgiumot, Hollandiát, Dániát és Norvégiát főleg a brit, nem pedig az amerikai hadsereg szabadította fel), hogy egy angol vezetés alatt álló nyugat-európai unió lehetősége adott volt; de ezt a lehetőséget sem az angol nép, sem politikusai (Churchillt is beleértve) nem ismerték fel.

* Ide tartozik Nyugat-Németország belépése a NATO-ba (lásd alább) 1954-ben: következménye annak, hogy a francia parlament elvetette az – akkor még az amerikai kormány részéről is szorgalmazott – egyesült (nyugat-) európai véderő létesítését. (Itt talán megjegyzendő, hogy ennek az „Európának" keleti határai, tehát a Németországot kettéosztó vonal, érdekes módon nagyjából egybeesik Nagy Károly – az első „európai", tehát nem mediterrán székhelyű uralkodó – birodalmának Kr. u. 800 körüli határával.

halt. 1974-ben már több más állam, köztük Anglia is belépett az Európai Gazdasági Közösségbe. Az Európát kettéválasztó ún. „vasfüggöny" utolsó évtizedében a nyugat-, dél- és észak-európai országok között már csak Svájc, Svédország, Finnország, egy ideig Norvégia és Jugoszlávia nem tartoznak a Közösségbe. Aztán a vasfüggöny teljes megszűnte és Németország egyesülése után az 1990-es évek elején következnek az újabb fontos fejlemények, a schengeni és maastrichti konferenciák által parafálva: a vámok teljes leépítése, az államhatárok gyakorlati lényegének csökkentése, s végül, 1999 és 2002 között az egységes európai pénznem, az „euró" bevezetése, legalábbis olyan államokban, melyeknek államháztartásai az elfogadott keretek és normák szerint működnek.*

Mindezek nagyjából pozitív fejlemények. Ugyanakkor három hiányosságuk van.

Az első: a gazdasági intézmények túlértékelése, kiindulva abból, hogy ezeknek politikai, nemzeti és kulturális következményei automatikusan folytatódnak. Egy összeurópai

* De mielőtt röviden (és szükségszerűen pontatlanul) megkíséreljük felvázolni e fejlemények hiányosságait, essen itt szó Németország központi szerepéről. Konrad Adenauer (és más német politikai vezetők) meggyőződése volt, hogy Németország jövője, sőt legfontosabb érdeke a Nyugat-Európába való teljes beilleszkedése, tehát végső szakítás mindenféle független vagy nagyhatalmi német politikával. Ugyanakkor legyen Németország Amerika első szövetségese – e két követelmény között Adenauer (de Gaulle-tól eltérően) konfliktust nem kívánt látni. Ugyanezt a politikát folytatták az őt követő német kormányok, amelyek (vele ellentétben) 1970 után a Kelet-Európával és Oroszországgal való „lazítást" szorgalmazták. De Oroszország kelet-európai uralmának teljes megszűnése és az ezt követő német egyesülés 1989 után természetszerűleg magával hozza Németország túlsúlyát és központi szerepét egész Európában – mindeddig főleg gazdasági síkon. Ám ennek politikai (és kulturális) következményei még beláthatatlanok.

fogalom – és egy összeurópai öntudat – fejlődése céljából ez vitatható. Kérdéses, vajon egy európai összalkotmány és egy európai egységesített véderő megalakítása nem lett volna-e – a gazdasági egyesítéssel legalábbis párhuzamosan – az elsőrendű feladat? Hiszen semmi sem mutat arra, miszerint a brüsszeli vagy strasbourgi intézmények hatalmat tudnának gyakorolni Amerikától függetlenül; s példa erre az „európai" intézmények tehetetlensége és vérszegénysége az 1990-es évek balkáni nacionalista belháborúi folyamán.*

A második: a NATO és az egyesülendő Európa közötti ritkán említett és sokszor elkent ellentét. Az Észak-atlanti Szerződés Szervezetét 1949-ben az amerikai kormány – akkoriban nagyon helyesen – hozta létre, főleg az orosz agresszivitás és kelet-közép-európai orosz befolyás ellensúlyozására. Hasonlóan a történelmi Angliához, mely a századok során létérdekének látta Nyugat-Európa (főleg a Németalföld) függetlenségének fenntartását, az Egyesült Államok létérdeke Nyugat-Európa védelme. De ez megváltozott. Az 1950-es években dél-európai államok, Spanyol-, Görög- és Törökország léptek be az „észak-atlanti" Szövetségbe, s 1954-ben Nyugat-Németország is. Ennél fontosabb, hogy NATO mellett egy összeurópai véderő nem létezett; s még lényegesebb, hogy a NATO teljesen elfogadta, és lényegében megmerevítette Európa kettéosztását. Az 1953-as kelet-berlini, az 1956. évi lengyel és magyar forradalmak, az 1958–61-es évek berlini krízise során nyilvánvaló volt, hogy – minden propagandája ellenére – az Eisenhower-kormány és nyugat-európai szövetségesei egyáltalán nem kívánták figyelembe venni a Kö-

* Történelmi példa: a német vámunió (1833) megteremtése egyáltalán nem hozta magával Németország egyesítését – azt Bismarck teremtette meg, egészen másképpen.

zép-Európából való orosz és amerikai katonai visszavonulás lehetőségét. (Kivétel volt e tekintetben az 1955-ös Ausztriát illető megegyezés, mely után az európai földrész közepén legalább öt ország: Ausztria, Svédország, Finnország, Svájc és az akkori Jugoszlávia nem tartoztak sem a NATO-hoz, sem az orosz érdekszférához.) Mindez folytatódott a kelet-európai orosz hatalom összeomlása, tehát 1989 után is. Egy összeurópai véderő hiányában a jugoszláviai belháború során is a döntő szerepet az amerikai NATO-bevetések játszották és az amerikai haderő balkáni jelenléte. A lengyel, a cseh és a magyar államok „észak-atlanti" szövetségbe való beillesztése érdemét vagy jelentőségét itt nem tárgyalhatjuk. A lényeg az, hogy az amerikai hadi jelenlét, és az Amerikától való politikai és gazdasági függés az 1990-es években tovább erősödött. Ezzel egyidejűleg az orosz jelenlét és hatalmi befolyás Európa közepén, de még keleti részén is megszűnt.

Alig vitatható, hogy egy – majdani* – egységes Európa, legalábbis bizonyos mértékben, független kell hogy legyen mind az orosz, mind az amerikai hatalomtól. De hogy miképpen, ez az „európai" intézmények és a NATO szoros kapcsolatai** következtében egyáltalán nem világos.

* Vegyük figyelembe, hogy míg a három svájci hegyi őskanton „függetlensége" 1291-ben kezdődött, az egyesült, tehát konföderált Svájc saját alkotmányával, címerével és zászlójával csak majd hat évszázaddal később (1847–1874) keletkezett.

** Szimbóluma ennek az „európai" lobogó. Az Európa Tanács által az 1950-es években elfogadott Európa-„zászló" majdnem teljes mértékben hasonlít a NATO-éhoz (tizenkét ötágú csillag kék mezőben) és az amerikai lobogóhoz is. (A Pán-Európa-mozgalom zászlója piros kereszt volt arany mezőben. Az 1947-ben alakuló európai egységmozgalom lobogója figyelemre méltó volt: egy nagy zöld E betű fehér mezőben. Sok tekintetben szép és inspiráló jelvény.)

A harmadik hiányosság, melyre már itt-ott utaltunk: az 1950 után alakult „európai" intézmények csak „fél Európát", tehát Európa egy részét képviselték. Ezeknek a kiterjesztése legalább Kelet-Európa egy részére kívánatos; de következményei nem lehetnek ugyanazok, mint az amerikai típusú NATO kiterjesztése, még ha jelenleg sokak szemében ez a „nyugati" terjeszkedés párhuzamos is. Értsük meg, hogy Európa hosszú történelme során Oroszország 405 esztendős kelet-közép-európai uralma egy kivételes, rendellenes és aránylag rövid fejezetet alkotott. (Mint már Churchill mondta de Gaulle-nak 1944-ben: „Oroszország most olyan, mint az éhes farkas a nyáj között. De az evés után következik az emésztés.")

Ugyanakkor a nyugat- és kelet-európai társadalmak és nacionalizmusok között jelentős különbségek még léteznek, sőt a nacionalizmus itt-ott erősen jelentkezik, a kommunizmus eltűnése után is. De ez inkább belső, mint külső kérdés, az államok viszonyaira kevésbé vonatkozik. Európa államai ma nemzetileg homogénebbek, mint valaha. (A kivétel: Magyarország és a határon túli magyarság helyzete.) Az európai államok határait illetően a sok változás 1919–20-ban következett be, sokkal kevésbé mint 1945 vagy 1989 után.* Nemcsak külsőleg (államok feletti intézmények), hanem – technikai okokról nem is szólva – belsőleg is az államok szuverenitása csökkenőben van. Igaz, egy európai államok közti háború immár elképzel-

* Megjegyzendő, hogy Európa államai nagy részének határai történelmiek, vagy pedig földrajzi adottságoknak (folyók, hegygerincek) felelnek meg. Más földrészeken, s elsősorban az Egyesült Államok állami és államközi határai között a megrajzolt határok hosszúsági és szélességi foki absztrakt és geometrikus egyenes vonalakból állnak.

hetetlen. Az 1990 utáni jugoszláviai események nem annyira államok, mint nemzetek és nemzetiségek közötti belháborúk. Még az is lehetséges, hogy a csehszlovák és egyesült jugoszláv állam megszűnése után Nyugat-Európában (Belgiumban és Nagy-Britanniában, talán még Korzikában is) új kis nemzetállamok keletkeznének a „nemzeti önrendelkezés" vitatható doktrínája következtében. S vannak, akik már egy „regionális" – inkább mint államok által összefoglalt – Európáról beszélnek. Ami nem vitatható, az az hogy minden államközi „európai" intézmény dacára egy egészben egyesült és önálló Európa létrejötte egy összeurópai tudat* kikristályosodása hiányában egyelőre inkább illúzió, mint konkrétum.

* E sorok írója Amerikába való emigrációja után négy évvel (1950) döbbent rá először „európai" voltára. Egy amerikai házaspárnál töltött vacsora alatt hallotta a háziasszonyt telefonon beszélni: „Egy európai van nálunk vacsorára." „Európai": tehát nem magyar, vagy tót, vagy olasz bevándorolt, hanem egy másfajta ember.

MAGYARORSZÁG HELYE EURÓPÁBAN

Szent István, középkor, török uralom

Kevés olyan európai ország létezik, ahol szent király volt az államalapító. Szent István nagysága ezen túl abban is áll, hogy ő – erős hatalmi és más vonzások ellenére is – nem a bizánci, hanem a római kereszténységhez való tartozást választotta. Ez a mai napig döntő maradt a magyar állam, nemzet és nép történetében. Ezer évvel ezelőtt sem a „Nyugat", sem az „Európa" fogalom nem létezett. Mégis, Szent István úgy határozott, hogy Magyarország *ne* a „Kelethez" tartozzon.

Ez mindvégig így maradt. Ugyanakkor a magyar civilizáció és hovatartozás gyakran visszatérő problémája: melyik „Nyugathoz"; a Rajnán-inneni vagy a Rajnán-túli (és néha az Alpesektől északra vagy délre lévő „Nyugathoz"), a német vagy latin kultúrához tartozzon-e?

Hogy Magyarország „Európához" tartozik földrajzi/vallási értelemben – a magyar faj keleti eredete és itt-ott faji jellege dacára – Szent István óta nem vitatható. A kérdés tehát nem is annyira Magyarország *helye* Európában, hanem a magyarok „Európa"-fogalmának és az európai népek magyarokról meglévő fogalmának történeti alakulása.

Érdemes volna kikutatni, hogy az „Európa" szó mikor bukkan fel először magyar (vagy magyarok által latinul fogalmazott) iratokban vagy oklevelekben. De fentebb láttuk, hogy az „Európa" és „európai" fogalom és szóhasználat „Nyugaton" is csak a középkor után jelenik meg. Egyik oka ez annak, hogy a középkori és kora újkori

„Magyarország mint Európa keleti védőbástyája" pontatlan meghatározás. De vajon a középkori Magyarország az egyetemes nyugati kereszténység védőbástyája lett volna? Igen is, nem is. Az egyes történészek által hangsúlyozott – és főleg a kiváló emigráns lengyel Oscar Halecki által megfogalmazott – meghatározás, amely szerint Lengyel-, Cseh- és Magyarország alkották a középkori „keresztény" Európa legkeletibb részét, nagyjából helyes. S nem szükséges itt összefoglalnunk, vagy felsorolnunk azokat a magyar intézményeket, amelyek az Árpád-kortól Mátyás király utódjaiig nyugat-európai eredetűek, sőt „európai" típusúak voltak.

De nem erős védőbástya... Itt a magyarság nagy és állandó, ezeréves problémája: a magyar nép nem szapora, és soha nem tudta a földrajzilag majdnem tökéletes Kárpát-medencét betölteni. Ennek egyik (de csak egyik) tragikus következménye, hogy a magyar királyság országát *egyedül* sem a tatár, sem a török betöréstől megvédeni nem tudta.

Ugyanakkor az „egyetemes kereszténység" Magyarország megvédésére – egyes pápai felszólítások dacára – majdnem semmit sem, vagy csak igen keveset tett. A Magyarországtól nyugatra elterülő királyságok Magyarországot érintő céljai hatalmiak voltak, nem vallásiak, ugyanúgy, mint másutt. Aztán 1526–27-ben a független magyar állam megszűnt – éppen akkor, amikor Nyugat-Európában új típusú államok voltak keletkezőben. S a százötven esztendős török uralom nemcsak megtizedelte a magyar népet, hanem az ország „felszabadítását" a Habsburg-uralom hozta meg, hatalmát Magyarországra kiterjesztve.

Ugyanakkor lényeges kivételek: a több szempontból „európai" típusú erdélyi fejedelemség; azonkívül a török uralom mellett vagy alatt megmaradt magyar kereszténység, ideértve elsősorban a magyar reformáció és ellenreformáció „nyugati" eredetét, és a Nyugat-Magyarországon megmaradt „európai" típusú intézményeket. A XVI. és XVII. században a magyar nyelvhasználatban „Európa" és „európai" kifejezések még alig léteznek; de akkor már növekedik az olyan nyugat-európai földrajz- vagy államtudósok száma, akik Magyarországot „Európába" rajzolják vagy sorolják.

KELET-EURÓPA?

A „Nyugat"- vagy „Kelet-Európa" közötti – még ma is jelentős – különbség dacára a „Kelet-Európa" fogalma az úgynevezett újkor első három évszázadában nem létezett. Ilyen kifejezés még a legműveltebb és legfigyelmesebb, Magyarországot vagy Lengyelországot látogató, vagy rajtuk átutazó nyugatiak írásaiban sem található. Ez a szóhasználat nagyjából német eredetű és a XIX. században alakul ki. Lényege kulturális – több okból. Egyik az, hogy a XIX. század közepéig – Görögország kivételével – önálló kelet-európai államok a Német és Osztrák, illetve Orosz Birodalom között még nincsenek. Ugyanakkor a kelet-európai nemzetek és népek jelenléte Nyugat-Európában egyre több figyelmet kelt.

A több történész – és megint elsősorban Halecki – által szorgalmazott „Közép-Kelet-Európa" fogalom csak 1918–19 után merült fel. Lényege, hogy Oroszország (s nemcsak a bolsevista, hanem a cári Oroszország is) nem, vagy nem egészen Európához tartozik. A másik verzió: Oroszország és a Balkán jó része „kelet-európaiak", míg Magyarország, Lengyelország, Csehszlovákia, a balti köztársaságok, Finnország, néha Ausztria is, sőt a Balkán egy része „Közép-

Kelet-Európa". Ez a meghatározás kulturális és politikai. Körülbelül ugyanennek felel meg a német „Zwischeneuropa" fogalma: az európai földrész a német és orosz birodalmak között elterülő része, ahol 1820 és 1920 között tizenhárom új, vagy részben hagyományaikból feltámasztott kis „független" állam alakult, Görögországtól Finnországig. Mindez következménye a négy nagy császárság – török, osztrák, orosz, német – megszűnésének vagy visszahúzódásának. 1939 után aztán nagy részük újból német uralom alá kerül, vagy kénytelen ahhoz illeszkedni, 1944 után pedig a szovjetorosz világbirodalomhoz.

Ami Magyarországot illeti, 1945 előtt az ország „Kelet-Európához" való tartozását senki sem hangoztatta, de a „Kelet-Közép-Európa" fogalom is csak olykor merült fel, azt (more polonico) hangsúlyozandó, hogy Magyarország *nem* „Kelet-Európa". A magyar kulturális, civilizatorikus és politikai probléma hangsúlya más: ez a „Nyugathoz" (inkább mint „Európához") való tartozás kérdése. Láttuk, hogy jó néhány évtizeddel 1945 előtt is az „európai" („Europeer") jelző a magyar szóhasználatban nagyjából azt jelentette, mint a tőlünk nyugatra elterülő német kultúrkörben. „Európai" az, aki művelt, urbánus, nyugati nyelveket, irodalmat, művészetet ismerő ember, s valószínűleg sok mindenben „kozmopolita". E nem gyakori szóhasználattól függetlenül a hangsúly a „Nyugaton", sőt főleg 1900 után, a Rajnán túli Nyugaton van. Ady és a nyugatosok részéről elvetendő nem csupán a magyar nép és uralkodó osztályai között még megmaradt „keleti" viselkedés és nagyjában öröklött keleti maradványok, hanem a német–osztrák bürokratikus „műveltség" visszaszorítása is. Ennek következményei az 1918–19-es radikális forradalmak és az ezt követő ellenforradalom. S az utóbbi

keretében 1919 után felmerül a nemzeti szempontból joggal érthető, és Trianont követő Nyugat-ellenesség.* Aztán csak az 1944–45-ben bekövetkezett tragédia és a „vasfüggöny" létrejötte után merül fel újból a majdhogynem egységes kívánalom: ne nyelje el Magyarországot a „Kelet", tehát az akkori Szovjet Birodalom, tartsuk meg kapcsolatainkat a „Nyugattal". Ugyanakkor az „Európa"-fogalom gondolata és használata fennmarad, míg az 1980-as években a „Közép-Kelet-Európa"-gondolat is újból felmerül.

Magyarország és a nagyhatalmak

Az előbb láttuk, hogy az „Európa" és az „újkor" fogalmai és az európai államrendszer kialakulása Nyugat-Európában (és az akkori Német Birodalmon belül) körülbelül egy időben, a XVII. század vége felé kerültek forgalomba.** S e tekintetben vegyük figyelembe az akkori Európa két részének különböző, sőt ellentétes fejlődését.

A XVIII. században – pontosabban 1689 és 1815 között – Nyugat-Európa és az angolszász világ történelmét a szabadelvűség és a demokrácia jellemzi. Ezen túl a racionalizmus és a felvilágosodás kiforrása, ideértve az amerikai és francia forradalmakat. Ezzel egy időben következnek

* Érdekes jelenség, hogy a Nyugattal szemben álló és az úgynevezett keresztény középosztályhoz tartozó egyes magyar értelmiségek folyóirata 1920 után a „Napkelet" címet használta. Ugyanide tartoznak a rövid életű „turáni magyar" mozgalmak és szorgalmazóik. 1945 után ez itt-ott megjelenik „népi" körökben. (Egyik példája ennek Veres Péter Nyugat-ellenessége.)

** Mint Európa földrajzi meghatározását 1833-ban egy német földrajztudós, az európai történelem három részre tagolását (ókor-középkor-újkor) az 1680-as években egy német krónikás, Cellarius fogalmazta meg.

egymás után a Nyugat-Európát érintő és gyakran ott vívott koalíciós háborúk francia–angol részvétellel. Mégis, Nyugat-Európa határai, államaik mérete és léte 1689-től 1815-ig kevéssé változnak. Ennek ellentéte, ami Európa keleti részében történik. Ott a „felvilágosodás" vonzása és a francia forradalom hatása igen kevés embert érint, a kormányok és társadalmak szerkezetei csak kis mértékben változnak. De döntő a nagy hatalmi-földrajzi változás. A XVII. század végén a három nagy, Közép-Kelet-Európát uraló hatalom, illetve állama, Törökország, Lengyelország és északon Svédország. 1815-ben helyükbe lép Oroszország, Poroszország és Ausztria. Lengyelországot ez a három hatalom felosztja, Svédország végleg visszavonul a Balti-tenger nyugati oldalára, Törökország pedig a Balkánra, s ott is teljesen elveszti volt hódításait már 1914 előtt. 1815-től 1914-ig az Európában vívott legtöbb háborút ezért „török örökösödési háborúknak" is lehetne nevezni. Kivételek persze a döntő fontosságú egyesült Német- és Olaszországot megteremtő háborúk.

Ami Magyarországot illeti: éppen az európai államrendszer és az összeurópai „egyensúly" megőrzése miatt az 1526-ban véget ért önálló magyar királyság visszaállítását Nyugat-Európa államai nem támogatják. Még akkor sem, mikor egyes ilyen államok, például Franciaország, Habsburg-ellenesek, vagy amikor közvéleményük, mint például 1848-ban, a magyar üggyel szimpatizál. Minden magyar függetlenségi törekvés (Rákóczi, Kossuth, Károlyi) Nyugat-Európa felé irányuló várakozása hiábavaló. A nagy magyar államférfiak (Fráter György, Bethlen Gábor) kénytelenek kompromisszumokat kötni, néha a Kelettel is. Az ország részleges autonómiájának 1867-ben történt visszaszerzése az akkori Ausztria máshol elszenvedett vereségeinek

(Solferino, Königgrätz) következménye, bár nagyban hozzájárul az akkori magyar politikai „szabadelvű" vezetés (Deák, Andrássy) bölcsessége. 1919–20-ban az önálló magyar állam létrejötte újból következménye a Habsburg Birodalom összeomlásának és a magyarellenes utódnépeket támogató nyugat-európai demokráciák győzelmének. S mi a magyar függetlenség ára? Nagy-Magyarország elvesztése, az ország megcsonkítása. De ezt már Széchenyi is előre látta. A trianoni határok revízióját Magyarország szintén nem képes egyedül elérni; aztán 1944–45-ben a hitleri Német Birodalom (és a magyar németbarátok és nyilaskeresztesek) uralmától Magyarországot az orosz hadsereg „szabadította" fel. Ami akkor és azután történik, nem a kommunizmus vonzásának, hanem az ország szovjet-orosz hatalmi szférába kerülésének egyenes következménye.

Tehát évszázadokig a magyar *állam* sorsa nagyhatalmak elhatározásaitól függött.[*] De az utóbbi két évszázadban Magyarország történelmében, mint máshol is, először a *nemzet*, aztán a *nép* kezdi lassan betölteni az állam kereteit. Tehát – s talán főleg 1945 után – a magyar történelemben az *állam* története már valószínűleg *nem* elsőrendű. Ezért újfajta jelentősége van az 1980-as évek fejlődésének, amikor az orosz világhatalom hanyatlóban volt, de lényegében Magyarország önmagát szabadította fel az orosz-kommunista uralomtól.[**]

* Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy nemzeti önállóság és állami függetlenség, bár fedik egymást, nem mindig és minden síkon ugyanazok. Egy 100%-ig független állam, éppúgy, mint egy 100%-ig független ember – a szuverenitás éppúgy, mint az individualizmus – illuzórikusak. Államok és emberek körülményeiktől – külsőktől éppúgy, mint belsőktől – nem függetlenek.

** Varga Béla beszéde a szabadon választott magyar országgyűlés megnyitásakor, 1990. május 2-án: „Mi a történelmi igazság?

Hogy a német és az orosz visszavonulás „Zwischeneuropa"-ból állandó marad? Nem tudhatjuk.* Amit tudnunk kell: a történelem és a társadalmak szerkezete megváltozott, mind Nyugat-, mind Közép-Kelet-Európában. Az államok fontossága és hatalma gyengül, a különböző népképviseletek és tömegtársadalmi jelenségek befolyása erősödik, tehát a magyarság szempontjából is lényegesebb a Nyugat-Európához hasonló társadalmi, gazdasági, politikai, jogi és kulturális illeszkedés.

A „VASFÜGGÖNY" ÉS ANNAK REAKCIÓJA. – A XX. SZÁZAD ÉS AZ ÉVEZRED VÉGE

A „vasfüggöny" szót és fogalmat, bár először 1921-ben merült fel a Szovjetunió határaival kapcsolatban, Churchill tette híressé 1946 márciusában fultoni beszédében, ahol figyelmeztette a világot, hogy „egy vasfüggöny ereszkedik le, Európát kettészakítva, a Balti-tengertől az Adriáig". (A „hidegháború" ekkor még nem létezett, Magyarország, Csehszlovákia és Kelet-Németország még nem voltak teljes kommunista uralom alatt, de Európa

Az, hogy a múltban az országot más nagyhatalmak szabadították föl rabságából. Így a török vagy a német uralom vége felé. Így esett az ország csöbörből vödörbe. Most nem így történt. Ezért áll a nép és képviselői előtt a nagy felelősség. Egyrészről a magyar nemzet is bebizonyította, hogy azok, akik arról beszéltek, miszerint a XX. században, a világhatalmak korában a kis nemzetek elvesztették létjogosultságukat, végzetesen hibáztak – mert a kis, de összetartó népek korát éljük. Másrészről mélyen kell beidegződnie a magyar tudatba annak, hogy hibáinkért és gyarlóságainkért most mi egyedül vagyunk és leszünk felelősek..."

* E sorok írója szerint: éppen ezért egy szoros magyar–cseh–lengyel katonai szövetség megteremtése a NATO-hoz való tartozásnál is kívánatosabb kellene hogy legyen.

kettéosztása – pontosabban ahogy annak feltételeit Sztálin látta és leszögezni kívánta* – már látható volt.) Legkésőbb két év múlva a vasfüggöny valósággá vált. Következésképpen Magyarország és Kelet-Európa nagy része Közép- és Nyugat-Európától majdnem teljesen elzáródott.

A „vasfüggöny" utolsó, félig nyitott részecskéjét 1961-ben zárta le a keletnémet kommunista kormány, a Berlinen keresztül felállított betonfallal. De érdekes, hogy éppen ugyanakkor kezdődött – főleg a magyar és lengyel kormányok alatt olykor engedélyezett – lazítása a „vasfüggönynek", növekvő gazdasági kapcsolatokkal és utazási lehetőségekkel Nyugatra.

Mindenesetre az 1950-es, 1960-as, 1970-es években (pontosabban 1947 és 1988 között) független magyar *állam* nem létezett. Ugyanakkor a magyar *nemzet* és *nép* lényege megmaradt, sőt mindinkább összeforrt: *a)* mert a társadalmi változások következtében az 1945 előtt még fennálló különbség „nemzet" és „nép" között nagyjában megszűnt; *b)* mert – például a balti államoktól, Besszarábiától és Kárpátaljától eltérően oroszosítás (és ukránosítás) nem következett be; *c)* mert az orosz kultúra és életforma hatása a magyarokra elenyészően kicsi volt, sőt valójában nem is létezett. S amikor 1989–90-ben az önálló magyar állam feltámadt, a Kelet-Európából való orosz visszavonulásnál talán még lényegesebb volt a vasfüggöny megszűnése és a szabad magyar

* Jelentős példája ennek Sztálin kijelentése 1945-ben egy jugoszláv (kommunista) delegáció előtt: „Ami a miénk, az a miénk; ami az övék, az az övéké." (Emlékeztet az 1555-ös augsburgi szerződésre: cuius regio, eius religio.) E tekintetben Sztálin céljait Amerika (és a nyugati kormányok) hibásan értelmezték. A vasfüggönyön túli nyugat felé irányuló orosz vagy kommunista terjeszkedést Sztálin nem szorgalmazta. Az ő elsőrendű célja Európa keleti részének orosz hatalom alatti teljes rögzítése volt.

demokratikus politikai rendszer gyors létrejötte – nemzeti megegyezés, mely már az 1956. évi magyar népfelkelés során is megnyilvánult, melynek a népfelkelés erőszakos orosz eltiprása után is maradtak következményei.

Tanulmányunk szempontjából jelentős, hogy több mint egy évtizeddel a vasfüggöny összeomlása után a magyar nép szójárásában a „Kelet-Európa" fogalom továbbra is él, tehát a „vasfüggönyt" túlélte. Ennek eredői a nem csak Magyarországon elterjedt kisebbségrendűségi érzés Nyugat-Európával szemben (sőt olyan világtörténelmi szakaszban, amikor a magyar társadalom szerkezete és életformája egyre inkább összehasonlítható a nyugat-európai tömegdemokratikus társadalmakkal). Hozzájárul ehhez az ismert „hungaropesszimista" hajlam is. Ugyanakkor az újjáalakult magyar politikai, jogi, gazdasági és társadalmi intézmények nyugat-európai és amerikai típusúak – azoknak előnyeivel és hibáival együtt. (A jövő kérdése persze, amit már tanulmányunk első felében megjegyeztünk: kialakul-e a XXI. században egy nyugat-európai tömegdemokrácia, amely jelentősen különbözik az amerikaitól, vagy nem?)

A magyar civilizáció hovatartozása szempontjából még megemlítendők egyes magyar történészek és gondolkodók közép-kelet-európai fogalmai (ezek jelentkeztek helyenként 1945 előtt, de azután is), miszerint a megtépázott kis kelet-közép-európai országoknak közös, s mind Nyugat-Európától, mind az orosz kultúrkörtől különböző jellegeik voltak már a középkorban is (Szűcs Jenő),* de főleg a két világháború anyagi és szellemi rombolásai következtében, melynek következménye kell hogy legyen

* Ezzel szemben állt 1945 előtt Hóman Bálint koncepciója, amely szerint Szent István óta Magyarországnak a Német-római Birodalommal fennálló kapcsolata gyakran elkerülhetetlen, sőt döntő.

a kölcsönös megértés és összefogás (Bibó István). Politikai és kulturális téren ehhez valamiképpen hasonló a már az 1930-as években, főleg népi körökben, felmerült „harmadik út" ideológiája, amely mind a keleti kommunizmust, mind a nyugati kapitalizmust elveti, főleg azoknak nemzetközi jellege miatt. Más alkalmakkor itt-ott jelentkezett Kelet-Közép-Európa olyan koncepciója, miszerint Kelet-Közép-Európa, Magyarországot is beleértve, legyen „híd" Nyugat- és Kelet-Európa között. A század – és a magyar évezred – végén az ilyen meghatározások mintha elhalványodtak volna, de könnyen feléledhetnek egy nagy nyugat-európai krízis – s ennek Magyarországot is érintő – káros és manapság főleg gazdasági hatásai során.

Mindenesetre: akármennyire gyengék az összeurópai intézmények, akármennyire halvány az összeurópai gondolat Nyugaton, az „európai" jelző használata és *egy* Európához való tartozás kívánalma a magyar nép részéről történelmében fennálló és pozitív hajlam, sőt valószínűleg immár elkerülhetetlen.*

(In: *A híd túlsó oldalán. Tanulmányok Kelet-Közép-Európáról.* Szerkesztette Bán D. András. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.)

* Magyarország civilizációjának, mint *minden más* európai ország civilizációjának két nagy esetleges veszélye: *a)* egy *belső* újbarbárság, tehát a polgári civilizáció lépésről lépésre növekvő erőtlensége az erőszakos, először kriminális, majd új-feudalista „osztályokkal" szemben; *b)* egy *külső,* Ázsiából meginduló invázió – amely esetében Oroszország lesz Európa és a fehér faj védőbástyája. A XIX. század utolsó éveiben Bismarck jelentette ki egy hírlapírónak: a XX. század legfőbb tényezője az, hogy az amerikaiak angolul beszélnek. A XXI. század legfőbb tényezője lehet az, hogy az oroszok fehérek. (Ez utolsó két mondatot 1960-ban írtam. [*A History of the Cold War,* New York, 1961.])

E tanulmány tárgya a magyar katolikusok és a magyar zsidók viszonya – pontosabban: a viszony legújabb kori történelmi fejlődése. E tárgy kényességét (illetve érzékenységét) hangsúlyoznom nem kell. Ezért is szükséges a tárgy pontosabb meghatározása (illetve nehézségeinek feltárása). A XX. évszázad végén, negyvenéves kommunista uralom után a probléma lényege: Ki a katolikus? Kik katolikusok? Kénytelen vagyok egy szükségszerűleg pontatlan (és teológiailag hiányos) meghatározással élni: olyan magyarok, akik katolikusnak vallják magukat, és akiket katolikusoknak tekintenek. Statisztikák szerint az ország kétharmada katolikus, de azt is tudjuk, hogy a XX. század végén Magyarországon (mint máshol is) a hívő és gyakorló katolikusok nem többséget alkotnak, hanem kisebbséget. De statisztikák nem elegendők: mert a hitvallás lényege nem *mennyiség*, hanem *minőség*.

Hasonló probléma áll fenn a másik oldalon. Vannak, akik a „zsidókérdés" létezését tagadják, annak hitében, hogy e „kérdés" felvetése magában antiszemitizmusra utal, *ergo nulla quaestio fiat*. A „kérdés" ilyen elvetése elismerésre méltó, de valószínűleg nem elegendő – miért? Mert sokan, akik „zsidókérdésről" beszélnek, tulajdonképpen „zsidóproblémára" gondolnak, amelynek ilyen jelentése valóban antiszemitizmusra utalhat. Tulajdonképpen – és különösen Magyarországon – a „zsidókérdés" lényege más. A lényeg: Ki a zsidó? Magyarországon

ennek pontos meghatározása igen nehéz, sőt talán lehetetlen is: mert nemcsak vallási, hanem faji, illetve demográfiai értelemben a nagyszámú zsidó származásúaknak a magyar népbe való beolvadása – az utolsó százötven év során – Európában valószínűleg egyedülálló. Ezért a „zsidóság" szó magyar demográfiai használata majdnem olyan pontatlan, mint a „kereszténységé".

A ZSIDÓKÉRDÉS TÖRTÉNETE

Hosszú évszázadok alatt a zsidók sorsa Magyarországon nem volt különösen egyedülálló. A „zsidókérdés" lényege majdnem mindenhol inkább vallási volt, mint faji; ezért mintegy 1870-ig nem antiszemitizmusról, hanem judeofóbiáról kell beszélnünk. Zsidók voltak, akik – a különben zsidó származású – Jézust megtagadták és halálba üldözték. Ez a keresztény hit lényegéhez tartozott. A zsidóknak ilyen formájú elítélését, a nagypénteki liturgia egy bekezdését is beleértve, a legújabb kor pápái és a II. vatikáni zsinat törölték el, hangsúlyozván a Krisztus előtti és utáni zsidó és keresztény egyistenhitű vallások mély kapcsolatait. (Néhány évvel ezelőtt II. János Pál pápa a római főrabbit „idősebb testvérének" szólította.)

Mint más európai országokban is, a zsidók sorsa Magyarországon néha nehezebb, néha aránylag könnyebb volt, nagyjából a különböző uralkodók szándékaitól függött. Persze a „ki a zsidó?" vallási és faji meghatározásai nem mindig voltak egymástól függetlenek: a spanyol inkvizíció például a katolizáltak vizsgálatával foglalkozott – bár akkor és ott is a vizsgálat lényege, annak ellenére, hogy a vizsgáltak *faji* származásából indult ki, katolikus *vallásuk* őszinteségének meghatározását célozta.

A világszerte szabadelvű XIX. század aztán meghozta a zsidók emancipációját (szó szerinti fordítás: bilincseiktől való megszabadítását) – Magyarországon is, először 1849-ben, azután 1868-ban (Kelet-Európában példaszerűen egyedülálló módon). Ugyanakkor a XIX. században láthatjuk – megint Európa-szerte – a keresztény egyházak, főleg a katolikus egyház szerepének csökkenését. Itt fel kell hívnunk a figyelmet egy történelmi különösségre. Európában a protestáns országok (Hollandia és Anglia) jártak élen az ottani zsidók megkötöttségeinek részleges feloldásában, már a XVII. században. Ennek egyik eredője a nyugat-európai protestantizmus kapcsolódása az Ószövetséghez (ellentétben Lutherral, kinek judeofóbiája ismeretes). Így tehát a katolikus egyház még a XIX. században is inkább zsidóellenes, mint a protestánsok (bár sehol sem úgy judeofób, mint az orosz, a pravoszláv és más keleti nemzeti egyházak). Ennek érdekes magyar megnyilvánulása, hogy 1848-ban és még jóval azután is magyar protestánsok általában kevésbé voltak zsidóellenesek, mint magyar katolikusok. Sokan 1870 után is megjegyezték, hogy „Pest" protestáns, zsidó és reformer, „Buda" katolikus, németes és konzervatív. Sok zsidó származású konvertita a XIX. században Magyarországon inkább a protestáns, mint a katolikus vallásra tért át. Ez azután a XX. században nagymértékben megváltozott: az ún. népi antiszemitizmus képviselői és szószólói között magyar protestánsok gyakran szerepeltek, míg a kereszténységre áttért zsidók többsége a katolikus hitet választotta.

Itt térünk rá az antiszemitizmus lényegére. A kifejezés pontatlan, hiszen a zsidók nem az egyedüli szemiták (sőt judaizmus és szemitizmus alig fedik egymást). De az antiszemitizmus fogalmának jelentése alapvetően más, mint az antijudaizmusé. Német eredetű, körülbelül 1870-ben jelenik meg a szóhasználatban, és lényege már nem vallási, hanem faji: az emancipált zsidó kisebbségek szerepét, jogait, sőt jelenlétét ellenzi. Nacionalista és populista áramlat szerint: a nép uralma, lényege és egészsége – fizikai és szellemi egészsége – megköveteli, hogy a zsidó származásúak szerepe a nép életéből kirekesztendő. A zsidók ilyenfajta meghatározása újfajta jelenség: nem is annyira a külön élő és szemmel látható ortodox (és valószínűleg csökkenő) zsidóság, mint inkább az emancipált és magukat teljes jogú német, francia vagy magyar állampolgárnak tekintő (és az antiszemiták szemében ezzel visszaélő) zsidók, sőt zsidó származású keresztények ellen is irányul.

Ez 1870 után válik világjelenséggé – persze országonként és népenként változva. Lényeges eredője ennek a kelet-európai zsidók tömeges vándorlása és társadalmi emelkedése 1800 után. Két évszázaddal előttünk a világ zsidóságának majd nyolcvan-kilencven százaléka az akkori Orosz Birodalom keretein belül (és a XVIII. század végén a Poroszországhoz és Ausztriához csatolt lengyel területeken) élt. Nyugat felé való vándorlásuk a XIX. század világtörténelméhez tartozik. 1800-ban nem (vagy alig) volt olyan állam, ahol a zsidók száma egy százaléknál több lett volna. Egy évszázaddal később több európai országban megnövekedett a számuk. A történelmi Magyarországon például körülbelül öt-hat százalékra; de főleg a nagyvárosokban (Budapesten körülbelül huszonkettő, Bécsben tizenhárom százalék). Talán még inkább szembeötlő térfoglalásuk a kapitalista és szabadfoglalkozású társadalmi részekben: Berlinben, Bécsben, Buda-

pesten a zsidó kereskedők, gyártulajdonosok, bankárok, ügyvédek, orvosok, hírlapírók számaránya messze túlhaladja az országos lakosságon belüli számukat.*

Magyarországon is volt persze antiszemitizmus 1870 után. A nacionalista Függetlenségi Pártból kivált egyes képviselők (Istóczy, Verhovay) antiszemita pártot vezettek; de népszerűségük az 1880-as évek után elhalványult (körülbelül a tiszaeszlári vérvád-per következményeivel egyidőben). Világnézetük és mozgalmuk azonban megőrizte a jelentőségét a mai napig. Az akkori antiszemita párt és az utánuk következők *először* a zsidókérdést látták a magyar nép problémái közül a *leglényegesebbnek.* Ez az újfajta hajlam a mai napig felbukkan a magyar politikában. Képviselői között láthattunk komoly gondolkodókat és fóbiás gyűlölettől indított személyeket, a „mélymagyar" aggodalomtól az elvakult fanatizmusig terjedő változatokban. (S itt megjegyzendő, hogy bár magyar katolikusok, sőt egyházi vezetők között is voltak – s valószínűleg vannak – antiszemiták, a legradikálisabban antiszemita egyházi személyek sem tettek olyan kijelentést, miszerint a zsidók jelenléte a magyar nép és a magyar katolikusok *leglényegesebb* problémája volna).

Itt kell megfogalmaznom tanulmányom lényegét. Zsidók vagy zsidó származásúak szerepe vagy befolyása egy nép életében lehet fontos és megfontolásra érdemes kérdés. De ezt egy nemzet legfontosabb és legmélyebb problémájának tekinteni és felvetni nem csupán politikai vagy világnézeti hiba, hanem erkölcsileg is megengedhetetlen.

* Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy 1900 után (tehát jóval a hitleri „vészkorszak" előtt) a zsidók számaránya majdnem mindenhol csökken. 1950 után, a világ történetében először, a zsidók többsége már nem Európában, hanem a nyugati féltekén található.

Magyarországon az 1848 és 1918 közötti hetven év a zsidók felemelkedésének kora. Ez más, a szabadelvű korszak által befolyásolt országokra is vonatkozik, de Magyarországon valószínűleg egyedülálló a zsidó térfoglalás minősége. Ami a mennyiséget illeti: a zsidó tömegek akkori, főleg Galíciából jövő bevándorlása sok magyart aggasztott, beleértve Széchenyi Istvánt is. Hogy az ilyen tömeges bevándorlással szembeni ellenállás nem volt erős, ennek több oka volt. Nem csak az akkori szabadelvűség: inkább annak felismerése az uralkodó politikusok jó részéről, hogy a magyarrá váló zsidókra számszerűleg is szükség van. Mert a magyar évezred tragédiája – s nem múló tragédia ez! –, hogy a magyar nem szapora. Sohasem tudta a Kárpát-medencét nagy magyar többséggel betölteni. Ennek veszélye aztán a XIX. században – tehát jóval a trianoni tragédia előtt – mutatkozik meg, amikor a nacionalizmus és populizmus egyszerre kezdett tért hódítani a történeti Magyarországon belül élő szlovákok, románok, szerbek, horvátok stb. között. Ugyanakkor a Magyarországra érkezett zsidók asszimilációja rendkívül gyorsan történt.* Ennek döntő tényezője volt a magyar nép befogadási hajlama, másrészt a zsidók magyarosodási készsége. Egészen más volt a nem-zsidó többség és a zsidó kisebbség viszonya Romániában, Lengyelországban, de még Morvaországban és Ausztriában is: 1900 körül például a mai Ausztriában a zsidók kilencven szá-

* Jó részük nem Galíciából jött, hanem Morvaországból, sőt Ausztriából is – bizonyítéka ez a magyar szabadelvűségnek: az akkori Európán belüli egyetlen zsidóvándorlás, amely nem keletről nyugatra, hanem nyugatról keletre történt.

zaléka Bécsben lakott, míg Magyarországon a vidéken letelepült zsidók számaránya sokkal nagyobb volt ennél. Ez is mutatja a néphez való alkalmazkodást, sőt beolvadást: mert megszámlálhatatlan azon magyarok száma, akik tudtukkal (vagy sokan tudtuk nélkül) zsidó származásúak. Törvényes vagy törvénytelen, anyakönyvileg pontosan vagy pontatlanul jegyzett zsidó nem zsidó házasságok vagy együttélések, nemzések a XIX. században tömegével voltak, nem csupán az anyakönyvileg jegyzett városi lakosság soraiban, hanem tiszántúli falvakban, tanyákon, településeken, ahonnan aztán sokan hamarosan el is vándoroltak. Magyarországon tehát – bár ez nem, vagy alig pontosan bizonyítható – a legalább részben zsidó származásúak száma valószínűleg nagyobb annál, mint azt akármilyen statisztika is kimutatni képes. (Ezt már 1944-ben a magyar zsidók eltávolításával foglalkozó német szervek is tudták.)

Ami a minőséget illeti: az asszimiláció nemcsak számszerűleg, hanem minőségileg is majdnem egyedülálló volt Európában. Egyik tényezője volt a már említett befogadókészség, a másik a magyar társadalom elmaradott szerkezete: sok, főleg kereskedelmi területen a zsidók ürességet töltöttek be. Másrészt az akkori magyar hazafiság szabadelvűsége a már Magyarországon született zsidókat arra késztette, hogy teljesen magyarnak érezzék magukat nyelvükben, ambícióikban, és – ahogy sokan hitték – gondolkodásukban is. Ez már 1848-ban is jelentkezett. Ötven évvel azután ennek egyenes következménye volt a magyar iskolákban tanult zsidók részvétele a magyar irodalomban, tudományban és művészetekben – s nem csak olvasókként és művészetpártolókként, ahogyan ez más európai nagyvárosokban történt. A magyar irodalom, a

magyar művészet és a magyar tudomány története 1900 körül elválaszthatatlan a műveltebb magyar zsidók részvételétől.*

Mindezt tudnunk kell. De persze nem szabad hinnünk, hogy a kiegyezés kora, 1867 és 1918 között egyben a magyar nép tömegeinek is aranykora lett volna. A társadalmi szerkezet elmaradottsága miatt a dualizmus kora – minden sok és maradandó eredménye mellett – telített volt nyomorúságokkal. Ennek volt következménye például a nagyméretű magyar kivándorlás. Az akkori nagy magyar kulturális felemelkedésnek voltak árnyoldalai is. Ezek közé tartozott a sekélyes tömegkultúra (beleértve az újfajta újságírást) elterjedése, amelyben fontos szerepet játszottak zsidók is. Így legkésőbb 1900 után a zsidók térfoglalása egyes területeken már nemcsak mennyiségi, hanem minőségi változásokat is hozott magával. A trianoni tragédia idejében Szekfű Gyula *Három nemzedék*-ében új és mélyenszántó metodológiával ostorozta a szerinte degenerálódott „harmadik" magyar nemzedéket a századforduló táján. Részletesen foglalkozott a szerinte sajnálatos zsidó térfoglalással (igaz, különbséget téve a régen itt lakó zsidók és az újonnan beáramlott galíciai tömegek között). Szekfű *Három nemzedék*-tézise sok mindenben alkalmazható a zsidók egy részére is. Mert 1900 után – főleg a fiatalabb zsidó nemzedék iskolázottjai – szembefordultak az akkori magyar társadalommal, maguknak irányító szerepet szánva a kultúrában és – itt-ott arrogánsan – elvetve mindent,

* Érdekes jelenség, hogy az 1900 körüli magyar történettudomány három elsőrangú képviselője: Fraknói Vilmos, Marczali Henrik, Angyal Dávid zsidó konvertiták voltak (Fraknói pedig püspök). XIII. Leó pápa bizalmasa döntő szerepet játszott 1901-ben a Vatikáni Levéltár pápai jóváhagyással történt megnyitásához.

ami konzervatív, régimódi, sőt helyenként vallásos volt. Mindehhez hozzájárult zsidó értelmiségiek és politikai ambíciókkal bíró zsidók részvétele az 1918–19-es Károlyi- és Kun-rezsimekben.

Ugyanekkor terjedt el az a szóhasználat, amelynek világnézeti jelentősége sajnálatosan a mai napig fennáll. Ez volt a „keresztény" jelző újfajta alkalmazása 1890 után. Mint sok más országban (nemcsak Kelet-, hanem Dél-Európában is) az akkori középosztály igen vékony réteget alkotott, eltekintve az itt-ott jelentős német polgárságtól és az aránylag újonnan felemelkedett zsidó családoktól. Magyarországon, főleg 1870 után a vidéki kisnemes osztály egy része, s főleg fiatalabbjai, Budapestre és más városokba költöztek: megjelent tehát egy (sokszor hibásan „dzsentrinek" elnevezett) nem zsidó és nem német középosztály. 1890 után – főleg Budapesten – az akkor használatos „úri középosztály" fogalma és jelentése lassan kicserélődött a „keresztény középosztály" fogalmával, amelybe mind vidéki, ún. „dzsentri", mind német polgári és kereskedőcsaládok is tartozhattak. Ez gyorsan terjedt, úgy, hogy például evezős- és sportegyesületek alakultak kizárólag „keresztény" tagokkal; vagy például Pesten a Koronaherceg (ma Petőfi Sándor) utca és a vele párhuzamos Váci utca közötti különbség sokak szemében a „keresztény" és a „zsidó" korzók közti különbséget jelentette. Az ilyesfajta társadalmi különbségtétel – legyünk őszinték – nem természetellenes társadalmi folyamat; létezett ez akkor sok országban, az Egyesült Államokban is. De a „keresztény" jelző ilyenfajta „nem zsidó" jelentése (vagy itt-ott „nem marxista", sőt „nem liberális") mindmáig kelet-európai jellegzetesség. Még a meglehetősen

antiszemita Németországban vagy a Dreyfus-per Franciaországában sem volt a „keresztény" jelző ilyen értelemben használatos. Viszont éppen ilyen összefüggésben használták (és használják talán ma is az) főleg azokban a kelet-európai országokban, ahol nemzeti egyházak léteznek, s ahol a „keresztény" szó nem vallási, hanem nemzeti (és gyakran faji) hovatartozást jelent.*

Ismeretes, hogy a „keresztény" jelző ilyen használata Magyarországon a XX. század során súlyos hibákhoz (és nem csupán sérülésekhez) vezetett. Továbbá megjegyzendő, hogy éppen 1890 után, amikor ez a szóhasználat elterjedt, a vallásosság és a misére járás a magyar „keresztény" (beleértve a katolikusokat) középosztály férfiai között csökkent (inkább, mint feleségeik, lányaik és anyáik között). Tehát a „keresztény" jelzőt nemzeti és faji értelemben használták éppen akkor, amikor vallási tartalma felhígult: egy pontatlan vallásmegjelölés vált nacionalista meghatározássá. Mintha a katolikus egyház *nemzeti* egyházat jelentene – s a hangsúly az első jelzőn lenne. Ez – legalábbis szerintem – hívő katolikus számára elfogadhatatlan. Mint a legnagyobb magyar katolikus költő, Babits Mihály írta hitvallásában („Örökkék ég a felhők mögött", 1924): „Én magyar vagyok... Én katholikus vagyok, azaz hiszek a nemzeteken felülálló, egész világnak szóló kat-

* Az orosz nyelvben a „keresztény" és a „paraszt" szavak gyökere ugyanaz. Ha Erdélyben Trianon után az az aránylag ritka eset fordult elő, hogy magyar katolikus vagy református fiú görögkeleti román lányt vett feleségül, akivel Havasalföldre költöztek, az ottani román lakosság jó része úgy vélte, hogy a magyar férj „nem keresztény". Görögország égei-tengeri szigetein a mai napig a legtöbbnyire velencei eredetű katolikus temetők néha a közönséges szóhasználat szerint „nem keresztény" temetők.

holikus igazságban! Másszóval: hiszek igazságban, mely túl van a politikán, életünk helyi és pillanatnyi szükségletein: az én egyházam nem nemzeti egyház!"

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az 1900 körüli magyar–zsidó együttélés minősége és eredményei (például a magyar ipar és Budapest gyors felépítése) talán az egész világon egyedülállóak voltak. De a bajok csírái léteztek, mégpedig mindkét oldalon. Babits *Halálfiai* című regényében megrajzolta az akkori magyar–zsidó szimbiózis tiszavirág-életű voltát. Voltak magyarok, mint például Ady, akik nemcsak a zsidók jelenlétét, hanem befolyásukat is üdvözölték (ahogy az egyes XIX. századbeli államférfiak, mint Bismarck és Andrássy is hasznosnak látták a zsidók jelenlétét). De voltak, akik a zsidó befolyást végzetesen károsnak tartották, mint például Szabó Dezső (fajilag inkább, mint szellemileg) vagy Prohászka Ottokár (szellemileg inkább, mint fajilag). Az 1894 körül alakult katolikus Néppárt, és ennek sajtóorgánumai kimondottan antiszemita irányzatúak voltak (Magyarországon ismételve az akkor Bécsben népszerű Lueger-féle keresztényszocialista pártot).

Az 1918–1919-es évek története katasztrofális következményekkel járt a magyar–zsidó viszonyra. 1914 és 1918 között nem volt számottevő különbség a magyar nem zsidók és zsidók katonai részvételében. De legkésőbb 1917 után a háborúval, a monarchiával, az egész régimódi magyar társadalommal és a konzervatív vallásossággal – főleg a katolicizmussal – gyakran hangosabban szemben álló, főleg fiatalabb budapesti zsidó értelmiség szerepe megnőtt; és a monarchia összeomlása látszólag nekik

adott igazat. Ennek volt következménye, hogy a Károlyi-kormányban, de főleg az azt szégyenteljesen követő Kun Béla-rezsimben a zsidók szerepe igen nagy volt – példa erre a kommunista népbiztosok kétharmada. Mindez köztudomású; s mindennek döntő hatása volt az ún. Horthy-rendszer „nemzeti-keresztény" szerkezetére és világnézetére. De, mint minden általánosítás, ez sem hibátlan. A magyar zsidók nagy része nem volt kommunista: nem szimpatizáltak Kun Béla társaságával, sőt sokan szenvedői és üldözöttjei is voltak az 1919-es kommünnek. Ellenben az azt követő ún. fehér terror végrehajtói és képviselői nem tettek különbséget kommunista és nem kommunista zsidók között: áldozataik faja volt a döntő, nem pedig múltjuk vagy tetteik. Ez valószínűleg arra is mutat, hogy 1919–20-ban nem csupán a kommunizmus elleni reakció, hanem régen elfojtott antiszemita indulatok törtek elő az ún. keresztény középosztály egyes képviselőiből.

Mindenesetre az ún. Horthy-rendszer javára írandó, hogy a hivatalos antiszemitizmus ellenére sem a kormányzó, sem vezető államférfiai nem tekintették a zsidók jelenlétét az ország legfontosabb problémájának. Voltak tragikusabb problémák, beleértve az ország megcsonkítását.*

De a kurzus lényegében antiszemita volt – a zsidók szerepét és esetleges befolyását csökkenteni kívánta: ide tartozik a *numerus clausus*-törvény, a zsidók állami és közhivatali állásokból és a hadsereg tisztikarából való kizárása és egyes hivatalos szervek erős antiszemita propagandája. Az ilyesfajta antiszemitizmus megnyilvánult katoli-

* Itt megjegyzendő, hogy az elszakított területeken – főleg Erdélyben – a zsidók legnagyobb része megmaradt magyar érzelműnek, néha saját kárukra is – ami részben hazafiságuk, részben a beléjük ivódott magyar kultúra javára írandó.

kus újságokban és folyóiratokban is; úgyszintén az 1919–1923 között színre lépő különböző „keresztény-nemzeti" és „keresztényszocialista" pártokban; „keresztény" – és így kimondottan nemcsak zsidókat kizáró, hanem zsidóellenes – ügyvédi és orvosi egyesületekben; és egyes katolikus főpapok és papok (Prohászka, Bangha) kijelentéseiben. Ez 1920 után közép-európai jelenség volt: ugyanez volt látható – a tiszavirág-életű kommunista uralmat nem szenvedett – Ausztriában, Lengyelországban, Németországban. De 1920 után Magyarországon – mint más európai országokban is – komoly katolikus gondolkodók és közéleti emberek, sőt papok is hajlottak már az ún. kereszténydemokráciára. Olyan emberek, mint Giesswein Sándor, Ernszt Sándor, Greguss Miklós, Pethő Sándor, Gratz Gusztáv (Babitsról és a zsidó származású Sík Sándorról nem is beszélve), elutasították az antiszemitizmust, különösen annak közönséges formáit. Ugyanakkor a „nemzeti" és „keresztény" szóhasználat és világnézet egyesítése sok kárt okozott a magyar politikai és szellemi világban. A „keresztény-nem zsidó" fogalmat a közhivatalnokság,* a tisztikar nagy része, és a papság egy része is (ebben nem láthatunk nagy különbséget az akkori katolikus és református papság között) elfogadta. Mindennek következményeit aztán 1944-ben fogjuk látni.

* Jelentős itt az 1920-as évek, a magyar irodalmi „ezüstkor" másik nagy írójának, Kosztolányi Dezsőnek *Édes Anná*-ja (1926), ahol, Babits egyes regényeivel ellentétben, zsidókról szó sem esik, de Kosztolányi mélyenszántó körképben ábrázolja az ún. „keresztény" középosztály hivatalnoki osztályának megdöbbentő és embertelen gyarlóságait. A keresztények közötti kettősségre utal e regény tragikus másodszereplője, a régimódi és öregedő Moviszter doktor, a katolikus emberszeretet képviselője és megtestesítője.

A Bethlen-éra alatt a sebek gyógyulni kezdtek, bár túlzott volna behegedésükről beszélni. Mindenesetre a Horthy-rendszer 1938-ig a zsidók ipari, pénzügyi, kereskedelmi és szabadfoglalkozású tevékenységeit csak itt-ott korlátozta. Így természetszerűleg a zsidók és zsidó származásúak jelentős száma nagyobb jólétnek örvendett, mint a nem zsidó lakosság tömegei. Ennek következménye volt (sajnos magyar hajlam ez is!) egyfajta radikális irigység, amely az 1930-as években már elérte az ipari munkásság és a proletariátus jórészét, a szélsőjobboldali és nyilaskeresztes mozgalom előnyére. Követőik között találjuk a zsidóság és az úri Magyarország elleni gyűlölet „nemzeti és szocialista" összefonódását. A nyilaskeresztesek „kereszténységüket" nemigen hangsúlyozták, nacionalizmusukat és „hungarizmusukat"* annál inkább. A hivatalos és itt-ott mérsékeltebb „nemzeti kereszténység" azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy a szélsőjobboldaliakat világosan és nyilvánosan ellensúlyozni tudja. Mint a nagy angol katolikus Chesterton írta: „A gyűlölet egyesíti a tömegeket, nem a szeretet – mert a szeretet mindig egyéni." Ennek aztán sok példáját láthatjuk a legtragikusabb években.

A hitleri Németország idején

A hitleri Németország káprázatos felemelkedése és hatalma nélkül nem lettek volna zsidótörvények (a *numerus clausus*-tól eltekintve) Magyarországon.** A három, és egy-

* E szót – nem szélsőséges értelemben – Prohászka Ottokár használta jóval előttük.

** Ugyanakkor megjegyzendő, hogy amikor Darányi Kálmán miniszterelnök győri beszédében bejelentette az I. zsidótörvényt, az egy héttel még az Anschluss, Ausztria német bekebelezése és a német hatalomnak a magyar határon való megjelenése előtt történt.

re radikálisabb zsidótörvényt (1938, 1939, 1941) a németek nem követelték; de a kormányok tudták, hogy Hitlerrel szemben nem foglalhatnak állást minden vonalon, főleg az ország függetlenségének megőrzése miatt. Az országgyűlés nagy többséggel szavazta meg a zsidótörvényeket, a katolikus klérus jó részének hozzájárulásával is. Az I. zsidótörvény megszavazása ugyanabban a hónapban (1938. május) történt, amikor Budapesten az Eucharisztikus Kongresszus ünnepelt. Szomorú jelenség, hogy – főleg az alsó klérus köreiből – egyes magyar katolikus papok és szószólók antiszemita kijelentései (gyakran különbséget sem téve zsidók és zsidó származású konvertiták között) éppen 1938-ban érték el tetőpontjukat, amely nemcsak az I. zsidótörvény, hanem Hitler legnagyobb sikereinek éve is volt. Másrészről a katolikus humanizmus és az európai jellegű kereszténydemokrácia magyar képviselőinek hangjai már itt-ott hallhatóak és olvashatóak voltak, mégpedig katolikus folyóiratokban.

1938 és 1945 között polgárháború dúlt a magyar lelkekben. Voltak, akik a Német Birodalommal való szövetségben látták Magyarország jelenét és jövőjét. Voltak, akik a Német Birodalom hatalmában látták a legnagyobb veszélyt nemcsak Magyarország függetlensége szempontjából, hanem erkölcsi okokból is.* (A magyar szóhasználat ezeket akkor „angolbarátoknak" nevezte – helyesen, mert a néhány kommunista kivételével „oroszbarátok"

* Jelentős, hogy az utóbbiak legbátrabb szószólói között sokakat találunk, akik 1919–20-ban a keresztény, sőt antiszemita irányzatot képviselték: így pl. Szekfű Gyula, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Eckhardt Tibor stb. Ugyanez látható katolikus apácák, papok, főpapok között: például az 1920–22-ben legitimista Schlachta Margit, Varga Béla, Apor Vilmos stb.

Magyarországon nem voltak.) A magyar katolikusok legnagyobb része nem szimpatizált a hitleri birodalommal; legrosszabb esetben elfogadták a németekkel való összetartást, főleg Szovjet-Oroszország ellen. S az ország érdeme, hogy a magyarországi – és nagyméretű – zsidó lakosság 1944 márciusáig *aránylag* biztonságban élhetett. (Voltak ugyanakkor elítélendő események: az újvidéki tömeggyilkosságok vagy zsidó munkaszolgálatos egységek megtizedelése Oroszföldön.) De már 1942-ben a Kállay-kormány tudatában volt annak, hogy a magyar zsidókkal való emberi bánásmód az egész ország érdeke. Amikor Horthy 1943-ban meglátogatta Hitlert, az utóbbi tiltakozott a magyar zsidók továbbra is bántatlan jelenléte miatt, de még Hitler sem mert elpusztításukról beszélni; azt követelte, hogy több százezer magyar zsidót deportáljanak munkára német hadigyárakba. Ez aztán 1944-ig nem történt meg.

Ami 1944–45-ben történt, ismeretes. Tudomásom szerint a magyar zsidók ezt „vészkorszaknak" nevezik. Helyesebb szó ez, mint a „Holocaust" vagy „Soah", legalábbis magyarul – mert ez az esztendő vészkorszak volt az egész magyarság életében is. Tudjuk, mi történt. A németek követelésére a legszigorúbb és legmegalázóbb rendelkezésekkel sújtottak minden zsidó származású embert Magyarországon; aztán következett a vidéken élő teljes magyar zsidó tömegek gettósítása és deportálása 1944 májusában–júniusában. Mindehhez az akkori Sztójay-kormány, szerveinek jó része és a magyar csendőrség készségesen segédkezett. A magyar nép lelkiállapotáról nehezebb konkrét adatokat találni. Egy kisebbség jóváhagyta, sőt talán megelégedéssel is nyugtázta a zsidók megalázását és eltávolítását. Egy másik kisebbség mind-

ezt megdöbbenten látta, sőt ellenezte is – ha tudta. A tömegek tompán (bár nem gondtalanul) voltak tanúi e tragikus eseményeknek. Azt is tudjuk, hogy július elején, apátiáján felülkerekedve, a kormányzó megállította a budapesti zsidók összegyűjtését és deportálását. Hatott rá nemcsak a svéd és az amerikai nyomás, hanem talán főleg a pápa hozzá intézett levele. Ugyanakkor kezdődőben volt a zsidók aktív védelme katolikusok és egyes főpapjaik részéről. Horthy elhatározásához hozzájárult az óvatos Serédi hercegprímás sokáig halogatott döntése: a július második vasárnapján minden magyar katolikus templomban felolvasandó pásztorlevél elutasítja a zsidók üldözését. De kálváriájuknak nem volt vége: október 15-én következett az utolsó borzasztó felvonás, a nyilasok uralma, amely újból tízezrek halálával járt.

Nézzük a katasztrófa másik oldalát. Láttuk, hogy a zsidó–magyar keveredések következtében nem pontosan megállapítható, hány zsidó származású (az ún. nürnbergi törvények értelmében sem) ember élt Magyarországon 1944-ben – valószínűleg 900 000-nél kissé több. Pontosabb (bár a háború utáni vándorlások miatt pontos számokat itt sem tudunk) a magyar zsidók akkori vesztesége: körülbelül 450 000 ember. Tehát végeredményben a magyar zsidók és zsidó származásúak fele maradt életben. Ez Európában nem volt teljesen egyedülálló, de Kelet-Európában majdnem az. Számos oka volt az ilyen túlélésnek: de a legfontosabb talán mégis a magyar emberek jó szándéka. S mindez húsz év „nemzeti-keresztény" és antiszemita propagandája után! Itt nemcsak Horthy júliusi elhatározásáról van szó, hanem arról, hogy a nyilasuralom alatt (sőt itt-ott azelőtt is) zsidók ezreit rejtegették magyar szomszédaik, ismerőseik és barátaik. Ugyanakkor aranybetűs

lapok kerültek a magyar katolikusság történetébe: további ezreket befogadó és megvédő katolikus zárdák, rendházak, apátságok, templomok és ezeknek vezetői. Emberszeretet, katolikus hit, nem pedig opportunizmus vezette őket. Nem csupán megmentettjeik, hanem minden magyar katolikus ember szemében legyen emlékük áldott (és követendő).

A VILÁGHÁBORÚ UTÁN

1945-ben a magyar zsidók vészkorszaka véget ért. A magyar katolikus egyház és a magyar katolikusok vészkorszaka nem. Ez önmagában újra fölszaggatta az akkor megnyílt és egyáltalán be nem hegedett sebeket.

1945-ben a volt üldözöttek, volt üldözőik, volt megmentőik nemigen tudták megemészteni az akkor lezárult közelmúlt eseményeit, emlékeit. (Sok tekintetben máig sem.)* A megmenekült zsidók között ez legjobb esetben keserűség, legrosszabb esetben bosszúvágy formájában jelentkezett. A lerongyolt nem zsidó tömegek között a megmaradt zsidókkal szembeni érzelmek széles skálája

* Jelentős (és rendhagyó) e tekintetben Pilinszky János, a XX. század második felének valószínűleg legnagyobb magyar és legmélyebben katolikus költője. Németországban élte át a háború végének borzalmait. Harminc évvel később így írt erről. „Összezárva élünk valamennyiünk emlékével, a múlt háború emlékével. Valami rendkívül fontos történt velünk, egyszerre megéreztük, alkalmunk volt megérezni, hogy jóvátehetetlen botrányt hagytunk magunk mögött. S ha a legszebb jövő állna is előttünk, a legszebb jövő is morális sivataggá válnék, ha nem éreznénk felelősséget azért, ami megtörtént. A szégyenért, a szörnyű szégyenért." (Az 1970-es években egy debreceni felolvasása után – nem erről beszélt – valaki megkérdezte: „Ön magyar?")

a közömbösségtől a keserű ellenszenvig tágult, különösen amikor az 1945 utáni új rendszerben egyes zsidók viseltek vezető szerepeket. E tekintetben az átmeneti 1945–48-as féldemokratikus világban jelentős különbségek a magyar katolikus és protestáns tömegek között nem találhatók. De hamarosan nyilvánvaló volt, hogy az orosz hatalom által Magyarországra kényszerített kommunista uralom talán első számú ellenségének a katolikus – éppen azért is, mert nemzetfeletti – egyházat és annak tömegeire való befolyását látta. Ide tartozik Mindszenty József mártíriuma, ugyanakkor, amikor a magyar protestáns egyházak – elismerésre méltó kivételekkel – inkább egyezkedtek az állami rendszerrel. Voltak, akik az új rendszer haszonélvezőit, sőt végrehajtóit a zsidókban látták – többek között mert Rákosi, Gerő, Révai stb. zsidó születésűek voltak, de azért is, mert a hírhedt politikai rendőrség vezető- és tisztikarában is sok zsidó volt található. Voltak, akik szerint a megmenekült zsidók hálátlanok voltak, közömbösek azzal a terrorral szemben, amely most nem őket, hanem a magyar katolikus egyházat sújtotta. Mindkét véleménynek van valami valóságmagva, de nagyjában mégis egy megkínzott nép szellemében itt-ott felcsillanó torzképek. Mint 1919-ben – sőt még inkább annál – a megmaradt magyar zsidók nagy része nem azonosította magát a kommunizmussal. Ezt igazolja az 1947–49-es újabb menekülési hullám során a – Magyarország történetében először – nagyszámú kivándorlás Izraelbe, de még inkább sok zsidó polgár menekülése Nyugatra; úgyszintén a Rákosi-uralom 1947 utáni számos zsidó foglya, deportáltja, sőt halálos áldozata is. A kommunizmussal azonosuló zsidókat ugyanakkor egy illúzió hajtotta: miután vallásukat elvetették, kommunistává válásuk végleg és teljesen megszüntette zsidóságukat. (Ennek egyik következménye volt gyakori névváltoztatásuk is.) Hogy ez illúzió volt, hamarosan látható lett: mert nemcsak a néma antiszemiták, hanem saját főnökeik (és azoknak moszkvai uralkodói) is zsidóknak tekintették, sőt lenézték őket. (Ennek volt következménye Rákosi moszkvai lefokozása.)

Ugyanakkor, történelmileg visszatekintve, a magyar vészkorszakban – pontosabban az 1947 és 1953 közötti legnehezebb esztendőkben – megfigyelhetünk pozitívabb jelenségeket is. Ezek egyike az európai jellegű kereszténydemokrácia elterjedése katolikus értelmiségiek és a klérus bizonyos részeiben (például jezsuiták) – nem teljesen függetlenül az 1947-ben meglepő népszerűséget elért Barankovics-féle kereszténydemokrata párttól, amely rövid ideig az akkor széthullóban lévő (és 1945-ben győztes) Kisgazdapárt tömegeit is egyesítette. Még jelentősebb ennél, hogy a Rákosi-terror, amely a lakosság óriási tömegeit sújtotta, 1949 után valamiféle néma összetartozásérzetet hozott létre a nép többségében. Ez vezetett aztán az 1956-os eseményekhez, az akkori példa nélküli nemzeti egységhez. Mint máskor is, katalizátora volt ennek a – főleg budapesti – értelmiség, melynek soraiban (legalább 1954 után) zsidó értelmiségiek, beleértve volt (és még itt-ott hívő) kommunistákat, akik a némaságból kilépve egyre merészebben kezdték bírálni a zsarnokokat. Mindez az 1956 októberi nemzeti felkelésbe torkollott. Ennek felemelő napjai alatt antiszemitizmus nem volt megfigyelhető; sőt a forradalom leverése után áldozatok soraiban zsidók is szerepeltek.*

* 1956-ban az antiszemitizmus hiánya és a magyar–zsidó együttérzés még 1848-nál is nagyobb méretű volt. (1848-ban volt egy-egy zsidóellenes atrocitás, főleg német ajkú tanoncok részéről.)

Az azután következő ún. Kádár-korszak aránylag hosszú fennállása során mélyreható változásokat hozott a magyar társadalom szerkezetében, életmódjában, sőt szellemiségében is. Ezekre e tanulmány mérete, írója korról lévő ismereteinek hiányossága, és más források hiányai miatt nem térhetünk ki. Talán figyelemre méltó, hogy a rendszer első aránylagos liberalizálódása 1962–63 körül ugyanakkor kezdődött, mint a II. Vatikáni zsinat egyes „reformjai"; úgyszintén, hogy a „liberalizálódás" további menete 1980–81-ben egybeesett II. János Pál pápa történelmi szerepével (főleg amit az akkor a lengyelországi események mutattak).

Ugyanakkor – témánkkal kapcsolatosan – az 1989-es rendszerváltozás előtt két fejlemény érdemel figyelmet. Az egyik az 1954–56 közötti fejlemények újabb változata: az 1989 előtti években megint értelmiségiek játszottak vezető szerepet a rendszer kritikájában, s ezek között találunk zsidó és zsidó származású (beleértve volt kommunista, de a kommunizmusból már teljesen kiábrándult) hírlapírókat, tanárokat, irodalmárokat, tudósokat. A másik az antiszemitizmus újabb feléledése, ez esetben főleg az ún. „népi" értelmiségiek körében. A magyar antiszemitizmus történetében ez a változás mindmáig jelentős. Lényege, hogy a múltban a zsidókkal szembeni idegenkedés (sőt a velük való szemben állás) legerősebb tényezője *gazdasági* volt, tehát a zsidó lakosság jólétével szembeni ellenszenv; a legutóbbi években fel-felbukkanó antiszemitizmus lényege viszont *értelmiségi*. A már a rendszerváltozás előtt jelentkező, és aztán terjedő újgazdag réteg, az 1867–1938-as korszakkal ellentétben nemigen áll zsidókból. Az ún. zsidó „térfoglalás" ellenzői a zsidók, zsidó származásúak (beleértve zsidó származású keresztényeket is) jelenlétét és befolyását a média, a tudományos, művészeti stb. foglalkozások köreiben találják ártalmasnak – itt egyes szószólói (sajnálatosan „more hungarico") valamilyen nemzetellenes összeesküvést kívánnak felfedezni.

Elérkeztünk tehát az utolsó tíz esztendő jelenségeinek összefoglalásához.

A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN

A kommunista rendszertől való vérontás nélküli megszabadulás, a parlamenti népképviselet, a sajtószabadság és sok egyéni szabadságjog újjáalakulása, a teljes vallásszabadság és az egyházak feléledése, a templomba járók számának lassú növekedése, az ország és lakosai nemzetközi kapcsolatainak állandó bővülése, a tömegek közömbössége a szélsőségekkel szemben nagy mértékben pozitívumok. A rendszerváltozás utáni tíz évben gondot okozó és negatív jelenségek is észlelhetőek, de ezeknek taglalása nem tartozik tanulmányunk keretébe: csupán az, ami e tekintetben a magyar katolikusok és magyar zsidók viszonyát érinti.

Egyes zsidó értelmiségiek szerepe az 1980-as évek vége felé, de elsősorban azután, ellenszenvet váltott ki, főleg, mint ismétlem, nem zsidó értelmiségiek között. Eleinte elismerve a hangadó rezsimellenes értelmiségiek úttörő szerepét 1989 előtt (mint 1956 előtt is), megjelent az a – gyanakvással gyakran telített – félelem, miszerint a zsidó, zsidó származású (és zsidóbarát) értelmiségiek a magyar művészeti, szellemi és kulturális életben maguknak veze-

tő szerepet, sőt talán még monopóliumot is teremthetnek. Egyes zsidók meggondolatlan kijelentései itt-ott szerencsétlenek voltak; a liberális zsidó értelmiségiek közötti, néha 1918-ra emlékeztető világnézeti kiállást néha antikatolicizmussal is lehetett magyarázni. Ellenszenv, sőt néha irigység kísérte sok zsidó értelmiségi külföldi kapcsolatait. Ugyszintén a hátterében álló világpolitikai körülmény: a magyar zsidóság aranykora az 1867 utáni ötven év volt, a világ zsidóságának aranykora az 1945 utáni ötven év – beleértve nem csupán Izrael állam megalakulását, hanem azt, hogy a fejlettebb népek között a hitleri zsidóirtás emléke tett minden antiszemitizmust tűrhetetlenné. S az Egyesült Államok lett a világ egyedüli óriáshatalma, melynek értelmiségi és politikai életében a zsidó jelenlét, sőt befolyás nagymérvű.

De míg az Egyesült Államokban (főleg New Yorkban és Washingtonban) létező ún. zsidó lobby befolyása igen jelentős, Magyarországon ilyenfajta zsidó lobby nem létezik. Ami Magyarországon létezik, az ma Európában majdnem egyedülálló: Franciaország mellett Magyarország az egyetlen európai állam, ahol a zsidók a lakosságnak kissé több mint egy százalékát alkotják. (Hogy ez a jelenlét önmagában széles körű antiszemitizmushoz vezetne, lehetséges, de egyáltalán nem bizonyos. A magyar antiszemitizmus újfajta megjelenése mind értelmiségi, mind politikai vonalon azonban elgondolkodtató – éppen a katolikusoknak.

Ami – e sorok írója szemében – aggodalomra utal, az nem valami antiszemitizmus tömeges terjedése, hanem a „keresztény" jelző hamis (és politikailag és világnézetileg újjáéledt) használata. Sok jóindulatú magyar ember a „keresztény" és „nemzeti" jelzők használatát, főleg negyven-

éves tiltásuk után, örömmel vette. De – mint minden eszme, gondolat, szóhasználat – ez is minőség, illetve minősítés kérdése. Mert másoknak a „keresztény-nemzeti" megjelölés újból elsősorban nem zsidót (és talán másodsorban nem kommunistát) jelent, sőt olyan módon, mintha megint a zsidók jelenléte és szerepe volna a *legmélyebb* magyar probléma.* Sok politikai kijelentés mélyén látható ez. Egyesek szerint tényleg ez a leglényegesebb nemzeti kérdés; vannak politikusok és közírók, akik – legalább közvetve – sugallják itt-ott, hogy a zsidók nemcsak nem keresztények, hanem nem magyarok is; hogy bár állampolgári jogaik nemigen érinthetők, de ugyanakkor a magyar kulturális életből kirekeszthetők és – ha lehetséges – kirekesztendők.

Nagy szentek mondták, hogy „aki saját magát jó kereszténynek mondja, az már nem jó keresztény". Maga Jézus Krisztus is megintette a magát „jó embernek" nevező öntelt polgárt. A katolikus kereszténység alapja nemcsak a felebaráti szeretet, hanem az alázat is – s alázat a magukat „kereszténynek" kijelentő politikusok között nem mindig található.

Az ún. zsidókérdésnek nincs „megoldása". Zsidók és keresztények maradnak a világ végéig, Jézus második eljöveteléig. Az emberi (pontosabban: lelki) problémák nem „megoldhatók", hanem újragondolandók és túlélendők. A zsidókérdésnek, mint minden kérdésnek „megoldása" nem függhet egyes előítéletek teljes megszűnésétől. Az előítélet emberi tulajdonság: még a kisgyermek fejében sincs tabula rasa. Az emberi minőség – és alázat – éppen abban áll, hogy önmagunkkal szembenézve tu-

* Mindez hasonlít, legalábbis részben, az 1920 körüli „keresztény pártok" egyes képviselőinek nézeteihez.

dunk felülkerekedni egyes előítéleteinken: katolikusok számára a szabad akarat tudatával és a hit segítségével. (Gondolatainkban is: mert a szabad akarat lényege, hogy nemcsak tetteinkért és szavainkért, hanem gondolatainkért is felelősek vagyunk.)

Elérkeztünk a magyar- és a világtörténelem olyan fejezetéhez, ahol minden számszerű statisztikától függetlenül a hívő és gyakorló katolikusok kisebbségben vannak. Minőségileg ez nem rögzíthető. Ennek jelentése Isten kezében nyugszik. Talán kisebbség – de a magyarság egyetemébe és történelmébe tartozik. Oda tartoznak a magyar érzelmű zsidók is. Ennek elismerése nemzetközi, jogi, állampolgári és főleg politikai kategóriáknál magasabb – és mélyebb – kötelezettség. Kétezer évvel ezelőtt a Szentföldön a „kereszténykérdés" (ki és mi a keresztény?) a zsidók kérdése volt. Ma (talán éppen Magyarországon) a „zsidókérdés" (ki és mi a zsidó?) keresztény kérdés is.

(*Vigilia*, 2001/9.)

PÁRT, NEMZET, NÉP

Ha 1945-ben – valamilyen csoda révén – Magyarország nem orosz, hanem angolszász megszállás alá kerül, minden valószínűség szerint az ország kormányzását és politikáját két nagy párt határozta volna meg, mégpedig jó ideig: az akkori kisgazda – és az akkori szociáldemokrata pártok. Lett volna két kis szélsőséges párt, egy népi-kommunista párt a szélsőbaloldalon, és – talán – egy, a kisgazdapárttól erősen jobbra álló kicsi párt. Ez a kétpártrendszer valószínűleg évtizedekig megmaradt volna, valahogy úgy, mint Ausztriában, mindaddig, amíg az idő múlása és kopása, és az emberi természet elkerülhetetlen korrupciója következtében úgy harminc vagy negyven esztendő után a nép egy része meg nem unta volna ezt a rendszert, úgy, mint Ausztriában, és valami új, harmadik politikai erő nem lépett volna színre.

De mindez nem változtatott volna a leglényegesebb körülményen: azon, hogy orosz megszállás és kommunista hatalom nélkül Magyarország népe ötven évvel ezelőtt elérte volna a demokratikus és polgári jólét olyasfajta színvonalát, amelyet Ausztria és Nyugat-Németország magának tudhatott akkor, és ami most már majd-majd kézzelfogható lehetőség a sokat szenvedett, elnyomott és meggyötört magyar nép jó része számára.

Ne felejtsük el azonban, hogy a háborús pusztulások mellett – sőt azok mélyén – 1945-ben a néphangulat és a közvélemény (a kettő nem mindig ugyanaz!) még tele volt

vérző sebekkel. Mert 1938 és 1945 között a magyar fejekben és lelkekben polgárháború dúlt. S a mai politikai, szellemi és értelmiségi életben egy másik magyar polgárháborúnak léteznek jelei. Ennek valószínűleg egyik következménye a két nagy párt majdnem egyenlő népszerűsége, illetve választótömege, de még inkább ennek mind felületén, mind mélyén létező, kárhozatos kelet-európai hajlam: a „mi" és „ők" fogalma, és az ezzel járó gyűlölködések.

De míg történelmi körülmények gyakran ismétlődnek, a történelem maga nem ismétlődik. 2002 más, mint 1945, mint akármilyen 1945. A polgárháború veszélyei sem ugyanazok. Mások. Más a nép is: a magyar nép, amely immár nem elválasztható (mint 1945 előtt volt) a nemzettől, és amely 1956 októberében, mind az utolsó tizenkét év során sok-sok jelét adta természetes józanságának. Most is.

Talán egyik problémája a mai magyal politikai életnek, hogy az 1989-ben alakult vagy azóta átformálódott pártok valahogy nem pontosan képviselték a nép társadalmi megoszlását vagy szellemi irányzatait. De ez nem mindig vészes jelenség. Sok ország történelme során a politikai pártok alakulása és kiterjedése véletlenek következménye volt. Sőt: amikor két nagy magyar párt aránylag akkurátusan tükrözte a nemzet (akkor inkább nemzet, mint nép) szellemi megosztottságát, mint például 1867 után a 67-esek és 48-asok, ez gyakran inkább ártott, mint jót tett az országnak. De most ne firtassuk ezt tovább.

A lényeg, hogy a szellemi (fontos jelző ez, mert a „mi" és „ők" szembenállása már-már inkább szellemi, mint társadalmi vagy gazdasági jelenség) ellenségeskedés ne torzuljon tovább gyűlöletté, hogy a „mi" és „ők" gyanakvá-

sai, sértődöttségei ne szivárogjanak tovább százezrek gondolkodásába, elméjébe.

Engedtessék meg, hogy a több mint ötven év óta külföldön élő magyar származású és magyarul érző történész és író szóljon magyar olvasóihoz: valaki, aki a magyar politikával nem foglalkozik, akinek amerikai vidéki házába magyar újság nem érkezik, akinek számítógépe és az azzal járó világot fogó képernyője sincs, aki a választás első futamának eredményeiről csupán egy magyar barát telefonhívása következtében értesült. Ekkor itt már késő délután volt. De néhány órával azelőtt szíven ütött a *New York Times* (általam nem mindig kedvelt, és Magyarországgal igen ritkán foglalkozó világlap) a választás előtti „polarizációról" beszámoló tudósítója cikkének öt szava, amely a mai Magyarországot így foglalja össze: „This normally calm, hard-working country". „Ez a rendes, nyugodt, keményen dolgozó ország." Hát ezt is elértük! Nem a pártok! Hanem a nép! Egy kis könny cseppent ki öreg, fáradt szememből.

Elértünk, elértetek valamit. Azt, hogy ne ráncoljuk homlokunkat, ne szűkítsük szempillánkat. Tágítsuk szemeinket. Addig, míg látni tudjuk, hogy az ellenzék nem mindenben és nem mindig ellenség. Hogy derék asszonyok és férfiak mindenütt találhatók. Hogy nacionalista szóhasználata dacára a magyar jobbközép pártja és szavazói a Széchenyiek, az Eötvösök, a Tiszák és a Telekiek örökösei. Hogy kommunista foltokkal tarkított múltja ellenére a magyar szocialista párt tele van egyénekkel és szavazókkal, akik a nagy múltú szociáldemokraták, Peyer Károly és Kéthly Anna nemes hagyományait folytatják. Hogy a szabad demokrata párt tele van a magyar szabadelvűség híveivel, azoknak az utódaival, akik több mint

egy évszázadon át gazdagították az ország szellemi életét. Hogy Csurka pártjának is vannak hívei, akiket nem a gyűlölet, hanem a magyarság bizonytalan jövője miatt aggodalom jellemez.

Ismerjük el nem csupán a politikai ellenfeleknek a demokráciával együtt járó jogait, de magyar emberségüket is. Mert 1945 után nemzetből nép lett, mára pedig népből nemzet.

Varga Béla mondta az első szabad Országgyűlést 1990 májusában megnyitó beszédében: „Álljon a magyar nép büszkesége – és ennek következményében hírneve a világban – emberségében. Tartsa tiszteletben nemcsak a más ember véleményét, hanem a más ember személyiségét... Az emberszeretet nem humanista szólam, amit kijelenteni könnyű – hanem nehezebb, mint a gyanú, az irigység, az ellenségeskedés. Bocsássuk meg a mások vétkeit, érezvén és tudván a magunkéit. Ez a kis ország feladata: ettől nőjön nemcsak híre a világban, hanem az, ami sajnos a családi életben és a közéletben még ma is hiányos: az igazi, mélyen fekvő önismeret, és az abból fakadó igazi, mélyen fekvő magyar önbizalom."

(*Népszabadság*, 2002. április 13.)

EGY NAGY ÁLLAMFÉRFI ÉRDEKLŐDÉSE MAGYARORSZÁG IRÁNT

1. Kis országok sorsa oly gyakran függ a nagyhatalmak helyzeteitől és elhatározásaiktól. S akkor döntőek nemcsak a nagyhatalmak vezetőinek és államférfiainak elfogultságai és hajlamai, hanem igen gyakori (és sajnos érthető, ha nem is megbocsátható) nemtörődömségük, érdeklődésük és tudásuk hiányosságai, ami – főleg tőlük messze fekvő – kisebb országokat érint.

Így Magyarország történelmében igen kevés olyan nyugati államférfiról tudunk (talán egy-két pápa kivételével), aki Magyarország iránt komoly érdeklődést mutatott, és aki Magyarország helyzetét és történelmét különösen ismerte volna. Kivétel egy nagy XX. századbeli államférfi, Winston Churchill.

Churchill egy személyben volt államférfi és történész. Történelmi tárgyú könyvei (újságokban és folyóiratokban megjelent cikkeit és beszédeinek szövegeit nem beleértve) egy hosszú könyvespolcot foglalnak el. Egy mostanában megjelenő könyvem egy fejezetének tárgya Churchill mint történetíró. Ezelőtt kellett hogy Churchill történelmi munkáit újraolvassam, olyanokat is, amelyekkel a múltban részletesen nem foglalkoztam. Itt találtam, nem kis meglepetésemre, Magyarországgal foglalkozó részleteket az ő őséről, Marlborough-ról írt nagy munkája II. kötetében.

Churchill könyvei között különös helyet foglalnak el őseiről alkotott életrajzai. Még igen fiatal korában (27. és 31. esztendője között) írta a „Lord Randolp Churchill"-t,

amely két kötetben foglalja össze édesapja politikai életpályájának nem több mint öt (1881–1886) évét. A munkát komoly elismerés fogadta, egyesek klasszikus politikai életrajznak tekintették; de írójának elsőrendű célja, írásának indítóoka nem annyira az irodalmi elismerés lehetősége volt, hanem atyja – fia szerint gyakran rosszindulatúan kezelt és támadott – hírnevének megtisztítása, újraértékelése. Ilyenfajta indítóoka volt a jóval később, 1933 és 1938 között megjelent négykötetes nagy munkájának a Churchill család híres őséről, aki Marlborough hercege lett, és akinek – politikai inkább mint hadvezéri – jellemét és pályafutását neves történészek, mint például Macaulay, kritizálták. (A több mint kétezer oldalas Marlborough-kötetek egyik gyengesége, amikor Churchill itt-ott élesen támadja Macaulay-t.) De magyar szempontból „Marlborough" különös érdekessége, ahogy Churchill részletesen foglalkozik a Rákóczi-felkeléssel.

Kitűnő összefoglalással, pontos és érdekes részletekkel tarkítva ír az akkori Európán belül történtekről – amikor Marlborough Savoyai Jenő nagy fegyvertársa volt az úgynevezett spanyol örökösödési háború során (1700–1713), tehát amikor Anglia érdeke volt, hogy első számú szövetségesét, az ausztriai birodalmat támogassa, erősítse, ne pedig gyengítse. Ennek dacára Churchill elismeréssel ír a magyar nemzeti és alkotmányos törekvésekről, eddig általában ismeretlen részleteket megvilágítva (például hogy az angol diplomácia itt-ott közvetíteni próbált Rákóczi és a bécsi udvar között).

Néhány, még történészek részéről is alig vagy egyáltalán nem ismert részlet: a török–osztrák tárgyalásokon, melyek az 1699-i károlyvári békét (a török uralom majdnem teljes megszűnése Magyarországon) megelőzték, angol diplomaták közvetítése fontos szerepet játszott. 1704-ben a győri püspök felkereste Marlborough-t az utóbbi Rajna menti főhadiszállásán. A Bécsben székelő angol nagykövet (Stepney) szimpatizált a magyar üggyel, itt-ott kapcsolatot talált Rákóczival. (A bécsi udvar, finoman mondván, nem kedvelte Stepney urat). 1706-ban Stepney közvetítése dacára megszűnt az itt-ott fennálló fegyverszünet Rákóczi és Bécs között. Ugyanabban az évben Rákóczi írt levelet Marlborough-nak. „A magyar felkelés" című alfejezetben Churchill kitűnően összegezi a magyar helyzetet 1700 körül: „Az Ausztriai Ház meggyőzte önmagát arról, hogy Magyarországot mint felszabadított, de meghódított területet kezelje, hogy az (osztrák) császár felségjogát a legszigorúbb módon rögzítse. A magyar választott királyság örökletes királyság lett a császár személyével... Német születésű és németül beszélő hivatalnokai jelentek meg mindenhol. A régi magyar rendi országgyűlés tehetetlenségre ítéltetett. Magyarországra kényszerítették az osztrák hadiköltségek terheinek egyharmadát, magyar megbízottak és a magyar nemesek hagyományos adómentességének figyelembevétele nélkül. Így lett Bécs az egyedüli és kétségbe nem vonható birodalmi központ, és Magyarország egy osztrák közigazgatás alatt álló részleg..."

Ez csupán bevezetése egy négyoldalas alfejezetnek. A III. és IV. kötetben Rákóczi és a magyar ügy többször is szerepelnek, például majdnem egy teljes oldal az ónodi országgyűlésről, aztán Okolicsányi meggyilkoltatásáról, a trencséni csatáról stb. A III. kötet 189. oldalán Churchill teljes egészében közli Rákóczinak Marlborough-hoz 1706-

ban intézett levelét, angol fordításban. Ezt a levelet Churchill találta a Blenheim-palota magánlevéltárában.*

Vegyük figyelembe, hogy a török uralom utáni elszegényedett Magyarországgal milyen ritkán foglalkoztak akkori külföldiek, pláne nyugatiak. Például a Marlborough-nál csupán kissé fiatalabb, ragyogó tollú angol főúri hölgy, Lady Mary Wortley Montagu, akinek útleírásait az angol irodalom klasszikusai közé sorolják, Magyarországon átutazva, 1713-ban majd semmit sem ír az országról, kényelmetlen utazással járó panaszai kivételével. (Pestnek akkor 12 000 lakosa volt. Churchillnél egy hibát találtam: egy alkalommal „Budapestet" ír, több mint másfél évszázaddal a város egyesítése előtt.) Mindenesetre megjegyzendő Churchill kutatási és történetírói gyakorlata. Adlátusokkal (famulusokkal?) dolgozott, akik a levéltári kutatások nagy részét végezték (nem mindent! lásd fentebb Churchill megtalálta Rákóczi levelét), főleg külföldön, így a bécsi Hans und Hofarchivben is; de éppúgy, mint nagy művészek, például Rembrandt vagy Rubens, Churchill volt a „műhely" mestere, ő olvasott el mindent, kiválogatva mindazt, amit közölni kell, és ami aztán az ő tollára lett való.

2. Térjünk most rá Churchill Magyarországot érintő politikai véleményeire. Jellemében a történetíró és az államférfi képességei elválaszthatatlanok – az ő történelmi szemlélete nemcsak hatással volt, hanem kimutathatóan meghatározta politikai hajlamait és államférfiúi döntéseit.

1918-ban és1919-ben akkori főnökétől, Lloyd George miniszterelnöktől eltérően Churchill kívánta volna, hogy

* A palotát az angol királynő ajándékozta Marlborough-nak győzelmei után. Utolsó budapesti látogatásom során nem tudtam megállapítani, vajon e levél magyar történészek által ismerte-e.

Nagy-Britannia ellenezze az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását és megszűnését; de akkor ő komoly befolyással az angol külpolitikára nemigen bírt. De látnoki képességét bizonyítja egy 1919-ben tett kijelentése: „Kelet-Európa kis országai harapófogóba kerülnek bolsevik Oroszország és Németország között. Elvesztjük győzelmünk összes gyümölcseit." Amikor 1927 után kormányokban már nem szerepelt, hírlapírói munkássága megnőtt, elsősorban anyagi okokból.* Cikkeiben (és beszédeiben is) Magyarország többször szerepelt. Az 1920-as évek során gyakran jelentette ki, hogy a Párizs környéki békeszerződések között a két leghibásabb Versailles és Trianon volt. Egy 1930-ban írt cikkében (de valószínűleg máshol is) véleménye szerint két súlyos problémát kell újragondolni és megoldani, az egyik Danzig, a másik Erdély kérdése. Nem tudunk más nyugati államférfiról, aki Erdély kérdésével foglalkozott volna. (Mussolini magyarbarátsága elsősorban a Jugoszlávia elleni olasz külpolitikával volt kapcsolatban.) Az 1930-as évek elején, még Hitler hatalomra jutása előtt mondta Churchill (ezt gyakran ismételte, még a második világháborús emlékirataiban is): „A legyőzöttek sérelmeinek igazságos kiküszöbölése kell hogy megelőzze a volt győztes hatalmak katonai leszerelését."

Churchill sokat utazott, Európát jól ismerte, de Magyarországon nem járt.**

* Később, 1936–1939 és újból 1946–1953 között irodalmi ügynöke, aki főleg külföldön helyezte el írásait és más kiadásait, a magyar származású Révész Imre (Emery Reves) lett, akivel – és amerikai feleségével – jó viszonyban maradt élete végéig.

** Egy budapesti napilap egyik 2001. évi számában teljesen kitalált cikk (és hamis fénykép) jelent meg Churchill állítólagos 1929. évi balatoni nyaralásáról, amikor és ahol többek között Karády Katalinnal lett volna flörtje vagy viszonya. Churchill 1929-ben Európában egyáltalán

Amikor 1939 nyarán világossá vált, hogy az azelőtt mellőzött Churchill presztízse emelkedett, fogadta az akkori kisgazdapárt két nyugati kapcsolatokkal bíró személyiségét, Eckhardt Tibort és Auer Pált. Feljegyzéseiket Bán András (lásd alább) találta és közölte. Beszélgetésük lényege Churchill kijelentése: ő Magyarországot és a magyarokat mindig kedvelte, de most vigyázzanak, ne kerüljenek rossz oldalra megint – ő akkor, 1939 júliusában, a második világháború kitörését már elkerülhetetlennek tartotta.

3. Ezután a brit–magyar viszonyról (természetesen beleértve Churchill miniszterelnök akkori Magyarországra vonatkozó kijelentéseit és politikai döntéseit) léteznek munkák (például a skót McCartney, Juhász Gyula, és elsősorban a sajnálatosan tavaly elhunyt kiváló fiatal történész Bán D. András tollából). Lényegüket most összefoglalom, egy-két kis részletet hozzáteendő. Például nemigen ismeretes, hogy az utolsó brit követ Budapesten, Owen O'Malley, az 1930-as évek elején Churchill egyik asszisztense volt. (Ezt a jól informált Hitler sem tudta, aki egy alkalommal Telekivel közölt valamit annak reményében, hogy az információ lényege O'Malleyn keresztül Londonba eljuthasson).

Amikor 1940 nyarán Churchill Angliája egyedül állt a világháborús viharban, a győzelmes Német Birodalom ellen, nem volt sem várható, sem elképzelhető, hogy Churchill Magyarországgal foglalkozzon – de figyelemre méltó, hogy több memorandumában és kijelentéseiben élesen elítélte Románia sietős és szégyentelen átállását a

nem járt; Karády Katalin 1929-ben talán tizenkét esztendős lett volna – nem szólva arról, hogy főúri barátai többségével ellentétben Churchill élete végéig monogám és hű férj maradt.

német oldalra (beleértve az ottani angol tisztviselők és állampolgárok megalázó nyaggatásait). A brit kormány 1940 nyarán elismerte a csehszlovák árnyékkormányt Londonban; a második bécsi döntésre reagálva Churchill kijelentette, hogy Nagy-Britannia nem ismer el hivatalosan semmiféle területi változást a háború közepette; de öt nappal később mondta az alsóház ülésén: „Soha sem tetszett, ahogy Magyarországgal bántak az első világháború után." Hogy Teleki Pál öngyilkossága után Churchill kijelentette volna, miszerint Magyarország helyet kap majd a jövendő béketárgyalások asztalánál, legenda; de nem legenda, amit Teleki tragédiájáról mondott és írt: „Így tisztázza nevét a történelem." „Öngyilkossága áldozat volt. Így kívánta maga és népe becsületét a történelem előtt megmenteni." Annak ellenére, hogy Magyarország részt vett a Jugoszlávia elleni háborúban, Churchill 1941 áprilisában nem üzent hadat Magyarországnak, bár a diplomáciai viszonyt megszakította. Amikor aztán a brit hadüzenet 1941 decemberében bekövetkezett, ezt Sztálin követelte (Finnország és Románia esetében is), Churchill húzódozása ellenére.

4. Magyarok között elterjedt legenda, miszerint Churchill a második világháború során ragaszkodott egy adriai partraszállás tervéhez, főleg a célból, hogy megelőzze – többek között – Magyarország orosz megszállását. Ilyen terve volt Churchillnek, de elsősorban hadászati mintsem politikai okokból, melyhez hozzáteendő, hogy ha terve megvalósult volna, akkor is legjobb esetben a Dunántúl egy részén jelentek volna meg angolszász csapatok. Lényegesebbek ennél Churchill Magyarországra vonatkozó politikai tervei és elgondolásai. Ezek számos iratban,

leveleiben, beszédeiben és más megjegyzéseiben találhatók. Itt csak általános alapgondolatukat kívánom összefoglalni, amelynek állandóan visszatérő lényege, hogy Magyarország nem kelet-európai, hanem közép-európai állam.

Ezen elképzeléseinek és terveinek legmarkánsabb példája az 1943. november–decemberi Teheránban tartott csúcstalálkozón történt, amikor Churchill egy háború utáni (és a Nagy-Németország felosztásával kapcsolatos bajor–osztrák Duna menti konföderáció érdemleges lehetőségéről beszélt, melyhez Magyarország is tartozhatna. (Érdekes, hogy azon az ülésen Sztálin ezt nem vetette el, legalábbis nem nyíltan; ő és Roosevelt Churchillnek egy, a Balkánon megjelenendő angol–amerikai partraszállásra vonatkozó tervét kívánták meghiúsítani, félve attól, hogy ez a nagy nyugat-európai partraszállás méreteinek kárára történne.) Mindenesetre Teherán volt akkor a három nagyhatalom arányának fordulópontja: Churchill maga látta, hogy Anglia már nem bír olyan katonai hatalommal és súllyal, mint a két nagy óriás, Amerika és a Szovjetunió. De még ő érte el azt, hogy Teheránban megállapodtak Ausztria javára: így jött létre a független Ausztriát garantáló háromhatalmi deklaráció.

1944 nyarán Churchill legalább kétszer kísérelte meg Rooseveltet rávenni arra, hogy az olaszországi harcteret kiterjesztendő ottani brit–amerikai erőket vessenek be Isztria, Ljubljana és Bécs irányába. Amikor ezt Roosevelt és az amerikai vezérkar végleg elvetették, Churchill tudta, hogy ezentúl nem csupán Kelet-Európában, hanem Közép-Európa egyes részein csak orosz seregek fognak megjelenni. Ennek következménye volt az 1944. októberi csúcstalálkozó Moszkvában, és az akkori híres-hírhedt

„százalékegyezmény", melynek részletes leírása és magyarázata több oldalt igényelne. Megemlítendő azonban, hogy Churchill már hónapokkal moszkvai érkezése előtt „leírta" Romániát és Bulgáriát, míg ezek ellenében Görögországot akarta kiemelni az egész balkáni orosz vagy kommunista új rendszerből – s ebbe Sztálin beleegyezett. Churchill moszkvai tartózkodása egybeesett Magyarország történelmének tragikus napjaival. Tudjuk, hogy október 9-én késő este Magyarországot illetően 50-50 százalékos formulában egyezett meg Sztálinnal; azt is, hogy két nappal később Molotov követelésére Eden külügyminiszter kénytelen volt ezt az oroszok javára 75-25-re változtatni. Nem teljesen világos, hogy Churchill miért fogadta ezt el; mindenesetre hozzájárult ehhez az orosz seregek előremenetele Magyarországon (hiszen akkor már Szegeden túl, Debrecen körül jártak), aztán Horthy fegyverszüneti kísérletének bukása, és talán Churchill hirtelen keletkezett influenzája is. Ugyanakkor érdekes részlet, hogy egyik tárgyalásuk során Churchill Sztálint kijavította, amikor az utóbbi (valószínűleg már tudatában Benessel tett titkos orosz–cseh megegyezésének Kárpátalját illetőleg) mondta, hogy a Szovjetunió Magyarországgal határos, míg Churchill: ez nem úgy van". A következő hónapok során pedig Rooseveltet több ízben figyelmeztette arra, hogy Magyarország „nem a Balkánhoz tartozik". Még 1944. december 22-én írt levelet régi barátjának, Smuts tábornoknak: ha Görögországban a kommunisták hatalomra jutnának, „akkor az egész Balkánon valami kommunistaféle uralom jön létre, sőt ez átterjedhet még Olaszországra és Magyarországra is". Újból: Magyarország nem Balkán és nem Kelet-Európa...

1945-ben a jaltai csúcstalálkozón Magyarországról nem esett szó. Létezik egy töredékes jegyzet arról, hogy a potsdami csúcstalálkozón Sztálin valamiféle kérdést intézett Churchillhez Magyarországról, melyre a brit miniszterelnök nem válaszolt. (Tudjuk kíséretétől, hogy Churchill fáradtan és szokása ellenére készületlenül érkezett Potsdamba, ott is érte a hír, hogy a Munkáspárt győzött a brit választásokon, s ezzel az ő miniszterelnöksége véget ért.)

5. Magyarországon még nem volt teljes a kommunista uralom, sőt kisgazdapárti parlamenti és kormánytöbbség volt, amikor Churchill világhíres fultoni beszédében, 1946 márciusában már a vasfüggönyről szólt, „mely mögött Európa ősi országai és városai vannak elzárva". E történelmi beszéde az akkori amerikai közvéleménnyel, sőt még az akkori amerikai kormány egyes részeivel sem volt összhangban; de kevés idő kellett ahhoz, hogy Amerika a volt brit miniszterelnökhöz hasonlóan mérlegelje az orosz nagyhatalom jellegének és terjeszkedésének veszélyeit.

Itt azonban figyelmet kell irányítanunk a Churchill és az amerikai világnézet közötti lényeges különbségre, amely Magyarországot legalábbis közvetve érintette. Churchill szerint az elsőrendű veszély és a természetellenes helyzet Európa kettéválasztásában állt. Az egymást követő amerikai kormányok és közhangulat szerint az elsőrendű veszély a nemzetközi kommunizmusban állott. Churchill közéleti pályája utolsó évtizedében (1951-től 1955-ig újból miniszterelnök lett) a vasfüggöny, más szóval Európa kettéosztása korrigálására, sőt esetleges megszüntetésére törekedett. Ezt különösen a Sztálin utáni egy ideig bizonytalan moszkvai vezetőkkel leendő tárgyalásokkal kívánta megkísérelni. De mindezt az Eisenhower-kormány teljesen elvetette; sőt ami az amerikai politikában az 1953-as, 1956-os és az 1968-as években történt kelet-közép-európai felkelések során megmutatkozott, Amerika minden propagandája ellenére az Európán át húzódó határvonalat megváltoztatni, sőt veszélyeztetni nem kívánta.

Churchillt elsősorban Európa érdekelte. Még 1940 augusztusában, amikor Anglia egyedül állt és harcolt, szűk körben beszélt egy jövendő Összeurópai Tanács kívánatosságáról; ugyanaz év decemberben beszélt többek között egy dunai konföderációról – ahova Bajorország, Württemberg, Ausztria, Magyarország tartoztak volna. 1942 októberében írt memorandumot Edennek: „Bevallom, hogy gondolataim elsősorban Európára irányulnak – újrakelteni Európa fényét, hiszen ez a földrész a modern országok és a civilizáció szülője. Mértéktelen katasztrófa lenne, ha orosz barbárság nehezedne Európa hagyományos állami kultúrájára és függetlenségére." 1948-ban a hágai európai egységkonferencián elnökölt. 1949-ben Brüsszelben beszélt: „Az Európa, amit kívánunk *egész* Európa." Utolsó történelmi jelentőségű alsóházi beszédében 1953. május 11-én (melyet Eisenhower és Dulles elvetettek): „A nyugati világ ne fogadja el a status quót, Európa kettéválasztását Kelet és Nyugat között." Memorandumot intézett a külügyminisztériumnak: „úgy látszik, hogy a »Nyugat« nem csupán elfogadja, hanem rögzíteni akarja Európa kettéosztását... Nekünk nem szabad Európa kettéválasztását elfogadni, sőt azt állandósítani..." 1956-ban Aachenban (utolsó Európában tartott beszéde, amikor a Nagy Károly-díjat fogadta el): „Nyugat-Európa egysége kívánatos, de miért? Mert az ilyen egység követ-

kezménye legyen, hogy Kelet-Európa államai visszanyerjék függetlenségüket."

Más írásaimban Churchill látnoki minőségét – több: zsenialitását – két példával kívántam illusztrálni. Amikor 1944. novemberben a felszabadított Párizsban de Gaulle tábornok vendége volt, az utóbbi az akkori amerikai világpolitikát kritizálva mondta Churchillnek, hogy az amerikaiak gondtalanul engedik az oroszokat Európa közepébe, mire Churchill: „Oroszország most olyan, mint az éhes farkas a nyáj között. De az evés után következik az emésztés." Nem fogják tudni megemészteni őket. 1953. január 1-jén pedig (még Sztálin halála előtt!) mondta titkárának, Colville-nek, melyet az utóbbi feljegyzett naplójában: „Mire Te eléred a bibliai életkort (hetven évet) – már nem lesz kommunizmus Kelet-Európában." Ez az 1980-as éveket jelentette. Így is történt. Bismarck mondta egyszer, hogy egy államférfi legjobb esetben öt évig tud előrelátni. Itt Churchill évtizedekkel szárnyalt előre. Magyar történészek munkája lehetne, hogy az itt röviden összefoglalt tények forrásait kutassák és kiértékeljék: például mit és hogyan tudott Churchill Rákócziról és koráról (saját és asszisztenseinek papírjai megtalálhatók a cambridge-i Churchill-archívumban); mikor és hol írt vagy beszélt Churchill Magyarországról számtalan cikkében a két háború között; mi történt pontosan Potsdamban stb. stb. Mindenekfelett legyen tudatunkban, hogy ezeréves történelmünk során alig vagy nem létezett olyan nyugati államférfi, aki úgy ismerte, sőt kedvelte volna Magyarországot, mint Churchill. Ezért érdemli ő egész magyar nemzedékek köszönetét.

(*Kritika*, XXXII/2. szám, 2003. február)

MAGYAR ÁTOK

Ha nem lett volna 1848, Magyarország státusa a Habsburg Birodalom keretein belül (lassan vagy valamikor) szintén megváltozott volna. Ha nem lett volna 1956, az orosz és kommunista uralom Magyarországon néhány évtized után (valószínűleg 1989 körül) szintén megszűnt volna. *DE:* nem úgy, mint ahogy tényleg történt. S ez a nemzet és a nép nagy erénye és eredménye volt.

De: „Az újra kiéleződött politikai vitákat le fogja zárni az európai integráció." Sajnos, nem hiszem. Nem merem hinni. Mert ez a magyar átok.

„A közös Európa építésének akadálya a (szűken felfogott) nemzeti érdek?" Nem nemzeti érdekről van szó. Hanem nacionalista érzelmekről. A kettő nem mindig – sőt ritkán – azonos.

Nemzet és állam. A kettő nem ugyanaz. Az államok hatalma és fontossága megszűnőben. A nemzetek lényege nem.

Ez – több más között – a jelenlegi Európai Unió nagy és mély hiányossága. Európa egyesülésének még nagyon, de nagyon legelején vagyunk. Európai öntudat, európai szellem (amely lényegében nem lehet sem orosz, sem amerikai) alig pislog, alig létezik.

De a történelem kiszámíthatatlan. Mert így teremtette Isten az embereket.

(*Kiegyezéstől Európáig* [Korunk-ankét]. *Korunk* XV/1. 2004. január.)

ÁLLAM, NEMZET, NÉP

Az előadás a címben foglalt három történeti fogalom változó jelentéseit és a nekik megfeleltethető valós társadalmi tények egymáshoz való viszonyát vizsgálja – elsősorban a XIX–XX. századi magyar történelem összefüggésében. Vannak szerencsés országok, ahol a nép, nemzet, állam valamilyen egysége sok évszázada kiformálódott már, Közép- és Kelet-Európában azonban ez nem így történt. Mindez a nemzetállam függetlenségével kapcsolatban táplált illúziókhoz és nemzetek, nemzetiségek, népek közötti súlyos konfliktusokhoz vezetett. A politikai nemzet nem mindig fogta át azt, amit népnek nevezünk: a modern nemzet koncepciója mindinkább a nyelv és a kultúra közösségét jelenti. A magyar társadalom különösen sikeresnek bizonyult különféle idegen ajkú népcsoportok (németek, zsidók) asszimilálásában. 1945 óta nemzet és nép egyre inkább szinonim fogalmakká válnak, és a tendencia folytatódik: az Európai Unió keretei között a magyar önérzet és öntudat egészséges fejlődése egyre szükségesebb hajtóerővé válik a társadalom számára.

I. Bevezetés

Állam. Nemzet. Nép. A három fogalom – és többről van szó, mint fogalmakról: a történelemalkotó tényezőkről – nem ugyanazt jelöli. Történelmi létezésük – inkább, mint keletkezésük – nem csak összefügg egymással: rendre átfedik, áthatják egymást.

Magam majd hatvan éve az Egyesült Államokban élek és dolgozom. Ha ezzel a sajátos összetételű és történelmű országgal kapcsolatban beszélnék a címben foglalt fogalmak – amerikai állam, amerikai nemzet, amerikai nép – értelméről, hallgatóim vagy olvasóim meglepődnének, és talán nem is értenék, hogy miről beszélek. De ha szülőhazámra nézek, e fogalmak – magyar állam, magyar nemzet, magyar nép – bizony mást jelentenek, főleg XX. századi történelmi viszonyaik és különbségeik gondolkodóba ejtenek. Ezért választottam a Mindentudás Egyeteme megtisztelő meghívására, hogy erről beszéljek. Mert e bonyolult viszonyról a magyar történészek között igazán mélyenszántóan talán csak Szekfű Gyula írt, ő is főleg az 1920-as és 1930-as években – még a II. világháború vége felé bekövetkezett magyar állami, nemzeti és népi katasztrófa előtt. Én negyven-egynéhány perc alatt Szekfű finom tollvonásaival szemben nagy, talán durva ecsetvonásokkal kísérlem meg, hogy az ő korát követő hatvan vagy hetven év és egy nagyjában-egészében külföldön befutott életpálya távlatából erről a témáról magyar hallgatóimnak szóljak.

II. Az állam elsőbbségének és függetlenségének kérdései

Egy személyes tapasztalattal kezdem. Amikor huszonhat esztendővel Magyarországról való elmenekülésem után 1972-ben szülőhazámba látogattam, visszatértem után, Amerikában élő magyar emigráns barátaim magdöbbentek, mert amit otthon láttam és éreztem, az magyar szempontból bizonyos optimizmust is ébresztett bennem. Nekik mondtam azt, hogy független magyar állam nem léte-

zik, de a nemzet lélegzik, a nép él. A magyar nép és a magyar élet oroszosítása egyáltalán nem történt és nem is történhet meg. A kommunista rendszer sem tudta teljesen bilincsbe verni a magyar életet. Az orosz uralom visszavonulóban van, a kommunizmus zsarnoki építménye világnézetének, belső hitének petyhüdtsége miatt repedezik. Össze fog dőlni, meg fog szűnni, s nem is olyan sokára. Sem magyar, sem amerikai barátaim nem akartak vagy nem tudták ezt akkor megérteni.

De ne magamról essen szó. A magyar nép létének, életének, gondolkozásának a megszállóktól való függetlensége az 1970-es és 80-as években láthatóbbá vált. Sőt az 1980-as években már – több mint negyven év óta először – a magyar állam egyedüliségének, sajátos önállóságának jelei is itt-ott mutatkozni kezdtek. Mégis nagyjából helyes az a megállapítás, hogy 1526-tól 1918-ig és aztán 1944-től 1989-ig független magyar állam nem létezett. De mielőtt a magyar államiság kérdéseire térek, hadd illusztráljam a közelmúlt egy kis példájával, hogy vajon az állami függetlenség mindig elsőrangú kérdés-e vagy sem.

A szomszéd Románia 1958 óta kezdte bizonyítani Moszkvától való függetlenségét; elérte azt, hogy az orosz katonaság eltávozott Romániából; sőt az 1960-as években román kormányok bizalmasan hunyorogva azt sugalmazták Washingtonnak, hogy egy nagyhatalmi háborús összecsapás esetén Bukarest nem lesz összhangban Moszkvával. Ugyanakkor a romániai nép és népek életét ez egyáltalán nem változtatta meg: a kommunista cégér alatti zsarnokság bilincsei nem engedtek, sőt egészen 1989-ig egyre keservesebbé váltak.

Hogy 1526 és 1918 között független magyar állam nem létezett, ez általános igazság, de nem a teljes valóság. Mert kihagyandó ebből itt-ott Erdély, illetve itt-ott 1848–49 egyes hónapjai. De hát többről is van szó, mint ezekről. Arról, hogy a teljesen független állam, pláne kisállam, illúzió, nem létezhet, de nem is létezett soha – éppolyan illúzió, mint a klasszikus liberalizmus által feltett individualizmus, azaz az ember egyéni függetlenségének kategorikus teljessége. Hadd fogalmazzam meg ezt másképpen, egyszerűbben, talán durvábban: mindennek ára van, Finnország 1945 után meg tudta őrizni szellemi, népi, mindennapi egészségét és függetlenségét ugyanakkor, amikor külpolitikai és itt-ott belpolitikai síkon is hatalmas és győztes szomszédjaihoz kellett igazodnia.

Legyünk őszinték! Mi volt az ára az 1918-ban bekövetkezett magyar „függetlenségnek”, az Ausztriához kötődő közjogi függőségünk megszűnésének – amit magyar politikusok és a magyar közhangulat nagy része már régen és hangosan követelt? A kettős monarchia megszűnte kérlelhetetlenül Nagy-Magyarország megszűnése volt. A független magyar állam keletkezésének Trianon lett az ára.

III. Állam és nemzet

Itt jutottunk el az állam és a nemzet történelmi viszonyához. 1918-ban a régi Nagy-Magyarország fenntartása mindenképpen lehetetlenné vált. De ha 1918-ban és mindjárt azután a nemzet akkori társadalmának, vezetőinek, politikusainak emberi minősége (és itt nem csupán politikai látókörükre gondolok) nem lett volna gyenge és gyarló, akkor az új Magyarország határait nem Trianon szabta

volna meg teljesen, hanem a trianoni határokon túlra került hárommilliónyi magyarságnak legalábbis jó része a magyar állam keretein belül maradhatott volna. Nálunk ez sajnos nem történt meg. Ugyanakkor más kelet-európai országokban 1918-ban és azután feltűntek nagy államférfiak: Mannerheim Finnországban, Piłsudski Lengyelországban, Kemal az Ottomán Birodalom romjain, akik a nagyhatalmak dacára, a rájuk szabott határok ellenére nemcsak függetlenségüket vívták ki, hanem katonai erőfeszítéseikkel országaik jobb vagy igazságosabb határait is biztosították.

Nálunk akkor Mannerheimhez, Piłsudskihoz, Kemalhoz hasonló formátumú vezető nem akadt. Ezért is kötelességünk az állam és nemzet egymástól elválaszthatatlan történetéről gondolkodni. Trianon volt a magyar állam legújabb kori legnagyobb tragédiája; de e tragédia nem volt független a magyar nemzeti gondolat- és szólamvilág hiányosságaitól, sőt részben azokból következett. Erre mutatott rá Szekfű Gyula – még mielőtt állam, nemzet, nép kapcsolatáról szóló esszéit írta volna – az 1918–20-ban keletkezett *Három nemzedék*-ben. Ennek az éles és keserű tollal megírt nagy műnek a lényegét címéből láthatjuk: 1830 után kilencven év alatt három vezető magyar politikai nemzedék irányította az országot, mindegyik gyarlóbb, mint az előző, s a végeredmény: összeomlás, forradalom, katasztrófa, Trianon. Szekfű legélesebb kritikája persze az akkori nemzedéket illette, a függetlenségieket és liberálisokat, radikálisokat, akiknek politikája Károlyi Mihály jellemhibáihoz és illúzióihoz, a „nem akarok katonát látni"-hoz, majd végül Kun Béláékhoz vezetett.

De látnunk kell ugyanakkor, hogy a felelőtlenség, rövidlátás, éretlenség, világnézeti demagógia és emberi gyarlóság 1920 előtt, sőt azután sem csak a baloldalon létezett. Kun Béláék rövid uralma hamar megdőlt. Ez nem hasonlítható a Rákosi-korszakhoz, mivel Kun Béláék egy arcátlan kisebbség uralmát valósították meg, míg Rákosiék egy uralkodó nagyhatalom lehető legalantasabb kiszolgálói voltak. Kun Béláék kicsi, népszerűtlen és gyáva társasága nem a magyar Nemzeti Hadsereg, hanem a közelgő románok előtt futott el Budapestről, ahova aztán hónapok múlva Horthy Miklós és serege is csak akkor masírozott be, miután a románok onnét kimentek. Az akkori úgynevezett Szegedi Gondolat vagy Nemzeti Feltámadás fatális gyengeségei már születésük pillanatában megjelentek, nemcsak az odatoluló politikusok vagy hivatalkeresők rossz illatú és nagyhangú szólamaiban, hanem egész viselkedésükben, emberi minőségükben. 1918–20 nemcsak a magyar állam, hanem a magyar nemzeti politikai jellemiség katasztrófája, mélypontja is volt.

Ez vezetett – bár nem egyszerűen és nem egészen közvetlenül – az 1944–45-ben bekövetkezett második magyar katasztrófához. Mert az is, sok tekintetben egyszerre és együtt, az állam és a nemzet és a nép katasztrófája volt. Beszéljünk például a magyar államról. Horthy Miklós nem volt diktátor, nem volt nemzetvezető, hanem a szó pontos értelmében államfő volt. E tekintetben javára írandó, hogy minden gyengesége ellenére 1938 után ahhoz a sajnos nemzeti kisebbséghez csatlakozott, mely szemében a legfontosabb magyar feladat már nem Trianon revíziója, hanem a Nagy-Német Birodalommal szembeni magyar függetlenség védelme és megőrzése volt. De 1944. október

15-én bebizonyosodott, hogy Horthynak nem csupán személyisége, de tekintélye is tragikusan kicsiny és kevés volt ahhoz, hogy a magyar államnak egy már bukófélben lévő nagyhatalommal szembeni valamilyes függetlenségét megtarthassa.

Itt érkeztem témám második részéhez: az állam, a nemzet és a nép kapcsolataihoz. A magyar nacionalizmus, a magyar úgynevezett jobboldal, a magyar úgynevezett nemzeti társadalom történetének talán legsötétebb oldala az az október 15-e, amikor Horthy Miklóst tízezrek tagadják meg éppen abból a hivatalnoki és katonatiszti karból, akiknek állását, földjét, címét, vitézi telkét, kardját és kardbojtját éppen Horthy Miklós adta. 1944 és az oda vezető folyamat nem a magyar jobboldal és baloldal, hanem a két magyar jobboldal küzdelme: ezek között nem árnyalati eltérésekről van szó, hanem komorabb és mélyebb különbségekről.

Állam. Nemzet. Nép. Történetük nem ugyanaz. Ezt magyarok hosszú és keserű tapasztalatokból tudják: erről a mai napig folynak a viták. Hogy például a kiegyezés korában nem volt teljes magyar függetlenség, hogy nemcsak a nemzetiségek, de a magyar nép jólétének életkérdései is megoldatlanul maradtak, mind valóság; de történelmünkre visszatekintve talán még lényegesebb az, hogy az 1860 utáni kor mégis a nemzet – még inkább, mint az állam és a nép – nagy felemelkedését jelentette. Hegedűs Lóránt gazdaságpolitikus, író, publicista fogalmazott így: „Mennyi meddő kőzet egy kis nemzet páratlanul szerencsés korszakában! Ritka az érc- és töméntelen a használhatatlan törmelék."

Manapság a Nyugat-Európában mindössze 4-500 évvel ezelőtt kialakult modern szuverén állam tekintélye és hatalma már hanyatlik, csökkenőben van. Ennek több oka van: a technika, a tömeges közlekedés, a nemzetköziség, a világdemokrácia stb. Az államok kereteit lassan a népek töltötték és töltik ki – Hitler maga jelentette ki olykor, hogy ő a nép vezére, és hogy az állam csak egy a népre rákényszerített keret. Hogy az állam elsődleges és hogy minden szerkezeten, minden kérdésen felüli hatalommal bír – ez a felfogás ma lassan változóban van, s ennek példája az, ami ma Európában történik. Bár meg kell hogy mondjam, talán nyersen fog hangzani, hogy meggyőződésem szerint az Európai Unió fából vaskarika. Persze, aki fából vaskarikát készít, még lehet kiváló kovács; és ha jó nyersanyag, acél kerül a kezébe, abból valódi, maradandó vaskarikát is csinálhat. Ez a nyersanyag a nemzetek, népek gondolkodásmódja, szelleme, önérzete.

A magyarság számára máris előnyös, hogy az Európához való csatlakozás következtében a szomszéd államokban élő magyarság körülményei – az őket tőlünk elválasztó államhatár-korlátozások gyengülésével együtt – valamelyest javultak. De az Európához való tartozást alapjában nem a gazdasági, államhatalmi intézmények szerkezetei határozzák meg, hanem a gondolkodásmód, ami Európa történelme folyamán alakult ki, és ami még sok nyugat-európai nép körében sem gyökerezett meg eléggé. Lehet, hogy egyszer majd nekik is, a magyaroknak is választaniuk kell, hogy demokráciájuk európai vagy amerikai típusú legyen.

De most nem az államközösség, hanem a nemzetköziség kérdése álljon előttünk. Hírünk öregbítése a világban most kisebb feladat, mint hírünk magunk között. A magyar önérzet és öntudat egészséges fejlődése kell ahhoz, hogy magyar tudósok és magyar művészek értékei ne külföldi hírnevük miatt tegyenek büszkévé, hanem éppen itthonlétük és honkötődésük miatt: hogy szólalnak meg, miről írnak, mit alkotnak éppen itthon. Az állam hatalma hanyatlik, de a nemzetnek és népnek nemcsak a létezése, hanem történelemalakító fontossága is megmarad – már csak nyelve miatt, amelynek oltalma és megőrzése a népnemzeti demokráciák gyakran sajnos elhanyagolt, de talán egyik leglényegesebb feladata.

IV. Nemzet és nép

Itt jutunk el most már a nemzet és a nép viszonyához. A legtöbb európai nemzet, főleg Közép és Kelet-Európában, államát – és az azzal járó függetlenségi valóságokat és illúziókat – csak a legutolsó százötven évben, és igen gyakran csupán más hatalmak segítségével tudta megteremteni. Vannak olyan – történelmükben mindeddig szerencsés – országok, ahol a nép, nemzet, állam valamilyes egysége már sok évszázada kialakult. De legtöbb esetben – és főleg az utolsó két évszázad Európájában – a nemzetek (majd az államok) létezése már elválaszthatatlan a nép létezésétől, és főleg annak nyelvétől. Itt is vannak jelentős kivételek: például a svájci nemzet, amely (bár csak évszázadok után) négy különböző nyelvű népet egyesít; vagy a kétnyelvű és kétnemzetiségű Belgium, melyet legújabb kori állami kerete és egységes királysága tartott és tart ma is

össze. Hogy nemzet és nép nem ugyanazt jelentik és hogy sokáig nem ugyanazt jelentették, az a társadalmak szerkezetével is kapcsolatos. Kétszáz évvel ezelőtt a lengyel és a magyar népesség majd' tíz százaléka kisnemesnek tartotta magát. Mindez nem volt elegendő ahhoz, hogy nemzetállamiságukat kivívják.

De hallgassuk Talleyrand szavait, melyeket 1815-ben lengyelekhez intézett, amikor a nyugati hatalmak kénytelenek voltak beleegyezni a független Lengyelország újabb megszűnésébe, abba, hogy a lengyel állam helyén orosz alkirályság létesüljön: „Önök bebizonyították, hogy nemzetük létezik. Továbbra is tartsák meg büszkén nyelvüket, műveltségüket, Európához való tartozásukat. Ha ezt továbbra is megőrzik és művelik, eljön majd az idő, amikor a nagyhatalmi helyzetek változásai során megteremtődik egy szabad Lengyelország." Mondhatta volna ezt egy nyugati államférfi 1849 után a magyaroknak is.

De érezték ezt és őrizték, ápolták a gondolatot a legnagyobb akkori magyarok: Széchenyi nyomain Kemény, Eötvös, Deák is. A magyar nemzet és a magyar nép problémai továbbra is fennálltak. De 1860 után a magyar kultúra és műveltség felemelkedése, Hegedűs szavaival élve, nemcsak „páratlanul szerencsés", hanem főleg Kelet-Európában, egyedüli is volt.

Ennek egy – talán másodlagos, de mindenképpen jelentős és a magyar nemzet történetéhez tartozó – bizonyítékát nyújtja az akkori magyar asszimiláció. Egész Kelet- és Közép-Kelet-Európában, egy-két parányi kivételtől eltekintve, Magyarország volt az egyedüli, ahol az azelőtt önérzetes és a népi lakosságtól ridegen elzárkózó német ajkúak – erőszakos kényszerítés nélkül – asszimilálódtak, beillesz-

kedtek a magyar nemzeti és nyelvi közösségbe, ahol sokszor egy-két generáció alatt magyarnak tekintették magukat. Az asszimiláció, a magyar nemzethez való tartozás – mi több: az azzal való azonosulás – lehet, hogy bonyolította a nép mindenesetre igen kérdéses faji jellegét, de a magyar nemzeti kulturális és nyelvi minőségeket nem hígította, sőt itt-ott gyarapította.

Nem térhetek ki itt a kényes és nehéz úgynevezett zsidókérdés elől, amely mindmáig gyakran – és sajnálatosan – a politikai, sőt világnézeti szemben állások mélyén (a „mélyén" nem feltétlenül ugyanazt jelenti, mint „alapján") ma is létezik – sok tekintetben úgy, mint az 1937 és 1944 között dúló magyar szellemi polgárháború alatt (amelynek, hála a Gondviselésnek, ma nincsenek és nem is lehettek véres következményei). Mindenesetre minden magyarnak tudnia kell, hogy a zsidók magyar asszimilációja Európán belül majdnem páratlan volt, szélesebb és mélyebb, mint az akkori Ausztriában és Németországban.

De ennek eredője nemcsak a magyar szabadelvűség, a Szekfű és mások által ostorozott liberalizmus hanyagsága, hanem a magyar műveltség akkori dinamikus ereje és minősége is volt. Szekfűnek a *Három nemzedék*-ben kifejtett tételét, miszerint a zsidók asszimilációja túlságosan gyors és felületes volt, ne itt vitassuk; de figyeljünk arra, hogy ő 1920-ban is különbséget tett a régebbi, asszimilált zsidó magyarok és az újonnan beözönlők között. S e tekintetben nemcsak az 1920-as, hanem az 1940-es Szekfűn túlmenően is engedtessék azt sugalmaznom, hogy – paradox módon – a magyar nemzeti antiszemitizmus, a népi antiszemitizmustól eltérően, kevésbé volt kirekesztő: mivel elismerte, sőt gyakran befogadta egyes nem magyar

eredetű emberek hazafiságát (figyeljünk itt a hazafiság és a hazafiasság, vagyis a patriotizmus és a nacionalizmus különbségére). Ugyanakkor a népi nacionalisták ellenszenve elsősorban a sikeresen, illetve majdnem teljesen asszimilált zsidók ellen irányult. Olyanok ellen, akik nem csupán maguk tekintették magyarnak magukat, hanem akiknek magyar mivoltát mások is elismerték.

Két megjegyzést szeretnék tenni a „nép" kifejezéssel kapcsolatban. Egyrészt azt, hogy a „nép" szóval retorikailag könnyedén bánunk, de maga a „nép" nehezen ragadható meg: a „nép" ritkán szólal meg. Inkább az a helyzet, hogy sokan és gyakran beszélnek a nép nevében. Ha egy történész vagy politikus „Kossuth mondatára" vagy „Széchenyi gondolatára" hivatkozik, ez vagy bizonyítható, vagy nem. Többé-kevésbé az is megállapítható, hogy a politikai nemzet hogyan oszlott meg 1848-ban, 1867-ben vagy akár 1938-ban. De aki „a nép akaratáról" vagy a „nép gondolatáról" beszél, az nehezen vagy egyáltalán nem bizonyítható álláspontokat érint, amelyek vagy helyesek, vagy nem, de csak nehezen vagy egyáltalán nem bizonyíthatóak. A másik megjegyzésem az, hogy „a nép" fogalma, amely főleg a XIX. században baloldali kategória volt, a XX. században megváltozik – több okból, melyek közül a leglényegesebb, hogy a nép meghatározásának főleg gazdasági vagy anyagi tényezői nem elegendők, sőt hibásak: a XIX. századdal ellentétben a XX. század során sok minden bizonyítja, hogy az államok, nemzetek, népek történetének lényege kevésbé osztályok harcai, inkább nemzetek, nemzetiségek, népek és népfajták közötti ellentétek és küzdelmek.

A nemzetet az országtól, államtól, néptől függetlenül meghatározni nehéz feladat. Gondoljunk a német „Nation" és „Volk" szavak különbségére, arra, amit Fichte „deutsche Nation"-nak nevezett, s ami Hitlernél „Volk", vagy példaképpen arra, hogy a szomszéd Ausztriában a magukat nacionalista ellenzéknek nevezők az önálló osztrák állam megszűnését és a Nagy-Németországhoz való tartozását képviselték. Maga Hitler írta ifjúkorára visszatekintve a *Mein Kampf*-ban: „Nacionalista voltam, nem hazafi (Patriot)."

És most térek rá egy Magyarországon oly nyilvánvaló, de talán mégsem eléggé tudatosult fejleményre: hogy 1945 után a nép és a nemzet különösségei és különbségei megszűntek. A még most is formálódó és – nagyjában, bár nem teljesen – osztálytalan társadalomban nemzet és nép ugyanazzá vált. Társadalmi különbségek létezhetnek és léteznek (ezek fontosabbak, mint a gazdaságiak); de a nemzet és a nép azonosulása, sőt a nemzetet elsősorban politikailag képviselő osztály megszűnése most már, a tömegdemokrácia korában alig vitatható. Vannak, akik úgy hiszik, hogy 1945 után a nemzet hanyatlott, míg a nép emelkedett; hogy mint azelőtt hitték, a nemzet felsőbbrendű képződmény, hivatva arra, hogy a népet magához emelje; de ma már ez az elgondolás alig több mint nosztalgiától sem mentes illúzió.

Magyarország sorsát 1945-ben, de már azelőtt is, nem osztályharcok, nem politikai vagy társadalmi küzdelmek, hanem a világhatalmak döntötték el (bár nem mindenben). Itt – talán szerénytelenül – ki merem jelenteni, hogy

ha Magyarországot 1945-ben nem a Szovjetunió, hanem az angolszász hatalmak hadseregei szállták volna meg, a magyar állam, ország, nemzet, nép sok minden szenvedéstől megszabadulhatott volna, ugyanakkor sok minden, ami Magyarországon azóta bekövetkezett, beleértve a nemzet és a nép lassú összeolvadását is, más módon ugyan, de bizonyosan megtörtént volna.

Nemzet és nép. A magyar karakter, legyen az nemzeti vagy népi, hajlamos pesszimizmusra, ezt tudjuk. Gondolok arra, hogy minden himnusz között talán a magyar a legpesszimistább; de arra is, hogy a „Providentia" szót, amelynek pontos latin jelentése isteni előrelátás, magyarul „gondviselésnek" mondjuk. Talán helyesen: mert hinnünk kell, hogy Isten és a magyarok Boldogasszonya is viseli gondjainkat. De most arra is kell gondolnunk, amire – sajnos – nem elegen gondoltak magyarok a múltban: hogy már nem lehet mindent a minket, illetve államunkat és állapotunkat illető balsorssal, tatár, török, osztrák, német, orosz megszállással magyarázni, arra hárítani. Varga Béla mondta 1990-ben, a szabad magyar országgyűlést megnyitó beszédében: „Azok, akik arról beszéltek, miszerint a XX. században, a világhatalmak korában a kis nemzetek elvesztették létjogosultságukat, végzetesen hibáztak – mert a kis, de összetartó népek korát éljük. Másrészről mélyen kell beidegződnie a magyar tudatba annak, hogy hibáinkért és gyarlóságainkért most mi egyedül vagyunk és leszünk felelősek."

Előadásom vége felé járok. A XX. század során a történettudomány – Magyarországon is – nagyjában követte és képviselte az általam felvázolt fejleményeket. Sokáig a történetírás alig foglalkozott érdemlegesen mással, mint politikatörténettel, az államok történetével, itt-ott államférfiak és politikai egyéniségek életrajzaival. De a XX. században a történettudomány tárgya kiterjedt, szélesebb lett, sőt itt-ott mélyebb is. Egy-két kiváló történész kisebb munkái után megint Szekfű Gyula volt az, aki nagyszerű olvasottsága és szellemi hajlama következtében, a politika- és államtörténet elsőbbségét nem vitatva, összhangba hozta azt a társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti források vizsgálatával, sőt ezen felül sokszor különösen megragadó módon, az úgynevezett szellemtörténettel is. Hogy a magyar állam és magyar politika mellett vagy után vagy alatt a magyar nép története kutatható, kifejthető, megírható, az nem kétséges: ma már sok magyar történeti munkára mutathatunk, melyek ezekkel foglalkoztak és foglalkoznak, bár a néppel foglalkozó falukutatók, írók és művészek munkái is gyakran megelőzték a népet tárgyul választó történettudósokat. Ebben a tekintetben a szűk látókörű és doktrinér marxista történetírás alkotásai nagyjából érdektelenek voltak és azok is maradnak.

Ugyanakkor a történész számára nem elegendő az úgynevezett segédtudományok (például szociológia, közgazdaságtan stb.) automatikus felhasználása. A történelem tudománya más, mint a természettudomány, nem támaszkodhat a természettudománytól kölcsönzött módszerekre. Láttuk, hogy a nemzetek és népek alakulása az újkori

történelemben elválaszthatatlan volt nyelveik alakulásától, sőt nyelveik tudatától (és az is maradt). Ez áll a történetírásra is. A történelemnek nincsen szaknyelve: a történelmet nemcsak mindennapi nyelven írjuk, hanem így is tanítjuk, így beszélünk, így gondolkodunk róla. Emiatt gyarló az a történész, aki az ország vagy állam vagy nép történetével foglalkozván a magyar irodalom alkotásait, szellemét, történetét a politikatörténethez csak odabiggyeszti, mint egy szobrász a ló testéhez a farkát. A magyar irodalom bizonyos termékei gyakran többet árulnak el a korról, a társadalomról, melyben keletkeztek, mint más források és kútfők. Idő híján csak egyetlen példát említek, Kosztolányi Dezső *Édes Anná*-ját, amely egy valódi kor (az 1920-as évek eleje) és egy tényleges nemzeti osztály (az úgynevezett városlakó keresztény középosztály) utánozhatatlan képe.

A XX. században több tudomány is krízisbe került vagy átalakult világszerte, így a történettudomány is, melynek válsága talán később jelentkezett, mint más tudományágaké.

Ugyanakkor Magyarországon, mint máshol is, egy érdekes fejleménynek lehetünk tanúi: annak, hogy a történelem iránti érdeklődés elérte a nép szélesebb tömegeit is, olyanokat, akik régebben közömbösek voltak az ilyen kérdések iránt. Kétségtelen, hogy a történelem iránti étvágyat lehet mindenféle rossz és egészséget romboló étellel is táplálni (Krúdy Gyula szerint „Magyarországon vagyunk, mindenki úgy hamisítja a történelmet, ahogy akarja".). De mégis: maga az étvágy az egészség jele.

A modern történettudomány kezdete kétszázötven évvel ezelőtt párhuzamos volt a modern regény megjelenésével; így akkor a történelmet az irodalom ágának tekintették, amit aztán a XIX. században a történelem mint tudományág elmélyedése és módszertanának kialakulása követett. De manapság a történelemmel való foglalatosságot kizárólag a tudomány egyik ágának tekinteni a diszciplína minden nagy vívmánya és maradandó eredményei dacára megkérdőjelezhető. Persze nem térhetünk vissza ahhoz, hogy a történelmet mint az irodalom egyik fajtáját lássuk. Sőt a nem is oly rég még egész osztályok történelmi tudatát formáló történelmi regény is mintha idejét múlta volna. De egy fordított, érdekes jelenséget is látunk: azt, hogy a regényirodalom átitatódik történelemmel – ez kerül a próza előterébe, majdnem hogy ez válik a fő tárgyává. Ez a történelmi regénynek a fordítottja: ott ugyanis a történelmi elem csupán az elbeszélés érdekességét fokozó festett háttér.

A történésznek persze nehezebb a munkája, mint a regényírónak. Neki nem szabad és nem lehet sosemvolt embereket és tényeket kitalálnia. De meg kell értenie valamit, aminek hallatára a szaktörténész talán megdöbben: azt, hogy a történelem szavakból, és nem csupán ridegen bizonyított és örökre lejegyzett tényekből áll: mert a szavak nem csupán a tények csomagolásai; mert az emberi elmében nem léteznek tények az őket kimondó szavak nélkül. Íme a történész nagy felelőssége. Nemcsak tárgyválasztása: legyen az állami nemzeti népi társadalomi politikai egyik vagy másik korszak történetei, hanem – még inkább, mint a többi prózaíró esetében – szavainak megválasztása. Mert minden egyes szó kiválasztása nem

csupán tudományos vagy művészi kérdés, tehát nem csupán precízió vagy stílus kérdése, hanem probléma is. A történetíró vagy történelemtanár számára szavainak helyessége, tisztessége, becsületessége erkölcsi kérdés, erkölcsi probléma, erkölcsi választás. Erről korábban is beszéltem, írtam már. És mivel a történelem nem ismétlődik, a történész se ismételje önmagát.

(Mindentudás Egyeteme, VII. szemeszter, 7. előadás – 2005. október 24.)

A NAGY TOCQUEVILLE-PROBLÉMÁK*

Kedves Hallgatóság!

Tocqueville-ről egyszerre könnyű és nehéz beszélni. Könnyű, mert most már a neve itt-ott ismert; össze lehet foglalni világnézetének lényegét néhány mondatban. De ez nem elegendő, mert az ő munkássága, írói tehetsége, világnézete nagyon összetett, és a legfinomabb értékek sokszor éppen a részletekben bújnak meg.

Tocqueville nagyon sokat írt; mindegyik megjelent munkája különösen érdekes, sok tekintetben rendhagyó, sőt megjegyzései néha egyenesen látnokiak. Legértékesebb, legmélyebb meglátásai gyakran levelezésében mutatkoznak meg, bár leginkább *A demokrácia Amerikában* című műve nyomán ismerik, amely annak idején megalapozta hírnevét. A világon mindenki, aki Tocqueville nevét hallotta, ezt a művét biztosan ismeri. Hírneve egyébként sokáig nagyobb volt Amerikában, mint a szülőhazájában. Erre még később kitérek.

A demokrácia Amerikában nagyon becsületes cím (ez volt a régebbi magyar kiadásnak is a címe), sokat elárul nekünk, mert nem is annyira az a nagy jelentőségű benne, amit Amerikáról írt, hanem amit a demokrácia problémáiról. A híres kétkötetes könyv tematikusan is két részre oszlik. Az első, 1835-ben megjelent rész főleg Amerikáról

* Az Alexis de Tocqueville születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékkonferencia díszelőadása. Elhangzott 2005. október 20-án, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán.

szól, a második kötet pedig a demokráciáról, ahol az amerikai életet, szokásokat, intézményeket, a társadalom szerkezetét ritkán, és akkor is főleg csak illusztrációként használja. Hírnevét Franciaországban az első kötet teremtette meg. A második kötetet, amely öt évvel az első után jelent meg, sokan kritizálták, pedig ez még érdekesebb és mélyenszántóbb, mint az első.

Röviden és pontatlanul: Tocqueville világképe számunkra és az egész világ számára azért jelentős, mert – szemben azzal, amit sokszor egy-egy specialistáról mondanak, hogy tudniillik nem látja a fától az erdőt – Tocqueville a fákat és az erdőt is látta. Művelt ember lévén ismerte az európai történelem felosztását ókor-középkor-újkorra, de ennél valami nagyobbat és mélyebbet látott meg mögötte. Nagy általánosságban azt mondta, hogy a múltban mindig kisebbségek uralkodtak. De most elérünk egy olyan korba, ahol a többség van hatalmon. Mit jelent ez? A többség uralma nem csak újfajta veszélyekkel jár, bár ezek a veszélyek nem olyanok, mint amilyennek az akkori arisztokratikus reakció látta. Nemcsak a társadalmak szerkezete változik meg a többségi uralom korában, hanem az események szerkezete is. Nemcsak a politikai világ, hanem a történelem is másképpen formálódik. Sokszor gondoltam, hogy minden történésznek az íróasztala fölé kellene szögeznie e második kötet egy kis fejezetét, ami negyvennyolc mondatból áll, s arról szól, hogy milyen lesz a történetírás a demokrácia világában. Ott azt írja, hogy hiába lesznek nyilvánosak a források, bizony nehezebb lesz egy demokrácia történetéből valamit megírni, mint az úgynevezett arisztokratikus korban, mikor kisebbségek uralkodtak.

Érdekes, hogy Tocqueville hírneve halála után elhalványult. Amerikában persze ismerték. Kevés történelmi-irodalmi példa van arra, hogy a legfontosabb, a legjelentősebb könyvet egy népről külföldi írta. Ezt és a kiváló meglátásait Amerikában honorálták, bár ő csak kilenc hónapot töltött ott, és az országnak is csak egy részében járt. Többek között előre látta az amerikai polgárháború veszélyét, jóllehet ő délen egyáltalán nem járt, csak az északi tagállamokban.

A demokrácia Amerikában első kötete nem a legjelentősebb műve, mégis ez tette Tocqueville-t híressé. Franciaországban már a halála előtt is csökkent a hírneve és jelentősége. Saját hazájában halála, 1859 után majdhogynem elfelejtették. Az 1890-es években jelent meg rövid emlékirata, a *Souvenirs*. Tocqueville 1851–52-ben politikai, de egészségi okokból is Dél-Olaszországban élt, orvosi tanácsra. Ez idő alatt írta meg visszaemlékezéseit 1848–49-ről *Souvenirs* címmel, amelyek, hogy egy orosz szót használjak, „szamizdatban" maradtak. Ha valaki Tocqueville-t még nem ismeri, és szeretne vele foglalkozni, én először a *Souvenirs*-t ajánlanám neki, mert ilyen mélyenszántó és briliáns írás negyvennyolcról nem létezik. Nemcsak sokkal magasabban szárnyal, mint Marx, de még a '48-ról híres műveket írókat, mint például az orosz Herzent, aki akkor Párizsban élt, vagy a német Fontane-t, ezt az elsőrangú regényírót is túlszárnyalja. Ezeket az emlékiratokat találta meg az íróasztalában egyik unokaöccse, és 1893-ban kiadta. Franciaországban mégis elfelejtették Tocqueville-t, talán azért is, mert őt nem lehetett besorolni a konzervatívok, liberálisok vagy radikálisok közé. Akkoriban jelent meg Franciaországban egy könnyű vígjáték, ahol egy tudálékos polgárral azt mondatják: „ezt

mondom, mert Tocqueville is ezt mondta" („comme dit Monsieur de Tocqueville").

Tocqueville igazi reputációja a II. világháború után kezdődik. Ennek egyik oka talán az, hogy sok diktatúra, parancsuralmi rendszer, tulajdonképpen nem is annyira a kisebbségek uralma volt, hanem amit ő elsőként írt le: „a többség zsarnoksága".

Hírneve nagyobb volt Amerikában, Angliában és Németországban is, mint a saját hazájában. Csak 1951-ben kezdi el a neves Gallimard kiadni Tocqueville összes műveit. Ez a sorozat 1951-ben kezdődött, most a 27. kötetnél tartunk, még három kötet hátravan. Az utolsó harminc évben már szinte Tocqueville-divatról beszélhetünk. Kialakult egy kis Tocqueville-ipar. Nyugaton az utolsó harminc évben több könyv és több tanulmány jelent meg Tocqueville-ról, mint az azt megelőző száz év során, és most már (érdekes módon) főként a szülőhazájában. Mostanában tudtam meg, hogy New Yorkban van egy Tocqueville-ról elnevezett vendéglő, létezik egy befektetési társaság is, amit Tocqueville Fundnak hívnak, és (ez már a 200 éves évfordulójával kapcsolatos) Tocqueville most bélyegen is szerepel Franciaországban. Ez a népszerűség aránylag újkeletű, de mindenképp jó hír.

Nem szükséges, hogy Tocqueville-t részletesen bemutassam, inkább három témáról szeretnék nagyon röviden szólni, melyek a mai napig is aktuálisak, s melyeket a mai napig is vitatnak.

Ezek közül a legismertebb, de szerintem a legkevésbé lényeges az ő politikai besorolása: liberális volt-e vagy konzervatív? Tocqueville-t a XIX. században világszerte és a saját hazájában is a legtöbben liberálisnak tartották. A XX. században rájöttek, talán főleg Németországban és

Angliában, valamint Amerikában, hogy Tocqueville nagy konzervatív gondolkodó volt. Mára viszont elértünk egy olyan korszakba, ahol ezeknek a jelzőknek az érvényessége inflálódik. Bizonyos mértékig minden jelző pontatlan, de most elértünk a pontatlanságnak egy olyan mértékéhez, hogy ilyesmiről kár vitatkozni. Mikor őt erről kérdezték, azt mondta: „Nem vagyok se liberális, se konzervatív. De a kettő között sem állok." Általában úgy sorolták be Tocqueville-t élete során, hogy konzervatív-liberális; fel lehetne sorolni sok tényezőt, sok írását, idézetét, ami azt igazolná, hogy éppúgy liberális, mint ahogy konzervatív. Magyarországon talán ezek a politikai jelzők élesebbek, mint például Amerikában, de én, aki majd' hatvan éve élek Amerikában, úgy látom, hogy ezeknek a jelzőknek a használata, pontossága ott összekeveredett. Ezért szerintem az első probléma jelentősége (hogy tudniillik Tocqueville konzervatív vagy liberális) a mi korunkban elhalványult.

Fontosabb a második kérdés, probléma, amit szintén vitatnak, hogy Tocqueville társadalomtudós volt-e vagy történetíró. Itt lényeges, hogy minden ötven emberből, aki ismeri *A demokrácia Amerikában*-t, talán csak egy olvasta az ő csodálatos művét a francia forradalom ok-okozatairól, az ancien régime-ről (megjelent 1856-ban). 1857-ben kezdte el megírni a második kötetet, ami a forradalomról és Napóleonról szólt volna. Ennek a műnek csak három fejezetét tudta befejezni, bár sok jegyzete maradt ránk (a II. kötet részeit magam fordítottam angolra, én írtam hozzá bevezetést, és jelentettem meg, immár negyvenhat éve). Ma már nem kérdéses, hogy egyre több ember látja Tocqueville-t nagy történetírónak is. Mert, ahogy azt már

egy-két francia az életében látta, ő a történések mélyére nézett. Jóval megelőzte azokat, akik szerint a politikatörténeten kívül, amellett, sőt azelőtt társadalomtörténettel is kell foglalkozni. Ezt Tocqueville jól tudta.

Éppen tavalyelőtt jelent meg egy amerikai amatőr történész írása, akinek sikerült felkutatni Tocqueville az ancien régime megírása idején készített jegyzeteit. Ma már nem kétséges, hogy Tocqueville társadalomtudós volt, de egyben történész is. Éspedig igen mélyenszántó történész, aki olyan nézetekkel, olyan anyagokkal dolgozott, melyeket a szokványos történelemtudomány csak száz évvel a halála után kezdett alkalmazni (igaz, másképpen, mint Tocqueville).

Hogy társadalomtudós volt-e vagy elsősorban történetíró, ez még itt-ott vita tárgya, de a vitának nincs sok értelme, mert mind a kettő volt. Talán azért, mert magam is történész vagyok, az ő történelemszemléletét még fontosabbnak tartom, mint a társadalomtudósként megfogalmazott tételeit, mert Tocqueville nagysága abban áll, hogy ő nemcsak megértette és leírta egy újonnan formálódó társadalom szerkezetét, hanem foglalkozott olyasmivel is, amivel a történelemtudomány csak az utolsó húsz-harminc évben kezdett el foglalkozni: az események szerkezetével. Nemcsak azzal, hogy mik voltak az okozatok, hanem azzal is, mik voltak a célok, hogyan kristályosodtak, gyűltek a folyamatok, hogyan formálódott a történelem.

A harmadik kérdés Tocqueville vallása, katolicizmusa. Nehéz probléma (erről is hosszan tudnék beszélni, mert munkásságom egyik fő tárgya fél évszázada épp ez volt).

Tocqueville paszkáliánus volt és nem karteziánus. Mélyen katolikus volt, annak ellenére, hogy fiatal korában

bevallotta, nem tud teljesen azonosulni a katolikus hit és a korabeli egyházi vezetés dogmáival. Egy levelében beszámol vallásosságáról, ami éppen fordítottja annak, amit a gyakran magukat katolikusnak valló tömegek tesznek, tudniillik: *„je crois, mais je ne peux pratiquer"* („hiszek, de nem [mindig] tudom gyakorolni vallásomat"). Ez nem azt jelenti, hogy erkölcstelen életet élt volna. Az utolsó évek kivételével keveset tudtunk Tocqueville házasságáról. Angol lányt vett el feleségül (aki az esküvő előtt katolizált). Ennek társadalmi okai is voltak. Csak mostanában kezdünk egy kicsit többet tudni erről az asszonyról.

Azt viszont tudjuk, hogy Tocqueville őszintén, az egyház kebelében halt meg: gyónt, áldozott. Ezt az őt ápoló apácák irataiból tudjuk, amelyeket én magam találtam meg és közöltem 1964-ben, több mint negyven évvel ezelőtt (ez volt az egyik utolsó írásom Tocqueville-ról). Minderre akkor kevesebb figyelmet fordítottak. Mára azonban ez megváltozott. Franciaországban és Amerikában ma egyaránt figyelmet szentelnek Tocqueville erkölcsös, keresztény életvitelének. Ezzel a témával kapcsolatban is sok érdekes részletet ismerünk, amit érdemes megemlíteni. Például a francia püspökök ellen fordult 1851-ben, amikor a szocializmussal szemben álló, attól rettegő francia hierarchia elfogadta, sőt támogatta III. Napóleon diktatúráját. Ezzel szemben Tocqueville élesen állást foglalt; pár napig, az 1851. decemberi államcsíny után be is börtönözték, azokkal a képviselőkkel együtt, akik nyilvánosan tiltakoztak III. Napóleon diktatúrája ellen. Ezzel kapcsolatban ismert Tocqueville néhány nagyon szép levele, amelyeket püspökökhöz és másokhoz intézett.

Így ez a harmadik kérdéskör is igazolja, ami mind a történelemtudományban, mind az életben igaz: mi nem

oldunk meg problémákat. Élet és történelem nem vegyi készítmények. A történelmet folyamatosan megéljük. Visszanézünk rá, és mást gondolunk; miként azt Kierkegaard mondta, még Tocqueville életében: „Előre élünk, de csak visszafelé tudunk gondolkodni."

Végül hadd szóljak néhány szót Tocqueville magyar vonatkozásairól. A reformkor kiválóságát jelzi, hogy *A demokrácia Amerikában* korán megjelent magyarul Kolozsvárott, sok más fordítás előtt. (Érdekesség, hogy az akkori nyelvújító divat következtében a szerző mint Tocqueville Elek szerepel.) Ennek is köszönhető, hogy őt a reformkor nagy gondolkodói ismerték, olvasták. Ránk maradt egy levélváltása Eötvössel is; ebben értékeli és megdicséri Eötvös kitűnő franciaságát. Később azonban Tocqueville ismertsége Magyarországon is, Franciaországban is jó száz évre elhalványult. Most éppen ezért örömmel hallom, látom az érdeklődést, s azt, hogy Magyarországon is újra jelen van a Tocqueville felé irányuló figyelem.

Még egy magyar vonatkozásra szeretnék rámutatni. Tocqueville 1849-ben hét hónapig Franciaország külügyminisztere volt. Talán lesz itt valaki, aki ennek alaposabban utána tudna nézni, mert Tocqueville külügyminiszterségéről még nem jelent meg monográfia, pedig ezt aránylag könnyű lenne kutatni és megírni, hiszen a források a Francia Külügyminisztérium levéltárában is megtalálhatóak. Tocqueville miniszterként utasította a török portánál lévő francia nagykövetet: támogassa a török kormányt abban, hogy ne adják ki Ausztriának Kossuthékat, a magyar menekülteket 1849 után. Ez így is történt. Akkor az angolok is szorgalmazták ezt, bár sem az angol, sem a francia kormány nem támogatta korábban a magyar for-

radalmat. Ennek azonban nem világnézeti okai voltak. Meg voltak győződve róla, hogy a Habsburg Birodalom szétesése, összeomlása megbonthatja az európai egyensúlyt. Ugyanakkor eléggé nagylelkűek, liberálisak voltak, s Tocqueville ezért adott utasításokat arra, hogy a francia nagykövet támogassa a török kormányt, és ne adják ki Kossuthékat, a magyar menekülteket Ausztriának.

Még egy dolgot szeretnék megemlíteni, ami talán illik a konferencia helyszínéhez. A Pázmány Péter egyetem hallgatói számára két kis idézetet írtam ki, két leveléből, mely nagyon sokat elárul arról, hogy tulajdonképp milyen volt Tocqueville hite, katolicizmusa. Egy barátjának írva azt mondja: „Nem mehetünk vissza a vakhit korához, de talán ezzel nem vesztünk semmit."

Tocqueville *A demokrácia Amerikában* című művében, az arisztokrácia félelmeitől ugyancsak eltérően írta, hogy ő nem lát veszélyt a szabad egyházban, szabad államban, s nagyon fontosnak tartja az akkor még jelentős kisebbségben lévő amerikai katolikus egyház, a katolicizmus jelenlétét. Akkoriban ugyanis a régi rendszer hívei, a konzervatívnak mondott ellenzék azt hitte, hogy a demokrácia nemcsak az ancien régime, hanem a vallás, az egyház ellensége is. Tocqueville viszont úgy látta, hogy ez nem így van.

Egy barátjának írt levélből, ezt írtam fel magamnak: „Rá kell vezetni az embereket arra, hogy tudják, hogy az Isten által sugalmazott törvények az emberi szabadság elsődleges garanciái. Ugyanakkor a szabadság szeretetének, fenntartásának egyik legfontosabb oszlopa, hogy maradjunk vallásosak és becsületesek." S ez nem egy kompromisszum, ez Tocqueville kettőssége. Meggyőződése, hogy a vallás és a hit az igazi erkölcsiség lényeges összetevője, lényeges eredője, tényezője kell, hogy legyen a jövő tömegdemokráciájában.

Köszönöm figyelmüket.

(In: *Szabadság és/vagy egyenlőség. Tocqueville-tanulmányok.* Politikai Filozófia Közhasznú Alapítvány, Pilismarót, 2006.)

HOZZÁSZÓLÁSOK A LEGÚJABB KORI MAGYAR TÖRTÉNELEMHEZ*

I

ELŐSZÓ
NYUGAT ÉS KELET
A KIEGYEZÉS KORÁRÓL

ELŐSZÓ

A magyar történelemről. Hozzászólások. Előadásom tárgya, sőt lényege nem más, mint hozzászólások. Kérem, ne vegyék ezt álszerénységnek. Én soha – vagy legalábbis majd' mostanáig – nem hittem, nem gondoltam, elképzelni sem tudtam, hogy Magyarországon olvassanak engem. Hiszen hatvanhat éve, hogy elhagytam szülőházámat, angol nyelven írok – és, egy-két kivétellel, nem a magyar történelemről. Arcátlanságnak tartanám, ha most, amikor százával gondolkoznak, kutatnak, írnak magyar történészek magyar tárgyakról, én, halálom árnyékában, messziről visszalátogatva, prédikálnék nekik szülőházám történelméről.

Mégis. Sokat gondolkodtam előadásom címéről. És ez a cím az lett volna: „A magyar múltról. Hozzászólások." S most a „magyar múlt" helyett a „magyar történelmet" választottam. Itt engedtessék meg, hogy előadásom kezdetén mondhassak néhány mondatot a „múlt" és a „történelem" másféleségéről, de ugyanakkor a kettéválasztásuk lehetetlenségéről. Már csak azért is, mert munkásságom és megjelent könyveim jó részének ez a tárgya. A múlt és a történelem kapcsolata. Illetve: az emlékekben élő múlt és a hivatásos történetírás jelenségei. Gondoljunk arra, hogy először jött a természet, azután az ember, és csak azután a természet tudománya. Így teremtette a Jóisten. Még azoknak is, akik Istenben nem vagy csak kevéssé hisznek, meg kell érteniük és el kell fogadniuk ezt a sorrendet. Nos, ez éppolyan igaz a történettudományra, mint a biológiára vagy fizikára. Először jött az ember és a múlt tudata. Aztán a különféle tapasztalatok emlékezete késztette egyik vagy másik embert valamiféle történetírásra. És csak aztán jött a „valódi" és „igazolandó" múltnak a tudományba való illesztése, a hivatalos történelemtudomány. Voltak, és most is vannak, akik szerint a történelem valójában, sőt teljesen, a hivatásos történelemtudomány eredményein kell, hogy nyugodjon. Ma már vannak, akik szerint ez a felfogás és gondolkodás kissé szűk, sőt itt-ott felületes. Én is így hiszem, látom, gondolom. De most többről van szó, mint egy-két történettudományos iskola különbségeiről vagy vitáikról.

Mindenki előre él; de csak a múltból tudja, amit tud. Előre élünk, de csak visszafele tudunk gondolkozni. S ez nemcsak történelem- vagy társadalomtudósok, hanem mindannyiunk kötöttsége. S az ebből fakadó problémák, félreértések nem csak hivatásos történészek között jelentkeznek, elérték a tömegeket is. Ez a demokrácia, a közvélemény, a népfelség talán legmélyebb problémája.

* „Búcsúelőadások" címmel elhangzott 2013. május 21-én (PPKE BTK, Sophianum) és 2013. május 22-én (ELTE, Gólyavár).

Igen kevés szentről tudunk, aki egyben országalapító is volt. Ez minden magyar szemében Szent István szerepe, nagysága. De mélyebbre is kell figyelnünk. És el kell gondolkoznunk legalább két kérdésen:

MILYEN ORSZÁGOT KÍVÁNT Ő ALAPÍTANI?
ÉS: HOVA TARTOZZON EZ AZ ORSZÁG?

Tudjuk, illetve tudnunk kell, hogy ezer évvel ezelőtt a Kárpát-medencében kevesen laktak; és az akkori magyarok köztük sem voltak többségben. Igen, valószínűleg kisebbségben voltak. (Ezer év során is nagyjában így maradt, és így van, sajnos, ma is.) Gondolhatjuk, sőt itt-ott bizonyítékaink is vannak rá, hogy Szent István is így látta. Intette ezért a magyarokat és utódaikat, hogy bánjanak jóakaratúan a Kárpát-medencében élő vagy oda érkező nem magyar népességekkel, sőt, ha kell, fogadják be őket. Ezer évvel ezelőtt nacionalizmus a mai formájában nem létezett, de persze a gyökerei – a lényeges elemei – már megvoltak, igaz, mint sok más kelet-európai nép történetében, nálunk is inkább törzsi, mint faji nacionalizmusról lehetne gondolkodni és beszélni. Szent István látta, hogy ez az új ország – illetve új állam, mert ő államalapító volt, ebbe az országot és népeit beleértve, nem pedig fordítva –, nem volt és nem lehet fajában, nyelvében teljesen egységes és homogén. S ezt István utódainak, az ország uralkodóinak tudniuk kellett. De ez aztán nemcsak rajtuk múlott, hanem a Kárpát-medencében élő más nemzetiségeken is. S mindezen, ezer év után, mi többé változtatni nem tudunk.

István második – sorrendben a második, de az én szemeimben a legelső – mindmáig érvényes és óriási jelentőségű döntése a választása volt: hogy országa, állama, népe a Nyugathoz, ne a Kelethez tartozzon. Már jóval az ezredik év előtt két kereszténység létezett Európában (az „Európa" szóhoz és fogalomhoz még hamarosan visszatérek): a keleti és a nyugati, a görög–keresztény és a római keresztény, a bizánci birodalmi és a római nemzetek fölötti. A Bizánci Birodalom hatalmas volt, majd kétharmadnyi területen keletről, délkeletről közel volt a Kárpátokhoz. Szorgalmazta és kívánta, hogy a magyar ország, állam, egyház hozzá csatlakozzon, tartozzon. Volt ennek oka, rációja, előnyei is lettek volna. De Szent István a Nyugatot választotta. Onnan hozatta Szent Gellértet is. Nyugatról választotta feleségét, Gizellát. Nagy döntés volt ez. Jelentése, lényege a mai napig fennáll. Ha a magyarok országa, vallása és egyháza a görögkeleti egyházhoz csatlakozott volna, akkor a magyar szellem lényege ezer éven át hasonlított volna, és a mai napig hasonlítana, a balkáni – bolgár, román, szerb stb. – lényeghez. Szent István nem ezt akarta. Tíz évszázad után hajtsuk meg fejünket előtte.

De több van ebben a kérdésben, mint egyház. Bizánc vagy Róma. A mai napig hasadás van a magyar lelkekben: nyugati vagy keleti nép vagyunk? Az egyik vagy a másik? Vagy: híd a Nyugat és a Kelet között? Most is hallják a magyarok, hogy ne várjunk sokat – vagy semmit sem – a Nyugattól vagy Európától, hiszen az utóbbi valójában nem is igen létezik. De most figyeljünk: István korában „Európa" egyáltalán nem létezett. „Európa" fogalma a XVI., XVII., itt-ott a XV. századé. És a „Nyugat" István idejében, istentelenül rosszabban, mint manapság, töredékekből állt. Milyen Nyugat? Melyik Nyugat? István szá-

zadában, alig pár évtizeddel a halála után, a német császár és a római pápa harcban álltak, az előbbi száműzetésbe kergette az utóbbit, majd végül úgy döntött, hogy bocsánatot kér tőle. Ezeregy esztendő után mi, magyarok, a Nyugathoz vagy a Kelethez tartozunk? A Nyugat néha felszabadított, de gyakran cserbenhagyott: inspirált, de nem segített. És mégis hadd jelentsem ki: a Kelethez nem, sohasem.

Persze, hogy a magyar nép eredete keleti, Keletről jött ide. Az angol nép eredete is szász, kelta, dán; a németé is nagy részben szláv, de mégis... Ezer év során a magyar szellem nyugati, nem keleti. Kuruc és labanc: ez a két jelző nem ősi. A XVII. század végén jelennek meg, a Rákóczi-kor és a polgárháború során. Könnyű ezeket a jelzőket félreérteni, hibásan alkalmazni. Kossuth nem volt kuruc, Széchenyi aztán minden, csak nem labanc. De nagy kérdés, talán főleg a XX. században: melyik Nyugathoz? És hogyan?

Nyugat vagy Kelet? Sok nagy és mély magyar szellem nem ezzel vívódott. Magyar egyedüllétet éreztek, magyar függetlenséget kívántak. „Két pogány közt": ez nem mindig és nem csak török vagy osztrák uralomra vonatkozott. Magyar írók és gondolkodók, tipikusan magyarok, mint például Móricz Zsigmond vagy Krúdy Gyula, kozmopoliták nem voltak, de „keletiek" sem, oda tartozni nem kívántak. És: milyen Nyugat? Melyik Nyugat? Itt a német a probléma. 1849-ben orosz hadsereg kellett az osztráknak, hogy leverjen egy rebellis Magyarországot. A huszadik században Magyarország egyedüllétének, függetlenségének legnagyobb veszélye a nagynémet hitleri hatalom és birodalom lett – amelynek világnézetét sok magyar elismerte, sőt utánozta is, amikor lehetett. A hitleri Németország akkor a keleti orosz óriás ellen is harcolt; de még inkább, és azt megelőzően, a polgári, valódi, nemzetközi Nyugat ellen. És a magyar szellem részéről nem a német, hanem az utóbbi jelentette a Nyugatot, odaértve és odasorolva az észak-európaiakat is, köztük a mi távoli rokonainkat, a finneket, akik háromszor is harcoltak a Kelet ellen: voltak bölcs államférfiak, akik tudták, hogy a keleti óriással valahogy meg kell egyezniük: de azért és annak tudatában, hogy az ő országuk és népük ne a Kelethez, hanem a Nyugathoz tartozhasson.

A Nyugat: számunkra Európa. Akkor is az volt, amikor a Rajnán túli országok keveset vagy semmit sem tettek érdekünkben. Mint Anglia is, amely 1939-ben – ezeréves történelme során először – szövetséget kötött egy kelet-európai országgal, a lengyelekkel, amikor azok Hitler következő áldozatai voltak. Aztán sem 1939-ben, sem 1945-ben Anglia Lengyelország függetlenségét, fennállását gyakorlatilag megvédeni nem tudta. De mégis: hat évig angolok és lengyelek egymás mellett harcoltak. Volt lengyel, aki az orosszal való megbékélést támogatta. De minden lengyel tudta, mindmáig tudja, hogy az ő országuk, vallásuk, hitük, népük Európához tartozik.

Mint nekik is: a Nyugat a mi keresztünk. Mint Krisztus keresztje: egyszerre tragédia és remény. Letenni nem tudjuk.

Végigkísér ez a dilemma a huszadik században is. Hadd illusztráljam ezt egy aprócska esettel. A Nyugat folyóirat, a kiegyezés korának egyik utolsó terméke, a „Nyugat" alatt nem Bécset, a németességet szorgalmazta, hanem a távolabb eső Nyugatot, a francia irodalmat, művészetet stb. 1919 után a „Nyugattal" szembeni csaló-

dás egyik következménye egy új folyóirat lett, Napkelet címmel. Ez a cím is természetellenes volt: Nyugat-ellenes, de nem Kelet-párti. Többek között Szekfű Gyula is szerzője volt. Így jutok el mai beszélyem második részéhez, az úgynevezett kiegyezéses Magyarország korának újragondolásához.

A KIEGYEZÉS KORÁRÓL

Ami 1867 és 1918 között történt, az úgynevezett kiegyezés korát a magyar közvélemény, sőt a történelem- és szellemtudomány – immár majd' száz esztendő után – meg nem emésztette. Csupán ezt illusztrálandó, itt van két idézet. Az egyik: a magyar népi gondolkodó és író Féja Gézáé, még az 1930-as évekből: ő a magyarság egyik legkártékonyabb korszakának minősítette a kiegyezés és a magyar liberalizmus korszakát. A másik a nagy műveltségű, szabadelvű, ugyanakkor mélyen konzervatív Hegedüs Lóránt mondata, írta szintén az 1930-as években a kiegyezés koráról: „Mennyi meddő kőzet egy kis nemzet páratlanul szerencsés korszakában! Ritka az érc – és töméntelen a használhatatlan törmelék." (Kiemelés tőlem.) Én egyetértek vele. De fontosabb ennél, hogy több mint száz esztendő és történelmünk katasztrófái után, kötelességemnek tartom, hogy néhány sorral vagy mondattal kimondjam: milyen hibásnak tartom a ma is elterjedt nézetet – miszerint a kiegyezés korának gyarlóságai nagyobbak voltak, mint az ország felemelkedése akkor.

Sem idő, sem alkalom, sem tér nincs arra, hogy a kiegyezés korának, az 1867 és 1918 közötti évtizedeknek a tartalmát, vívmányait és hibáit itt összegezzem. Hatalmas anyag ez, tele rengeteg irattal, könyvvel stb. – de lényegének nagyjából helyes ismerete mégis, ma is, majd' százötven évvel később is döntő a magyarság és a magyar szellem öntudata, valóságérzete szempontjából. Hogy Magyarországban akkor példátlan és Európában majdnem egyedülálló gazdasági fejlődés történt, nem vitatható. Ez nem csak városi jelenség volt, és nem csupán egy újfajta polgári osztályon belül történt. Fejlődött a gazdaság, nőtt a nemzeti össztermék, főleg a mezőgazdasági kivitel. Budapest három évtized alatt világváros lett, számszerűleg és építészetileg is. És a többi, és a többi. De itt volt és nagyjában megmaradt a szegényebb parasztság nagy száma és alávetettsége egy félfeudális társadalmi rendszerben, aminek következménye volt a főleg Észak-Amerikába irányuló kivándorlás – bár ennek mérete nem volt nagyobb, mint más akkori szegény kelet-európai tömegek kivándorlása, sőt arányában még kisebb is, mint például az Olaszországból kivándoroltaké.

De a kiegyezés korának legfontosabb, leglényegesebb eredménye: ami akkor a magyar kultúrával, iskolázottsággal, szellemmel történt. A magyar oktatás mennyiségi és minőségi fejlődése 1870 és 1910 között, elemi iskoláktól gimnáziumokig és egyetemekig, egyedülálló volt. 1870 és 1900 között – és ezt az akkori magyarellenes osztrák professzorok is kénytelenül elismerték – a magyar diplomások minősége elérte a bécsiekét. S ami a magyar irodalomban és művészetben történt az egész kiegyezés korában, felemelő és maradandó volt. Vajda János, Reviczky Gyula, Szabolcska Mihály, Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Justh Zsigmond, Ambrus Zoltán, Gárdonyi Géza, Ady Endre; Mednyánszky és Paál; sőt Kosztolányi és Babits, Kodály és Bartók is, akik 1918 előtt nevelkedtek, és már akkor is alkottak. Két mondat a magyar irodalomtörténet legna-

gyobb mesterétől, Szerb Antaltól: „A magyarság új szintézisre jutott Európában, és az eszmék kitárult Dévényén át új ideológia jött közénk, egy új, szélesebb humanitás, az emberméltóság új formája. A háborút közvetlenül megelőző esztendők a magyarság legnagyobb kulturális magaslatát jelentik." Még az olyan magyarok is, akik kárhoztatták az osztrák–magyar rendszert (Ady például), tudták, hogy megmaradt keleti vércseppjeink dacára mi a Nyugathoz tartozunk. Már ezért is hibás, szerintem káros és bűnös, a kiegyezés korszakának magyarok által ma is létező elmarasztalása, sőt elvetése.

De hát „aranykor" nem létezett soha egyetlen nemzet történetében sem. „Szerencsés kor" talán, minden használhatatlan törmelékeivel együtt, mint Hegedüs Lóránt mondta. De a bajok csírái már ott voltak. Már az 1918–1919 évi katasztrófákat megelőzően. Ezek valamelyes összefoglalásával, egy immár távoli évszázad után, következő, második előadásom során próbálok majd vívódni. De mindezt megelőzően – s most még kötelességszerűen az 1918 előtti kérdésekre visszatérve – itt kell néhány mondatban összegeznem az úgynevezett kiegyezés problematikájának már akkor meglévő (és, sajnos, a mai napig visszatérő) magyar politikai és világnézeti tényezőit.

Ezek közül talán legfontosabb, hogy milyen kevés magyar, beleértve a politikusokat, foglalkozott eléggé a kisebbségekkel az akkori Magyarországon. Hogy a más nemzetiségű és más nyelvű népességgel hogy vagy hogy nem bántak, ezt tudjuk, vagy tudnunk kell. (Egyúttal hozzá kell tennem, hogy még ha a magyar politika, közigazgatás és néphangulat megértően és szabadelvűen kezelte volna a Nagy-Magyarországban élő tótokat, oláhokat, szerbeket, horvátokat, akkor sem hihető, hogy az ő Magyarországtól való elválásuk nem történt volna meg 1918-ban.) Ami persze a magyarokat illeti, ebből fakadt a nemzet önrendelkezésének, illetve függetlenségének egy tragikus eredménye: Trianon.

Elválaszthatatlan ettől – már amit még a kiegyezés koráról mondanom kell – a Monarchiához való viszonyunk. Kevesen voltak, akik látták, hogy az akkori Magyarország megmaradása a kettős Monarchia megmaradásától független nem lehet. E kevesek közé tartozott Tisza István, aki 1914. júliusában a bécsi koronatanácsban egyedül ellenezte egy Szerbia-ellenes háború választását – tudván, hogy egy ilyen esetleges és akkor valószínűleg sikeres háború csak növelné a Monarchián és Magyarországon belüli nemzetiségek ellenségeskedését. (Ezért ne mondhassa senki, hogy Tisza labanc volt, míg Károlyi és társai kurucok: abszurdum, az utóbbiak hiába kiabálták a háború vége felé, hogy ők antant-barátok, és milyen értelmetlen eredménnyel!) Ferenc József idősebb korában magyarbarát lett; esetleges utódja, Ferenc Ferdinánd pedig magyarellenes. Ezek már történelmi lábjegyzetek, fontosságuk nem maradt. A lényeg az volt, hogy Nagy-Magyarország léte a kettős Monarchiától függött. És amikor a nyugati nagyhatalmak a háború vége felé beleegyeztek az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásába, ezzel Nagy-Magyarország fölött is meghúzták a lélekharangot.

Ide tartozik még egy – és a mai napig is lélekszorító – körülmény. Ez a magyar politikai viselkedés és beszédmód sajnálatosan alacsony minősége. Százötven esztendővel előttünk magyarok megépítették Kelet- és Közép-Európa legnagyobb és legdíszesebb országházát. Húsz-harminc év után (ez egybe is vág Szekfű Gyula „Három

nemzedékével"), ami az Országházon belül történt, sajnos nem felelt meg az épület nagyszerűségének. Politikai és személyes gyűlölet, demagógia, ordítozás, mások megértésének hiánya szennyezte be az országgyűlés hatalmas termeit. Mint Gyulai Pál egy töredékében írta:

„A szolgaság húsz éve múlva,
Ismét szabaddá lett hazád;
S ím emléked már nem kímélik,
Mindenre jó eszköznek vélik,
S hogy szenvedd, mit nem szenvedél,
Kizsákmányol pártszenvedély."

A viták és szólamok minősége gyarló, sőt káros volt. Aztán a „szabadelvűség" hanyatlása is mindehhez hozzátartozott. De erről második előadásom során kísérelek majd egyet-mást mondani.

II

A KÉT VILÁGHÁBORÚNAK ÉS KÖVETKEZMÉNYEINEK MAGYAR KATASZTRÓFÁJÁRÓL NÉHÁNY UTOLSÓ SZÓ, ILLETVE MEGJEGYZÉS MAGYARORSZÁG SORSÁRÓL A XX. SZÁZAD VILÁGTÖRTÉNELMÉBEN

A KÉT VILÁGHÁBORÚNAK ÉS KÖVETKEZMÉNYEINEK MAGYAR KATASZTRÓFÁJÁRÓL

A tizenkilencedik század történelmileg épp majd száz esztendeig tartott, 1815-től 1914-ig, a napóleoni világháborútól 1914. augusztus elejéig – tehát két világháború között,

világháború nélkül. A huszadik század történelmileg rövidebb század volt. Tartott 1914-től 1989-ig, hetvenöt évig. Két óriási hegyvonulata a két világháború volt, majd jött a második világháború következménye, az úgynevezett hidegháború, amelynek 1989-ben lett vége.

Magyarország mindennek a közepén volt.

A bajok csírái már 1914 előtt is megjelentek – és növekedtek. („Bajok csírái"? Hívhatjuk ezeket új szellemi fejleményeknek is.)

A tizenkilencedik századot általában jellemző liberális–konzervatív ellentét, vagy legjobb esetben dialógus, már akkor is megszűnőben volt. Eredményei: a növekvő polgárság, a növekvő kapitalizmus, a növekvő nemzeti és társadalmi egyenlőség elismerése már akkor is megkérdőjeleztetett. Mindez Magyarországon a zsidóságot érintő kérdések felvetésével, illetve jelenlétével együtt történt.

Itt kötelességemnek tartom megemlíteni egy-két nézetemet erről az úgynevezett „zsidókérdésről", mivel ez a „kérdés", itt-ott megváltozott formában, a mai napig jelen van a magyar világnézetek és a magyar politika mélyén, sőt felszínén.

Kezdem két tényező, két jelző különbségeivel. A zsidóellenesség – hívjuk ezt judeofóbiának – Krisztus halála után keletkezett. Alapja vallási volt. A zsidók nagy része a zsidóktól származott Jézust megvetette, a keresztény vallásnak ellensége volt. Ez volt a zsidóellenesség, a zsidókat érintő megszorítások és bántalmak forrása. A hit, a vallás volt az alapja a spanyol inkvizíciónak – egy olyan országban és korban, amikor lényeges volt a zsidók jelenléte és befolyása. A keresztény vallásra őszintén áttért zsidókat nemigen bántották, sőt... Ugyanakkor a népindulat, a népszellem gyanakvással, sőt itt-ott ellenségességgel tekintett

az úgynevezett „conversókra", az áttért zsidókra. Ez aztán megszűnt; de figyelembe kell vennünk, hogy az akkori, több mint fél évezred előtti judeofóbia nemcsak vallási, hanem nemzeti, faji alapokon is létezett.

Judeofóbia és antiszemitizmus. 1870 után, főleg a német nyelvben, egy új szó jelentkezik, az antiszemitizmus. A szó hibás, mivel a szemita és közel-keleti népek nem mind zsidók, és sok zsidó nem is szemita eredetű; de a jelző fennmaradt, mert ténylegesen valami újat jelentett. A judeofóbia a Krisztust valamikor üldöző és azóta megtagadó zsidókat illette. Az antiszemitizmus pedig az asszimilált zsidókat, akik különböző nemzetek egyenrangú tagjai lettek, vagy annak vélték magukat. Ez vonatkozott már régen bevándorolt zsidókra, ivadékaikra, keresztényekkel házastárs zsidókra, kikeresztelkedett zsidókra is. Ismétlem, hogy judeofóbia és antiszemitizmus nem volt mindig különválasztható, de a hangsúly mégis megváltozott. Ez Magyarországon is nagyjában így lett. Az első, magát antiszemitának nevező politikai párt fő tétele az 1880-as években az akkor Galíciából bevándorló zsidók és ezek gyakori uzsoráskodása ellen irányult – tagja volt Istóczy, Verhovay és a legkiválóbb köztük, Egan Ede (akit bérgyilkos ölt meg 1901-ben). Ennek a judeofób pártnak a jelenléte rövid és kismértékű volt. De a századforduló után és különösen már a világháború előtt újfajta antiszemitizmus szállt síkra. Eredője és oka a zsidóknak a magyar kapitalizmusban, közgazdaságban, ipar- és pénzvilágban fennálló túlsúlya, domináns szerepe volt. Úgyszintén a diplomás vagy szabadfoglalkozású magyar zsidó ügyvédeknek, orvosoknak, nagykereskedőknek magasan a nem zsidók feletti aránya. Ugyanakkor, a század elején, első-

sorban Budapesten, a zsidó jelenlét a nyilvános magyar irodalomban is több szinten, az újságírást és a színházirodalmat is beleértve, kezdte jóval meghaladni a Magyarországon élő zsidó lakosság arányszámát. Mindez egyesek, sőt sokak szemében valami zsidó monopóliumot sugallott. És egyenes következménye volt ennek a szabadelvűség gyöngülése – mert az ilyen antiszemitizmus összeforrt a tőkerendszer, a pénzipar, az individualizmus drasztikus kritikájával. Ezt így, nagyjában és felületesen foglalom össze, és miért? Mert az ilyen jelenségek fennálltak, ez az új korszellem már megjelent jóval a Károlyi- és Kun Béla-uralom előtt is. Képviselték protestánsok, mint Szabó Dezső, katolikusok, mint Prohászka Ottokár, de mások is. Igenis, ez korszellem volt: nem elégséges az 1919 utáni magyar antiszemitizmust csak a Károlyi- és a Kun-kor következményeképpen magyarázni. A felszínre került antiszemitizmus nem elszigetelt jelenségekből állt – bár 1910 után a galíciai bevándorlás igen lecsökkent, úgyszintén kissé a teljes magyarországi zsidó lakosság száma is.

E korszellem eredete, okai, jelenségei még komoly történelmi munkákat kívánnak – még azok részéről is, akik az antiszemitizmust – sok más előítéleten túlmenően – úgy látják, miszerint az egyedül és teljesen az emberi gonoszság mindenekfölötti kifejeződése volna. Ez az úgynevezett holokauszt után emberileg érthető, bár nem így van. Hadd idézzem most Mikszáth Kálmán ironikus és szellemes mondatát: „Antiszemita az, aki a zsidóra dühösebb, mint köllene." Figyelemre méltó talán, hogy ezt a valamikor jól ismert aforizmát zsidók is mondogatták egymás között, mivel inkább mulatságosnak, mint sértőnek tekintették.

S itt engedtessék meg, hogy a korabeli jelenségek mélyén a magyar karakter egyik problémájára utaljak. A kiegyezés koráról szólva beszélhetünk a magyar önbizalom túltengéséről, melynek jelensége volt a Nagy-Magyarországon élő nem magyar népességekkel való akkori bánásmód. 1919 után – sőt, talán már előtte is – ez a magyar önbizalom megingott. Az akkori, azutáni és talán most is fennálló magyar antiszemitizmus mélyén láthatunk valami kettősséget: a magyar–zsidó viszonyban egy felsőrendűségi és alsórendűségi érzés, hajlam, itt-ott félelem jelenlétét (gyakran mindkét oldalon).

Nem kívánom – nem is feladatom – felsorolni vagy összegezni a két háború közötti propagandát, zsidóellenes megszorításokat, törvényeket, rendeleteket. Ezt magyar (és néha külföldi) történészek, írók már jórészt megtették. Mégis valahogy kötelességemnek tartom, hogy az ezekkel kapcsolatos ellenforradalmi és úgynevezett jobboldali problémákhoz hozzászóljak.

Az egyik: a nemzetnek és a hadseregnek a gyarló bizonyítványa 1919-ben. El kell ismernünk, hogy Kun Béla és társai 1919 júliusában nem egy magyar, hanem a román hadsereg elől menekültek el. Úgyszintén 1919 novemberében a nemzeti hadsereg Horthy Miklós vezénylete alatt csak akkor masírozott be Budapestre, amikor a románok a fővárost már elhagyták. Aztán: Horthy államfő lett, de nem volt mérhető olyan kelet-európai államférfiakhoz, mint a lengyel Piłsudski, a finn Mannerheim, a török Kemal, akik 1919 és 1921 között nemzeteikkel együtt sikeresen harcoltak, és kijavították a rájuk oktrojált természetellenes országhatárokat.

A Horthy-rendszer monarchikus volt és nacionalista. Ez a kettősség nem volt teljesen harmonikus. Lehet a két

világháború közötti időszakot, 1920-tól 1944-ig, „Horthy-korszaknak" nevezni. De milyen megrázó például e negyedszázad magyar miniszterelnökeinek sorsa! Tisza Istvánt meggyilkolták. Bethlen Istvánt az oroszok elhurcolták. Teleki Pál megölte magát. Kállay Miklóst a németek vitték el. Imrédyt, Bárdossyt, Sztójayt, Szálasit kivégezték. Amit pedig a „Horthy-korszak" során a magyar társadalomban nagyjában uralkodó úgynevezett „keresztény középosztályt" illeti, az ő leírásukért még történészeinknek is az irodalomhoz kell fordulniuk: példaképpen hadd említsem Babitsot és Kosztolányit, talán főleg a *Halálfiai*-t és az *Édes Anná*-t.

Értsük meg: 1919 és 1945 között a magyar politikát, közigazgatást, országgyűlést stb. két jobboldal vitája, sőt harca uralta. Igen figyelemreméltó, hogy az igazán hazafias – inkább, mint nacionalista – jobboldal vezető egyéniségei az 1930-as években is sokszor ugyanazok voltak, akik tíz évvel korábban mint „fajvédők" az akkori szélsőjobboldalt képviselték, olyanok, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre, Eckhardt Tibor, Szekfű Gyula, Huszár Aladár, Pethő Sándor stb. stb. Ők már az 1930-as évek elején és során is látták, hogy az országot fenyegető legnagyobb veszély a hitleri német nagybirodalom hatalma és kisugárzása lett. De az ilyen hazafiak kisebbségben voltak. (A legtöbben nem németbarátok, hanem angolbarátok voltak. Oroszbarátok egyáltalán nem léteztek.) És 1939-ben az első általános és titkos választáson bevonult az Országházba legalább harminc, a nép által megválasztott nyilaskeresztes képviselő. Ugyanakkor a magyar mérsékelt baloldal és liberalizmus nagyjából teljesen megszűnt létezni. Mindennek kutatása mindmáig kiváló magyar történészek feladata kell, hogy legyen – olyanoké, akik

felfogják, megértik, le tudják írni a két akkori jobboldal különbségeit. (Például: hogy „patrióta" és „nacionalista", „hazafi" és „nemzeti" bár itt-ott átfedik egymást, nem azonosak, amint Hitler pontosan kimondta: „Én nacionalista vagyok, de nem patrióta." Vagy hogy a „közvélemény" és a „néphangulat" sem mindig ugyanazon jelenségek. Az előbbi volt inkább művelt, de mégis megosztott. De akkor még a „nemzet" és a „nép" kettőssége valahogy fennállt.)

Szintén feladata a jövő történészeinek annak kutatása, hogy például 1933 után a magyar zsidóellenes intézkedések hogyan és milyen mértékben követték az akkori német példákat és német befolyást. Bonyolult téma ez, melyet nem lehet teljességében a Német Külügyminisztérium irattárában található dokumentumokkal feltárni. Nem annyira nehéz Horthy – visszatekintve igen jelentős – akkori gondolatmenetét követni. Tudomásom szerint 1940 októberében írta vagy mondta Telekinek, hogy egy magyar zsidó becsületesebb és jobb hazájához, mint egy nyilas, aki a németeket utánozza és szolgálja. Figyeljünk arra, hogy ilyet vagy ilyesmit akkor a szabadon választott magyar országgyűlésben nyíltan kimondani vagy helyeselni nem volt lehetséges.

Négy év múlva német irányítók – sajnos, magyar segítséggel – elpusztították a magyar zsidóság felét, talán félmillió férfit, nőt, aggokat, gyermekeket. 1944 júliusában még kétszázezer Budapesten élő zsidó származású magyarnak is ez lett volna a sorsa, ha Horthy akkor nem lép közbe, ezt megakadályozandó. A második világháborús katasztrófákban szenvedő nem zsidó magyarok életvesztesége ennél sokkal kisebb volt, talán egyharmada. Ezért kötelességem vezet arra, hogy valahogy sugalljam:

a magyarok jó része – a mai németekkel ellentétben – ezt a nagy emberi tragédiát lenyelte, de a mai napig, majd hetven év alatt sem tudta egészségesen megemészteni.

NÉHÁNY UTOLSÓ SZÓ, ILLETVE MEGJEGYZÉS MAGYARORSZÁG SORSÁRÓL A XX. SZÁZAD VILÁGTÖRTÉNELMÉBEN

Ha a Német Birodalom megnyerte volna az első világháborút – bár 1914 után már nem teljes győzelemről, hanem valamilyen megegyezéses békéről gondolkozhatunk –, akkor valószínűleg fennmaradt volna az osztrák–magyar kettős monarchia, legalábbis egy darabig, bár a nagynémet hatalomnak nagyjában alárendelve. Hogy ez Magyarországnak mit jelentett volna – az ilyen spekulációnak értelme nincs és nem lehet. Ami pedig azt illeti, hogy a két háború közötti és a második világháború alatti magyar sorsról és történetről mit gondolok, engedtessék meg, hogy hallgatóságomat itt-ott megdöbbentsem az én sajátos történelemszemléletemmel, mert ez szülőhazámat és népét is kell, hogy érintse.

Az én szerénytelen, de évtizedek során vizsgált és kifejezett nézetem szerint a huszadik század legnagyobb forradalma vagy mozgalma nem a kommunizmus, se nem a fasizmus, s nem a nemzetközi szocializmus, nem is az angolszász liberalizmus, hanem a nemzeti szocializmus volt, amely először döbbenetes mértékben Németországban testesült meg. (Itt-ott előzményei is voltak. Egy példa: Gömbös Gyula már 1920-ban kijelentette, hogy ő nemzeti szocialista.) Így – újból szerénytelen és talán egyedülálló – véleményem szerint a most már elmúlt század legnagyobb forradalmára nem Lenin vagy Sztálin, hanem

Hitler Adolf volt. Gondoljunk csupán arra, miszerint három világhatalom, összesen több mint ötszázmillió ember szövetsége kellett ahhoz, hogy az ő nyolcvanmilliós Németországát végleg legyőzze; s mindez majd' hat esztendeig tartott. Gondolhatunk arra is, hogy amikor Hitler megölte magát és eltűnt a föld színéről, több ezer német ember választotta az öngyilkosságot – míg amikor a Szovjetunió megszűnt, legalábbis én nem tudok egyetlen kommunistáról, sem Oroszországban, sem máshol, aki öngyilkosságot követett volna el. És figyeljünk arra is, hogy Hitler eltűnte után hetven évvel a nemzetiszocializmussal egyetértő vagy azzal szimpatizáló kisebb pártok és kisebbségek a világ, Európa és Kelet-Európa országaiban ma is léteznek; ezek nyilvánosan Hitlert nem dicsőítik, óvatosan nem is említik, de talán majd ennek is eljön az ideje egyszer. Minket illetőleg talán lényegesebb ennél, hogy – burkoltan inkább, mint nyíltan – vannak, akiknek a lelke mélyén ott van a kimondatlan gondolat, miszerint Magyarországnak és a magyaroknak jobb lett volna, ha Hitler Németországa nyeri meg a második világháborút. De hát ha akkor Magyarország német vagy nemzetiszocialista uralom alá került volna, ennek következményeiről történész ne spekuláljon.

Hogy az ország és népe német és nemzetiszocialista uralom után orosz és kommunista uralom alá került, azt mindnyájan tudjuk. De most néhány rövid mondat arról, hogy az 1989-ig tartó negyven-egynéhány év mit jelenthet a magyar történelemben.

Először is: negyven esztendő egy ország és nép több mint ezer éves történelmében aránylag nem hosszú idő. Másrészt – mint más múlt századokban is – az ország rabsága dacára a nép magyar szelleme továbbélt, sőt itt-ott

virulni kezdett, főleg a nyolcvanas évek pirkadása idején. Ami nem vitatható, az, hogy a magyar függetlenség elnyomásának akkori lényege nem a kommunizmus, hanem az orosz hatalmi uralom volt. Ha Magyarországot 1944–1945-ben nem az orosz hadseregek szállják meg, akkor Magyarországon kommunista uralom soha nem jöhet létre: a magyar kommunista pártnak legfeljebb öt- vagy hatszázaléknyi szavazója lehetett volna.

De az ország a második világháború – amit Hitler egyedül indított el – következtében az orosz hatalmi szférába került. Vannak, akik Magyarországon azt mondják és írják, hogy az angolok „odadobták" Magyarországot Sztálinéknak. Ez aztán teljesen történelmietlen, hamis. Odadobni valamit valakinek akkor lehet, ha az már – vagy legalábbis egyelőre – a mienk. Angol vagy amerikai hatalom Kelet-Európában (Görögország kivételével) nem lehetett jelen, oda nem érkezhetett. Churchill volt az, aki még 1944 decemberében is figyelmeztette Rooseveltet, hogy Magyarország Közép-, és nem Kelet-Európához tartozik. Sem időm, sem alkalmam nincs arra, hogy e nagy államférfi Magyarországot érintő írásait most firtassam vagy összefoglaljam; de tudnunk kellene azt, hogy e tekintetben ő hosszú ideig az angol, amerikai vagy francia államférfiak között egyedülálló volt. De talán még magyar történészek feladata, hogy az 1944. októberi Churchill–Sztálin úgynevezett százalékegyezmény egyes körülményeit firtassák, ha egyszer az erre vonatkozó iratok is hozzáférhetővé válnak. Mert az október a nagy magyar tragédiák hónapja: 1849-ben, 1918-ban, 1944-ben. Ne felejtsük el, hogy az oroszok már október 15. előtt Szegeden túl és Debrecenen innen nyomultak előre. És volt-e valami kapcsolat Horthy szerencsétlen október 15-i kísérlete,

annak rögtöni bukása és Molotovnak ezt egy-két nappal megelőző közbenjárása között, amikor ő a Sztálin által aláírt és Magyarországot érintő 50–50 százalékarányt orosz részről 75–25-re vagy 80–20-ra „javította"?

Ez volt Magyarország akkori sorsa. De még 1945 sem volt 1919. Orosz hatalom és uralom miatt következett be a kommunizmus Magyarországon. És most utoljára Churchill látnoki képességét kell, hogy említsem, Amikor 1944 novemberében Párizsban járt, de Gaulle tábornok Amerikát kritizálta: most Európa egész keleti felét az oroszoknak hagyják? Sajnos, mondta Churchill, most már majd' semmit sem tehetek. Az orosz most éhes farkas a nyájak közepette. De szóról szóra hadd idézzem: „A lakoma után jön az emésztés problémája." Az oroszok nem tudják Kelet-Európát megemészteni. Hét évvel később, 1952-ben, a kelet-európai orosz és kommunista uralom csúcspontjakor, újból ő mondta titkárának: „A nyolcvanas években már nem lesz kommunizmus Kelet-Európában."

Pontosan így lett. Az oroszok és az ő csatlósaik Magyarországot megemészteni nem tudták.

Most, előadásom végén, nem Churchillt idézem, hanem egy nagy magyart, Isten áldása révén volt barátomat, Monsignor Varga Bélát. 1921-ben ő is még a lajtabánságiak között harcolt, de 1939-ben már igen sokat tett a Magyarországra menekült lengyelekért, francia hadifoglyokért és magyar zsidókért, aztán a Kisgazdapárt vezetője lett, 1947-ben menekült Amerikába, ahol a Magyar Nemzeti Bizottmány elnökévé választották. Antall József régi barátja volt; ő kérte fel, hogy nyissa meg az első szabad országgyűlést 1990. május 2-án.

Egynéhány mondata akkor:

„Nem elég mondani, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz. Nem elég mondani, imánkat hangzatosan befejezendő: »Úgy legyen!« A felszabadult Magyarország történelmének új fejezete kezdődik. A nagy kérdés: »Hogy legyen?«"

„De most a magyar egység ne legyen felületes szólam. Mohács után, 1848 után, az első világháború után, a második világháború előtt és alatt is a magyar egység hiánya, a lelkekben dúló polgárháború hozzájárult nagy nemzeti tragédiáinkhoz."

„Mélyen kell beidegződnie a magyar tudatba annak, hogy hibáinkért most mi egyedül vagyunk és leszünk felelősek."

„Az emberi szabadság nem körülmény, hanem feladat. A bilincsek lehullásával együtt jár a magunkra és magunk által szabott emberi kötelesség. Nehezebb olykor szabadnak, mint rabnak lenni – mint mind a nagy görög gondolkodók, mind Szent Ágoston tudták és mondták."

„A kibontakozó szabadság fényét se sötétítse el pártoskodás... az úgynevezett turáni átok."

„Álljon a magyar nép büszkesége – és ennek következményeképpen hírneve a világban – emberségében. Tartsa tiszteletben nemcsak a más ember véleményét, hanem a más ember személyiségét is. Nemcsak a Szentlélek ihlette kívánságaimban, hanem a súlyos magyar történelmi tragédiák tudatában; nemcsak mint katolikus pap, hanem mint magyar ember kívánom a megértést és a megbocsájtást. Az emberszeretetet nem humanista szólam, amit kije-

lenteni könnyű – hanem nehezebb, mint a gyanakvás, az irigység, az ellenségeskedés. Bocsássuk meg mások vétkeit, érezvén és tudván a magunkéit. Ez e kis ország feladata: ettől nőjön nemcsak híre a világban, hanem az, ami sajnos a családi életben és a közéletben még ma is hiányos: az igazi, mélyen fekvő önismeret és az abból fakadó igazi, mélyen fekvő magyar önbizalom."

„Ne azt kérdezzük, hogy ki a magyar. Ne azt vizsgáljuk, hogy ki mondja vagy ki teszi ezt vagy mást. Azt nézzük, hogy mit mond, mit tesz, mit kérdez, mit alkot. Kevesen vagyunk. Nem a vérében, hanem a lelkében és a szellemében értékes a magyar."

„Ami ma e teremben történik, nemcsak egy negyven-egynéhány esztendős fájdalmas fejezet vége, hanem a második magyar ezerév kezdete. Különös adatja a magyar történelemnek ez. S ezer év után, a vérünkben talán még megmaradt kis rögök ellenére, tudjuk, hogy az országalapítók nem a Koppányok voltak, hanem Szent István."

Akkor és ő mondta.

Miként Lukács írta le Jézus példabeszédét az evangéliumában: „És... némely mag az útfélre esék; és eljövén a madarak, elkapdosák azt... némely pedig a köves helyre esék... elsüle, és mivelhogy gyökere nem vala, elszáradott. Némely pedig a tövisek közé esék, és a tövisek felnevekedvén, megfojtják azt." Ez az igazság érvényes minden magvető és minden kiszórt mag sorsára, jóra és rosszra egyaránt.

Én az azóta eltelt huszonhárom esztendő történetéhez hozzászólni nem kívánok. Talán csak azt, hogy amit a

mostani közéletben és a mostani országházban itt-ott látok, sajnos, nemigen különbözik attól, ami több mint száz éve az akkori nagy és nagyszerű Országház termeiben is hangzott: a magyar meg nem értés, a viselkedés és beszédmód gyakori alantassága.

Hogy egy Szekfű Gyulát és Szerb Antalt tisztelő és az ő történelemszemléletüket néha utánzó, hazájától elszakadt történész egynéhány hozzászólását meghallgatni eljöttek – megindultan köszönöm Önöknek.

MAGYAR KATASZTRÓFA (AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ)

Ezeréves történelme során Magyarországot négy nagy katasztrófa érte: a tatár pusztítás a 13. században, a török megszállás a 16-17. században és a két világháború a 20. században. A magyar állam, a magyar nemzet és a magyar nép létezése, sorsának alakulása – összetartozásuk dacára – nem mindig azonos.

Egy-egy nép életének és történelmének szerkezeti keretei – nem csak Magyarország esetében – az idők során sokat változtak, főleg az úgynevezett újkorban. „Nemzet" és „nép" különbözőségei, kettősségei gyengültek, itt-ott már alig vagy nem is léteztek.

Szülőhazánkat szemlélve elmondhatjuk, hogy a két 20. századi világháború legnagyobb vesztese, áldozata a magyar állam volt. Mindez nem csupán az ezeréves Magyarországon élő nemzetiségek kívánságain múlott – bár 1914-ben az ország lakosságának már majdnem 46 százalékát alkották –, hanem inkább a nagyhatalmak elhatározásain 1914 és 1920 között.

Rövid tanulmányom első része összegezni kívánja a győztes nagyhatalmak és a vesztes Magyarország viszonyát, míg a második a magyarság hozzájárulását a történtekhez.

I

A tatár betörésnek – szörnyűségei dacára – tartós következményei alig vagy egyáltalán nem voltak, mert egy év után a tatár hordák elhagyták az ország területét. Mohács után a török uralom (vagy talán pontosabban: felsőbbség) az akkori Magyarországon több mint másfél évszázadig fennmaradt. Legsajnálatosabb következménye az akkori magyar lakosság számszerű csökkenése volt a magyar népesség 16. század előtti növekedése után. A török uralomnak ezenfelül mégis kevés tartós eredménye maradt. Az iszlám hit és vallás nem terjedt el, ahogyan a török bürokrácia sem. Azonban néhány hősies magyar epizódtól eltekintve nem jöhetett létre egy nagyjából önrendelkező magyar állam. (Részleges és figyelemre méltó kivétel volt Erdély, egy-egy akkor európai hírű fejedelmével.) Végül is a Habsburg-hatalom nemzetközi seregei szabadították fel Magyarországot a török elnyomás alól.

A nyugat-európai nagyhatalmak – közöttük elsősorban Franciaország – gyakran szövetkeztek a közép-európai Habsburg-császárság ellen, de a magyarok sorsa csak néha és alig érdekelte a francia királyokat és államférfiakat. Kétszáz esztendő után sem volt nagy változás. 1848-49-ben – népeik szabadelvű és demokratikus elkötelezettsége ellenére – a nyugati nagyhatalmak kormányai nem avatkoztak be a magyar szabadságharcba. Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezést viszont – beleértve Magyarország viszonylagos önrendelkezését egy Bécs központú, nemzetek feletti közép-európai nagyhatalom keretei között – a nyugati országok jóváhagyták. Ez a hajlam, főleg Nagy-Britannia részéről, még 1914-ben is fennállt – annak dacára, hogy akkor már Ausztria–Magyarország

a Nagy-Britannia-ellenes Német Császárság szövetségese volt.

Mindez 1918 elején megváltozott. Több okból, elsősorban mert az akkori amerikai elnök által deklarált „nemzeti önrendelkezés" elvét a nyugateurópai nagyhatalmak a magyarok kárára érvényesítették. Ez lett Magyarország legnagyobb – és sajnos mindmáig maradandó – történelmi katasztrófája ezeréves létezése során. Hozzájárultak, persze, mindehhez a magyarság balgaságai és hibái még az első világháború után is, egészen 1920-ig.

II

Maradandónak bizonyult – annak dacára, hogy az első világháború után az akkori győztes nagyhatalmak súlya és szerepe, európai befolyása hamarosan gyengült. Alig két évvel 1918 után az észak-amerikai nép többsége az Európától való elzárkózás jegyében Wilson ellen fordult. Néhány évvel az 1918-1920 közötti Párizs környéki békeszerződések után már nyilvánvaló volt az is, hogy az 1918-ban győztes Anglia és Franciaország befolyása Kelet-Európában alaposan lecsökkent. Mégis röviden össze kell foglalnom Franciaország és Anglia Kelet- és Közép-Európára vonatkozó (és itt-ott változó) első világháborús politikáját.

A franciák – mint az 1914-et megelőző évszázadok alatt is – Kelet- és Közép-Európában kerestek szövetségeseket a Habsburg-nagyhatalom ellen. Miután 1917-ben a francia–orosz katonai szövetség az orosz felfordulás következtében megszűnt, Párizs a kelet-európai kisállamokkal (a feltámasztott Lengyelországot is beleértve) – egy úgynevezett „cordon sanitaire"-t, biztonsági övezetet alkotva

– kívánt szövetkezni az oroszokkal és a németekkel szemben. Ehhez persze hozzájárult a bolsevista világforradalomtól való rettegés. De minden másképpen történt. Ha nincs orosz forradalom 1917-ben, akkor Oroszország egy éven belül az első világháború győztesei közé tartozott volna, ami beláthatatlan következményekkel járt volna (mint 1945-ben). A „nemzetközi" kommunizmus Oroszországon túl sehol sem állt lábra Európában; „Szovjet-Oroszország" hatalma, befolyása, területi kiterjedése 1920-ban és azt követően majdnem két évtizeden át csökkent.

A kommunizmus elleni védekezés kisebb szerepet játszott Angliában, mint Franciaországban. Az angol külpolitikát az Európa felé irányuló – és főleg Kelet-Európát érintő – érdeklődés hiánya jellemezte közvetlenül a háború után. London még 1914-ben sem volt Ausztria-Magyarországgal szemben ellenséges. Mindez 1918 elején kezdett változni anélkül, hogy erre az angol nép nagy része felfigyelt volna. Az ilyen, majdnem a nemtörődömséggel határos hozzáállás jellemezte az angol diplomáciát a trianoni tárgyalások alatt is.

Lényegesen és kivételesen hozzájárultak mindehhez – főleg 1917-18-ban – a leendő utódállamok (talán leginkább a csehek) kitűnő propagandistái. Elsősorban Párizsban, kivételesen Londonban is, valamint az Egyesült Államokban Masaryk és társai elsőrangúan képviselték, szorgalmazták alakuló államaik és népeik érdekeit, s ami még fontosabb: céljaik francia, angol (továbbá amerikai és olasz) támogatását. Az, hogy majd hetven évvel később az ő teremtményeik, „Csehszlovákia" és „Jugoszlávia" kettéoszlottak, szétestek, nemigen kisebbíti Masarykék nacionalista eredményeit. A magyaroknak akkor nem voltak ilyen befolyású szószólói. Hozzájárult ehhez persze az is,

hogy önálló magyar külképviseletek, követségek nem léteztek az akkori Monarchiában.

Magyarország sorsa a nagyhatalmaktól függött. Ezeknek Magyarországra vonatkozó politikáját és döntéseit a magyarok és politikusaik legnagyobb része nem ismerte eléggé. Mindez magyar szempontból nézve nem az ő szűklátókörűségük következménye. Hozzájárult ehhez az is, hogy bár az elmúlt százötven év alatt a magyar történészek igen kiváló és maradandó műveket alkottak, tudósaink a külföldi nagyhatalmak irataihoz, politikus személyiségeinek anyagaihoz alig tudtak hozzáférni, s így az akkori európai diplomáciatörténet részleteit nemigen kutathatták. Így például aránylag kevés magyar történész foglalkozott az Ausztria 1866. évi königgrätzi vereségét követő és az 1867-es kiegyezést megelőző bécsi udvari és kormánytárgyalások részleteivel, annak dacára, hogy ezek vezettek azon császári elhatározáshoz, mely szerint az osztrák birodalom szempontjából a Magyarországgal alkotandó unió lenne a legelőnyösebb. De 1867 és 1918 között sem sok magyar gondolkodott Magyarország és más nagyhatalmak viszonyáról. Az úgynevezett „közjogi kérdés", az osztrák–magyar függőség és a Bécs–Budapest-viszony maradt a magyar politika és sajnos retorika középpontjában.

Voltak magyar államférfiak, köztük Tisza István, akik látták ezt. Nem véletlen, hogy egyedül ő ellenezte az 1914. júliusi bécsi koronatanácsok során a Szerbiának küldendő ultimátumot és újabb szerblakta területek Monarchiához csatolását – a dél-magyarországi magyarság hátrányára. Tudta azt is, hogy 1914-ben és azután a Német Birodalommal való szövetségen kívül sem Ausztriának, sem Magyarországnak nem volt más választása, mert nem is

lehetett. Még azt is megértette, hogy ha Németország lett volna e világháború győztese (a „világháború" szóhasználat is főleg német eredetű volt már 1914-ben), Ausztria-Magyarország egy nagynémet hatalom másodrendű csatlósává vált volna, újra a magyar önrendelkezés rovására. Amikor IV. Károly és egyes bécsi államférfiak 1917-ben a nyugati nagyhatalmakkal kötendő különbéke lehetőségét is mérlegelték, Tisza tudta, hogy ez nem lesz megvalósítható. Ezért ő még a háború vége előtt a magyar parlamentben őszintén kimondta: „Ezt a háborút elvesztettük."

III

Aztán meggyilkolták. Ami akkor és azután történt, 1918 és 1920 között, a magyar történelem legcsúfabb fejezetei közé tartozik. A kettős monarchia felbomlásához magyar politikusok is hozzájárultak. Károlyi Mihály kormányának egy része felületes, illúziókat kergető emberekből állt. Károlyi rögtön kijelentette: „Mi antantbarátok vagyunk." (Ezt az antanthatalmak még egy kézlegyintésre sem méltató megvetéssel fogadták). A magyarság fő problémája immár a magyar állam fenntartása volt, de ennek megoldására az új politikai személyiségek többnyire alkalmatlannak bizonyultak.

E tekintetben igen röviden vissza kell pillantanunk az ország nemzetiségeinek már jóval az első világháború előtt meglévő problematikájára. Miközben a nemzetiségek lélekszáma és súlya növekedett, a politikai hatalom a magyaroké volt. A más nemzetiségekhez tartozók elnyomása azonban Magyarországon kevésbé volt könyörtelen, mint más kelet-európai országokban. Ám ha az első világháború előtt (és alatt) a magyar hatóságok a nem magyar lakos-

sággal jobban bántak volna, 1918-ban a nemzetiségek legnagyobb része – szószólóikkal együtt – akkor is kívánta, követelte volna a Magyarországtól való elszakadást.

Mindezt tovább árnyalja a magyar zsidóság jelenléte és szerepe. Számuk a 19. században igen megnőtt: 1900 körül például zsidók tették ki a rendkívül gyorsan növekvő magyar főváros lakosságának 22 százalékát. Így Budapest lett Varsó után Európa legnagyobb zsidók lakta fővárosa. Az úgynevezett antiszemitizmus kevésbé volt erős és elterjedt Magyarországon, mint más közép- és kelet-európai országokban, már csak azért is, mert a zsidó vallásúak legnagyobb többsége magyarnak tartotta magát.

„Rohanunk a forradalomba" – írta Ady Endre 1918 elején. Igen is meg nem is. Sokan hitték és gondolták nem csak Magyarországon, hogy a világháború következményeként – orosz példára vagy nem – világszerte óriási forradalmak lesznek. Károlyi Mihály is így hitte, de nem így történt. 1919 márciusában lemondott. Utódja a kommunista Kun (Kohn) Béla lett, aki több mint négy hónapig maradt ebben a pozícióban. Nem feladatom itt a magyarországi kommunista uralom bűneit és gonoszságait összefoglalni vagy jellemezni. Megemlítendő azonban, hogy az akkori vezetők – népbiztosok –, akiknek pozíciója tiszavirág-életűnek bizonyult, kétharmada zsidó volt, akik azonban nem képviselték az akkori magyar zsidóság többségét, sőt jellemét sem. De mindennek következménye volt a magyar antiszemitizmus növekedése, sőt néhol fellángolása.

Mindenesetre helytelen és nem elegendő az 1919-es katasztrófát a magyar zsidók számlájára írni, hiszen az akkori egész magyar társadalom gyengesége – sőt itt-ott züllöttsége – hozzájárult mindehhez. Nem volt elegendő a

magyar összetartás és a nemzeti ellenállás, a harsogó nacionalista zene egyre üresebben és üresebben szólt. Már 1914–1918 között is néhol láthatóvá váltak az akkori magyar katonai erények hiányosságai, elégtelenségei. A magyar katonaság élén alig találunk kivételes és elsőrangú parancsnokokat. Ez már 1914-ben, a Szerbia elleni hadjáratban is megmutatkozott. Az 1918. végi és azt követő katasztrófa alatt a nemzeti ellenállás szórványos és elégtelen volt. A népszerűtlen és undorító Kun Béláék nem a magyarok, hanem egy közeledő román hadsereg elől takarodtak el. A Nemzeti Hadsereg a román megszállás után csak akkor masírozhatott be Budapestre, amikor a románok a fővárost már elhagyták.

A Trianonban parafált békeszerződés meglehetősen késői „tárgyalásai" alatt a legkiválóbb magyar küldöttek maradandó és elismerésre méltó beszédeik dacára nem tudtak változtatni a magyar tragédián. A nyugati nagyhatalmak szemében Magyarország megcsonkítása már nagyjából érdektelenné vált. A végeredmény a számos sebből vérző és drasztikusan amputált ország, valamint több mint kétmillió, idegen uralom fensőbbsége alá került magyar ember volt.

IV

Húsz évvel 1919 után tört ki a második világháború. Az ország hadszíntér lett, lakosságának jó részére szenvedések vártak, főleg 1944-ben és azután, amikor németek és oroszok szállták meg és uralták Magyarországot. De az ország méretében nem történt változás. A Trianonban megállapított határok megmaradtak. E tekintetben az első

világháború volt és maradt Magyarország legnagyobb katasztrófája.

1919 után ezt a magyar lakosság legnagyobb része is így látta. Ezért majd húsz esztendőn át a magyarság leghőbb vágya a „revízió", tehát a magyarokat szétszakító határok megváltoztatása volt. 1938 és 1941 között ez meg is történt, mégpedig hadviselés nélkül, az új európai nagyhatalmak, Németország és Olaszország segítségével. Először Szlovákia egy kisebb magyarlakta területe, aztán Kárpátalja, majd Erdély egy jelentős része, végül a Délvidék egy darabkája került vissza Magyarországhoz. Mindennek eredője az első világháború után létrehozott Csehszlovákia, Nagy-Románia, Jugoszlávia 1938 és 1941 közötti felbomlása volt. De az újabb magyar határok rövid életűek lettek, semmi sem maradt meg közülük 1944-1945 után.

Hozzájárult ehhez, hogy húsz évvel az első világháború után, főleg a második világháború idején a magyar nép nagy része már nem a „revíziót" tekintette az ország legfontosabb kérdésének, hanem inkább Magyarország nagyhatalmakhoz fűződő viszonyát. Igen sajnálatos, hogy 1938-ban és azután magyarok is hajlottak az akkori sikeres német nemzetiszocializmus felé, aminek következtében 1938 és 1945 között magyar szellemi polgárháború keletkezett, nagyjából két „jobboldal": a nemzetiszocialista „szélsőjobboldal" és a hagyománytisztelő konzervatív jobboldal között. (Ezekhez képest a kommunistáknak vagy a kommunizmusnak Magyarországon belül alig vagy nem is léteztek hívei.)

Ugyanakkor az egész lakosságot érintő világháborús veszteségek mellett is lényeges volt a népességszám csökkenése: csaknem egymillió magyart – ebből körülbelül 550 ezer főt 1944 nyarán a vidéki magyar zsidóságból – pusztítottak el. Figyelemre méltó az is, hogy a „nemzet" és „nép" között évszázadokon át megfigyelhető nagy különbségek, ellenségeskedések már megszűnőben voltak.

Ami az úgynevezett Horthy-korszakot illeti, az is az első világháború egyik következménye volt. Horthy történelmi szerepe, hazafiassága dacára nem hasonlított olyan kelet-európai államférfiakra, mint például a lengyel Piłsudski, a finn Mannerheim vagy a török Kemal, akik néha még a nagyhatalmak ellenében is képesek voltak saját erejükkel országaik és nemzeteik sorsán lényegesen javítani. Később, főleg a hitleri német nagyhatalom ereje és szomszédsága miatt, Horthy nem tudta országa függetlenségét úgy fenntartani, mint például Finnország. Hitler 1944-ben is elfogadta Horthy államfőségét, mindaddig, amíg a kormányzó mentette, amit még tudott, s végül bejelentette a németekkel való teljes szakítást.

Ekkor a magyar nép és nemzet történetének egy új, sötét korszaka kezdődött. Itt kötelessége minden történésznek leszögezni, hogy az 1945 után a magyar népre rákényszerített zsarnokság nem valamiféle kommunizmus, hanem az orosz nagyhatalom által diktált uralom volt. Bár négy évtizedig tartott, nem volt mélyreható vagy maradandó. Leírása, analízise, kutatása nem tartozik e rövid tanulmány keretébe.

1945 után a súlyos tragédia dacára voltak jelei annak, ami a magyarság történelmében gyakran megismétlődött: a nép túlélte a nagy katasztrófát. Ilyen túlélés és felemelkedés történt már a 13. században is a tatárjárás után, egy nagy király, IV. Béla idején; a 19. században; a magyar kultúrával és szellemiséggel az 1920-as években; valamint az egész népet érintő 1956. évi felkelés során és után. Sajnálatos módon – mivel a határokon túl élő magyarság

száma csökken – a magyar nép a magyar állam kereteit nagyjából megtöltötte. És a nagyhatalmaktól függetlenül lett és lesz a maga formálta civilizációjának és kultúrájának történelmileg felelős választója és alakítója.

(*Rubicon*, 2015/1. szám)

II

A MAGYAR NEMZET ÉS AZ EURÓPAI ÖNTUDAT

Manapság, amikor „Európáról" – idézőjelben és idézőjel nélkül – sokat beszélnek a vasfüggöny mindkét oldalán, engedtessék meg, hogy néhány megjegyzést fűzzek ehhez a nagy témakörhöz.

A magyar állam európai állam, a magyar nemzet európai nemzet, a magyar kultúra az európai kultúra szerves része, mindehhez kétség nem fér. A probléma más. Problémánk az Európa-fogalom, az Európa-tudat és az európai öntudat váltakozásainak, illetve fejlődésének következménye.

Európa mint politikai fogalom, csupán újkori jelenség. A név mitológiai eredetű (Európa egy közel-keleti uralkodó leánya, akit Zeusz bika formájában rabolt el); de az antik kor Európa-fogalma határozatlan és gyenge. (Európa nagy része ismeretlen; Iszokratész és Arisztotelész szerint például Hellász külön földrész, Európa és Ázsia között.) A Római Birodalom világképe mediterrán, nem európai; bukása után hosszú évszázadokig az Európa szó feledésbe merül. Helyette a „Christianitas", kereszténység (később: nyugati kereszténység) elnevezés kerül előtérbe, nemcsak mint vallási, hanem mint politikai, földrajzi, történelmi fogalom. A változás a XV. és XVIII. század között történik: lassanként a „kereszténység" fogalma elhomályosul, míg Európa fogalma kikristályosodik. (Dante szö-

vegeiben Európa neve alig szerepel; Petrarca már gyakrabban használja; Ortelius 1578-ban nyomott nagy világatlasza indexében „Európa" és „Kereszténység" ugyanazt jelentik, egyik utal a másikra; Pascal is így használja a két fogalmat; Voltaire már csak „grande république d'Europe"-ról beszél.) De Európa fogalma még sokáig határozatlan marad (még a földrajzi határok sem tisztázottak: az európai és ázsiai Oroszország közötti gránic, az Urál vonala, mint Európa földrajzi határa először csupán 1833-ban, Hahn lipcsei földrajztudós írásában szerepel). Politikailag „Európa" az európai államrendszert jelenti, melybe a nyugati nagyhatalmak beleveszik az Orosz Birodalmat a XVIII. század elején, sőt a hanyatló Ottomán Birodalmat is a múlt század derekán. Századunk elején II. Vilmos császár a „sárga veszedelem"-ről beszél, de szívesen szövetkeznék a japánokkal, a törökökkel (mint utóda, Hitler is), a franciák, a lengyelek és egyéb európaiak ellen. Nagy-Britannia, az európai államrendszer és az úgynevezett „európai hatalmi egyensúly" elsőrangú pillére, immár száz éve fontosabbnak tartja az észak-amerikai, mint európai kapcsolatait. A két világháború után összetákolt új világpolitikai intézmények, a Népszövetség és az Egyesült Nemzetek, amerikai inspiráció és vezetés következményei: alkotmányaikban Európa fogalma vagy az európai egység gondolata egyáltalán nem szerepel.

Az újkori Európa-fogalom következménye a legújabb kori Európa-tudat. Kapcsolatukat illusztrálja a jelzőnek a főnévből való alakulása. Az Ókor és a Középkor az „európai" jelzőt nem ismerte. A XV. században II. Pius pápa, Aeneas Silvius Piccolomini, a nagy reneszánsz humanista használja először az „Europaeus" szót. A XVIII. század szellemi és politikai arisztokráciája magáénak vallja a voltaire-i jelszót, amely szerint „európai" egy nemzetek feletti, felvilágosodott, racionalista attitűdöt jelent. De már a század vége és a francia forradalom kitörése előtt is látható, hogy Voltaire megállapítása felületes volt. Nem vette tekintetbe a népek belső életének, nyelvi kultúrájuknak gyökereit. A XIX. században az Európa-tudat elhomályosodik, mert Európa népeinek kifejlődő nemzeti öntudata erősebbé és mélyebbé válik. Ez nemcsak a politikai nacionalizmus, hanem a társadalmi demokratizálódás következménye; a népek nemzetibbé válnak, a társadalmi fejlődés is ebbe az irányba hat, az európai mértékű kozmopolitizmus csupán a magas arisztokrácia köreiben és bizonyos intellektuelek között él, sőt az utóbbiak nemzetközisége sem határozottan európai. (Marx írásaiban Európa fogalma nem is szerepel: mind Marx, mind Engels Észak-Amerikát pártolja.) Lamartine, Victor Hugo, stb. 1848 körül alakuló „Európa-kongresszusai" éppannyira utópisztikus jellegűek, mint az előző századokban Sully, Bernardin de Saint-Pierre, Grotius Európa egységéről szóló hírneves tervezetei. A XX. század elején Európa népei elérik a fejlődésnek azt a szakaszát, amikor majdnem mindenki tudja, milyen nemzethez tartozik (száz évvel ezelőtt még jó pár millió paraszt a Balkánon és a Dunavölgyben tulajdonképpen nem tudta, hogy ő milyen nemzet „tagja".) Ugyanekkor az „európai" melléknév, főleg Közép- és Kelet-Európában, a lakosság nagy részének semmit sem mond, csupán a félig-meddig művelt osztályoknak jelent valamit.

Az első komoly európai egységre törő mozgalom, telítve a modern Európa-tudattal, Coudenhove-Kalergi Páneurópa-mozgalma a két világháború között, melyhez Európa

legjobbjai csatlakoznak; politikai megfelelője a Briand által igen gyengén támogatott népszövetségi Európa-tervezet. A harmincas évek során mindkét mozgalom elgyengül. Hitler Németországának vezetése alatt 1940-ben új mezben feltámad az „Új Európa" fogalma: de hamar kitűnik, hogy a japánokkal szövetkező Hitler Új Európa-propagandája angolellenes és oroszellenes politikai célokat szolgál. Mégis a két világháború tapasztalatai után Európa népei között elterjed az Európa egységére irányuló Európa-tudat; a kulturális és a politikai nacionalizmus háttérbe szorul. Mindennek következménye az 1946 után újjáéledő páneruópai és egyesült-európai mozgalom, úgyszintén az első fontosabb nemzetközi-nyugat-európai intézmények 1947 és 1958 közötti megalakulása (Európai Felsőbíróság, Közös Piac, stb.). Nyugat-Európa népei azonban azt is tudják, hogy felszabadulásukat a német uralom alól csupán az amerikai nagyhatalom határozott beavatkozása tette annak idején lehetővé, míg Kelet-Európa népei a Nyugattól elválasztva orosz politikai uralom alá kerültek.

A második világháború után az Európa-tudat további fejlődése elválaszthatatlan az európai öntudat kialakulásától. A második világháború után az Európa-tudat népszerűségét fokozta: a) a nacionalizmus túlhaladottsága s b) az a tény, hogy az általános modernizálás és fejlődés fogalmának elképzelésébe belefoglalták a nagyobb és nagyobb keretű egységek és intézmények megalakítását. Ez a két népszerű és a széles tömegeknél könnyen elfogadott gondolat azonban nem elegendő, mivel lényegükben alig van valami, ami *tipikusan európai* volna. Az Európa-tudat történelmi kikristályosodásához európai öntudat kialakulása szükséges: az, hogy Európa európai legyen, hogy az európaiak ismerjék kultúrájuk (és bizonyos intézményeik) sajátosságait, tudják, mi az, ami Európát nemcsak Ázsiától, Afrikától, de Amerikától is megkülönbözteti. (Ez van a mélyén az 1958 óta fennálló – és sokszor elködösített – „Atlanti" „Európai" vitáknak.) Száz évvel ezelőtt erőszak kellett az egyesült Olaszország és Németország megformálásához. Alapjuk azonban már megvolt: az, hogy mind a piemontiak, mind a szicíliaiak nagy részében (köztük majdnem olyan különbségek álltak fenn, mint a svéd és a spanyol, a finn és a portugál népek között manapság) tudatosodott, hogy az ő olaszosságuk kulturális tényét érdemes politikai keretekben megörökíteni. Ma az európai *öntudat* még cseppfolyós, gyenge, mégis szilárdulóban, erősödőben van. (Fejlődését vulgáris formában gyorsítani fogja majd a világszerte jelentkező faji konfliktusok felbukkanása.) E sorok írójának meggyőződése az, hogy a felületen terjedő világ-életformák standardizálódása, a felületesen szembeötlő „amerikanizálódás" ellenére az európai és amerikai életformák és kultúrák továbbra is történelmi sajátosságaiknak megfelelően alakulnak és különbözőkké válnak. A XVIII. században Voltaire és Franklin csevegni tudtak mindenről; kétszáz esztendővel később az európai és amerikai gondolatformák és az európai és amerikai retorika között a különbség inkább elmélyült, mintsem csökkent. Az olasz és a német egység múlt századbeli példája nem alkalmazandó automatikusan Európára: az európai történelem, különösen a középkorban, sok példát mutat arra, hogy nem mindig a nép teremti az államot, hanem éppen fordítva. Európa, mint állam (ami világhatalmat jelentene), még nem létezik. Európa, mint

nemzet, még nincsen, esetleges kialakulásuk csak egy módon lehetséges: Európa népeinek növekvő *európai öntudatán* keresztül.

Magyarország jelenlegi politikai helyzete átmeneti jellegű. A politika horizontján túlmenően a magyar népnek Európához való viszonya szintén három szempontból tisztázandó:

A „nyugati kereszténység" problémája. Szent István államalapítása, az Árpád-házi királyok Bizánc-ellenes vallási politikája, a tatárdúlás és a törökvész elleni védekezés, a végvári harcok még *nem* egy „Európához", hanem a „nyugati kereszténységhez" való tartozásunk jegyében történtek. Ennek mélyebb, kulturális jelentősége mindig túlszárnyalta politikai fontosságát. Nemcsak 1956-ban, de 1849-ben, a XVII. században, Mohács idejében Nyugat-Európa államai nem tették létüket kockára Magyarország miatt. Az érem másik oldala: a magyar politikai retorika sokszor hamis-tragikus magas regiszterben követelte a „Nyugat" segítségét a „kereszténység keleti védőbástyája" érdekében. (Ne felejtsük el azt sem, hogy mikor a „nyugati" illúziók szétfoszlottak, Rákóczi orosz, a Kossuth-emigráció pedig török beavatkozásról ábrándozott; hogy az úgynevezett „keresztény kurzus" alatt a nép egy része szívesen fogadta a hitleri-németországi szövetséget; hogy 1956-ban Amerikától, s nem Európától várták a beavatkozást.)

A kereszténység Magyarországon nem idejétmúlt: a magyar történelem, a magyar kultúra alkotórésze; a nyugati formájú kereszténység teremtő gondolatai érintik ma a nem keresztény magyarság gondolatmenetét, egyes ítéleteit is. A nyugati kereszténység eleme a magyar nemzet történelmi fejlődésében és a nép életében többé nem válhat retorikai szólammá, melyből esetenként politikai ábrándképek formálhatók, hozzá való tartozásunk nem politikai ütőkártya, hanem kulturális érték.

A Nyugat problémája. A németajkú kisebbség kivételével, történelmünkben a Magyarországon helyet kérő bevándorlók tömegei keletről érkeztek. Ennek ellenére az ország intézményei, a nemzet kultúrája egyre „nyugatibbá" vált. (Ez a fejlődés ma is folytatódik: ne felejtsük el az akadémikus marxizmus nyugati eredetét.) Azt se felejtsük el, hogy a magyar nacionalizmus sokszor a Nyugat ellen foglalt állást. A hajdu és kuruc ideológia sokszor túlment a Habsburgok elleni védekezés köteles keretein. Ez éppen a magyar populizmus, a még ma is Veres Péter által képviselt magyar „narodnik" ideológia hibája és gyengesége. Az úgynevezett „keresztény kurzus" kezdetén, a húszas évek elején, a „Nyugat" folyóirat bizonyos nemzetietlenségét ellensúlyozandó, írók éppen egy *Napkelet* című folyóirat köré gyülekeztek. Emlékezzünk az úgynevezett „turáni gondolat" tragikomikus sajátosságaira, (melynek egy erős szála a még tragikomikusabb hungarizmushoz vezetett), a török- és japánbarát romantikára, valamint arra, hogy 1944–45-ben az úgynevezett „nyugatosok" egy része otthonról Németország felé menekült volna akkor is, ha történetesen nem szovjet-orosz, hanem angolszász hadsereg közeledett volna Budapest felé. Nemzeti és kulturális szempontból az utolsó két évtized szomorú tapasztalatai között pozitív és bátorító pont az, hogy a keleti, szláv és oroszosító kultúra befolyása még a marxizmus elavult és összetákolt befolyásánál is kevesebb nyomot hagyott a ma-

gyar nép életén és gondolkodásmódján. Manapság azonban, amikor az úgynevezett „Nyugat" magába foglalja Hawaiit, Patagóniát, Japánt, ismernünk kell bizonyos különbségeket: mi csupán „nyugati", mi „európai"?

Innen 3): *Az európaiság problémája.* Egy igazi magyar megújhodás korában – Mária Terézia XVIII. századában – nemzeti kultúránk arisztokratikus előfutárjai a francia módú európai civilizáció szerves részei, zászlóvivői voltak. A XIX. század során a magyarországi lakosság széles rétegei megtalálták nemzeti öntudatukat, csodálatos gyorsasággal asszimilálódtak. (Felületesen elősegítette ezt a hangos-romantikus nemzeti retorika, mélyebb és maradandóbb volt a bevándorlók százezreiben a magyar életforma megszokása és szeretete.) Tragikus volt azonban, hogy a főúri osztály egy része és az új értelmiség „nyugatos" orientációjú egyéneinek kivételével a XX. század elején az „európai" jelző hazánkban pejoratívvá vált. Körülbelül éppúgy, mint a német „Europäer", „európai" egy bizonyos mérvű hazátlan, felületes, kozmopolita jellegű műveltséget jelenthetett 1880 és 1940 között. Tragikus következménye volt mindennek, hogy bár a magyar nyugatosodás a közlekedés, a filmek, az olcsó tömegirodalom stb. következtében tovább terjedt, az európai gondolat képviselői Magyarországon népszerűtlenek maradtak. Bethlen, Teleki, Kállay európai látókörű konzervatív-liberális államvezetése politikailag is népszerűtlenebb volt, mint a társadalmilag szélesebb rétegekre támaszkodó „nemzeti" ideológia, amely végül Gömböstől Milotayn keresztül Szálasihoz vezethetett. A Páneurópa-mozgalom alapítóját a kormányzó egyszer fogadta, de Apponyi Albert halála után az európai mozgalmaknak számottevő

tekintélyes államférfi résztvevője Magyarországon nem volt. 1945 után is a magyar ellenállás retorikája a „Nyugat"-hoz és nem „Európához" való tartozásunkat hangsúlyozta (ennek persze Amerika egyedülálló nagyhatalmi helyzete volt az oka). Csupán az utolsó néhány esztendőben fordult újra a gondolkodó magyarok érdeklődése otthon is, kívül is, „Európa" felé. De az Európa-tudat Magyarországon továbbra is zavaros és az a veszély, hogy politikai romantikával telítve, keserű és káros csalódás lehet a következménye. Végül pedig Magyarországra is vonatkozik a megállapítás: Európa-tudat európai öntudat nélkül gyenge ültetvény. A nemzet egyszer Nyugatban reménykedik, mostanában Európában. A mindennapi élet képe a fővárosban, de vidéken is, lassan-lassan hasonlóbb lesz Európa más országaihoz, de hányan tudják, hogy az autósztrádák, televízió, repülőtér, eszpresszó, dzsessz, twiszt, Brecht, Ionesco átmeneti világkultúrájában mi a kultúra és mi a technológia következménye, mi csupán nyugati és mi sajátosan európai?

Az úgynevezett „Nyugat" legerősebb oszlopa immár huszonöt év óta Észak-Amerika. Intézményei Nyugat-Európát technikailag túlhaladták. A kérdés csupán az, vajon az „amerikanizálódás" az „európaizálódás"-nál minden tekintetben további lépést jelent-e? Technológiailag és a megszervezett, úgynevezett külső életformák tekintetében valószínűleg igen; kulturálisan és a belső életformát érintően valószínűleg nem. A következménye ennek mégis az, hogy sok vonatkozásban a fiatal emberek és az aránylag új nemzetek könnyebben „amerikanizálódnak", mint európaivá válnak. Magyarország jelenlegi „nyugatosodásában" mindkét elem szerepet játszik. Nincs szükség

bonyolult distinkciókra, sem valami új formájú áleurópai kultúrsznobizmusra: de figyelembe kell vennünk a jelenkor sajátos társadalmi fejlődését, melynek jegyében nagy magyar tömegek életformája félig-meddig „amerikanizálódott" ugyanakkor, amikor az egykori európai kulturális tradíciókat képviselő magyarok száma talán kisebb, mint valaha.

Ez is valószínűleg átmeneti jelenség. A magyar állam jövője az európai földrész jövőjétől immár elválaszthatatlan. Ugyanekkor a jövő nemzedékek magyar öntudata egyre inkább kulturális, mint politikai jelenséggé válván, lassan-lassan nemcsak a nép növekvő Európa-tudatával, hanem a művelt magyarság európai öntudatával kell hogy összefonódjék.

(*Irodalmi Újság*, Párizs, 1965. október 1.)

MAGYAR SZÉLJEGYZETEK

1

Huszonkét éve jöttem el otthonról; huszonhárom esztendős voltam akkor; már jól beszéltem angolul. Ötéves korom óta taníttattak; két ízben tanultam angliai iskolákban a háború előtt. Angolul írok, angolul beszélek, jobban, mint magyarul. Angolul álmodok legtöbbször, több mint tíz éve. De inkább magyarul számolok. Freud mesternek sokban nem volt igaza: ebben sem. A tudatfeletti sokszor mélyebbre száll, mint az úgynevezett tudatalatti.

Vajon milyen nyelven gondolkozom? A válasz a kérdésben rejtőzik. Nem csak a gondolat a nyelv forrása: a nyelv a gondolatot *teszi*. Író vagyok, angol nyelvű író és tanító; ezt még 1946-ban elhatároztam; így tehát sokszor angolul gondolkozom, amikor is a gondolat formálódik nyelvem hegyén. Nem egyszerű ügy ez azonban. Tudniillik (illik tudni, illik magamnak tudni, minden tudásnak forrása lévén a gnóti teipszon) magyarul érzek. Értendő ezalatt nem honfibú, hanem temperamentum. Ha angolul gondolkozom is, magyarul emlékszem – nem a nyelvem hegyén, a torkom mélyén.

Írok magyar lélekkel, európai szellemmel, angol nyelven, Amerikában. Szép logikusan hangzik. Talán igaz.

2

Szép szószegény anyanyelvem. *Justice – truth, justice – vérité, giustizia – verità –:* csupán egy szavunk van erre: *igazság*. De a szógazdag orosznak is: *pravda*. Oroszul tudó barátom szerint a *pravda Wahrheit* inkább, mint *Recht;* a mi igazságunk inkább *Recht*, mint *Wahrheit*. De *Recht* is szűkebb, merevebb, mint *justice;* s *vérité* világosabb, *truth* mélyebb, mint *Wahrheit*. Ne feszegessük tovább; elég, ha értjük, hogy mindennek történelmi okai vannak.

3

Nem jó szó ez a „Hungarian" angolul. Idétlen a formája, majdhogynem balkáni a hangzása, olyasféle, mint „Rumanian", „Bulgarian" stb. 1920 előtt angolok, amerikaiak is néha „Magyar"-nak hívtak bennünket; így próbáltak disztingválni a régi „Hungary", Nagy-Magyarország nemzetiségei között. Fel kellene eleveníteni ezt az immár ódon szokást.

Sok baj van a magyarság mostani angol nevével. Sokszor a balga amerikai diák „Hungry"-t, „éhes"-et ír Hungary helyett. Ezt még kibírnám. Bosszant inkább a sok félszeg tréfa a „Hungarian" körül. Ugráló, élelmes nagyvárosi filmügynök-típus jut a legtöbb amerikai értelmiségi eszébe, mikor „Hungarian"-t hall. Ennek több az oka: az ügyes magyarok irigyei; az is, hogy a régebbi emigrációkban sok volt tényleg a filmes, újságíró, sürgölődő, helyezkedő Magyarországról jött ember. Ilyenfajta lehetett az a „Gabriel Pascal" nevű pesti kávéházi virág, aki Shaw-nak lett forgolódó, élelmes menedzsere. Hány magyar mosolygott fanyarul a legutóbbi tizenkét évben, amikor – félig viccből, félig irigységből – odaköpték elé: „the dreadful Hungarian", a *Pygmalion*-ból készült *My fair Lady* film dalszövegéből! Igaz ugyan, hogy Shaw *Pygmalion*-ját még az első világháború előtt írta. Vajon mi a nyavalya késztette arra, hogy az idős beszéd- és illemtanárt Kárpáthy Zoltánnak nevezze el? (Jókai egy-két könyve akkor már megjelent angolul.) Vajon mi késztette Joyce-t arra, hogy az 1904. június 16-án Dublin-ban lejátszandó regényének főszereplője magyar származású zsidó férfi legyen, Leopold Bloom, Virág Lipót? Bár Triesztben írta.

4

Egy Magyarországból származó, aztán weimari-német s a végén világhírű amerikai atomfizikus „fogalmazta" állítólag eme szellemes „meghatározást": „Ki magyar? Aki mögötted lép be a forgóajtóba és előtted kerül ki belőle." Százszor hallottam amerikai szájból az utolsó tizenöt évben.

A vicc nemcsak sértő, de buta. Dehogy ügyes a magyar. Tehetséges, nem ügyes. A politikában a német mellett talán Európa legügyetlenebb nemzete. Temperamentumunk, retorikánk, mind hozzájárulnak ehhez. A velünk rokonszenvező idegen máris fegyvertárs, szövetséges, testvér, rokon, barát: neki mindent elhiszünk. Rákóczi, Kossuth, Károlyi Mihály, Nagy Imre: *si monumentum requiris circumspice.* Külpolitikai judíciumuk ezért volt végzetesen gyenge. Széchenyi, Apponyi, Bethlen, Teleki: ők jobban tudták.

1944 augusztusában vezérkari ezredes volt nálunk. Elmondta, hogy Szombathely mellől jött éppen, ahol magas rangú német tisztek mutatták be magyar vezérkari kül-

döttségnek a halálsugarat: német technikusok egy kis acélorgonán megnyomtak két gombot: fejük fölött gyulladt ki rögtön három amerikai bombázó. „Az Alföldre nem fog betörni az orosz", mondta. „Honnan tudja?", kérdezte anyám. „Hitler megígérte." Soha nem volt nyilas, derék ember volt, humánus, zsidóknak is segített.

5

Furcsa dolog a „világirodalom". A szónak is majdnem ódon hangzása van, olyan XIX. századi, 1900 körüli. Akkor úgy látszott, a fordítások szaporodása jelenti majd az irodalmak jövőjét. Minden ország minden kincse mindenkinek. A lengyel könyv megjelenik portugálul, ír vers szerbül. Az utána következő lépés lett volna az eszperantó. Nem így történt. A huszadik század igazi kincseit nyelvükbe mélyedt írók keresték, találták, a felszínre dobták. Szaporodnak a fordítások: de az igazi értékek sokszor alig fordíthatók. Nem költeményről beszélek, annak a fordítása mindenképpen különös mesterség, kérlelhetetlenül más költemény lesz belőle, amit a fordító zsenije gazdagít. Krúdy jut eszembe: sok írása fordíthatatlan. Épp ezért marad meg a magyarságnak. Krúdy, Kosztolányi, Babits, Tóth Árpád: „mélységük" nem „népi" ügy. Vannak „mély" európai íróink, sekélyes „népi" íróink. Veres Péter „könnyebben" fordítható, mint Márai. (Ez általános európai jelenség századunkban. A „mélyfrancia" Péguy nehezen fordítható; úgyszintén Valéry Larbaud, a briliáns, de „mélyen francia" kozmopolita.)

6

Még egy szószegény szépség: a magyar „lenni". *Être – devenir, sein – werden, being – becoming:* csak egy szavunk van erre. Szép egzisztencialista esszét lehetne szerkeszteni ekörül...

7

Mintegy huszonhárom éve van az orosz Magyarországon. Kultúrája kevésbé hat a nemzetre, mint Napóleon francia serege Bécsre, melyet pár hétig szállt meg csupán 1809-ben. Már ötvenhat előtt is látszott, hogy az oroszosítás alig ragadt itt-ott a magyar kultúra felszínéhez. Másoknak az orosz nyelv gazdag, nekünk nem szép. Nem csak az elnyomás, megszállás, kommunizmus miatt. Keleti, félbarbár, babonacirádás a cirill betű a magyar szem előtt. Még Puskin vagy Turgenyev szép szavai is, magyarul betűzve, valahogy nyirkosak, kenőcsösek. Moszkva, Lenin, Sztálin, Hruscsov, Koszigin – a szavak és nevek formája is valahogy nyikorgó, vasrozsdás, hagymaszagú. Az orosz lángeszek, Tolsztoj, Dosztojevszkij sem mondanak nekünk sokat. Amerikai szemüveges diáklánynak Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés*-e új mélyigazságot mond: az angyal és a sátán együtt élését az emberlélek alján. Katolikus léleknek ez nem nagy újság. Hát még azoknak, akik a vércsíkos Duna mellett élték át a két világháborút, a *Bűn és bűnhődés* zseniális melodráma. Nem kinyilatkozás.

Kivételek Turgenyev, Sztravinszkij, Rachmaninov: mert franciások. Hosszú ujjaik között száll a századvégi cigaretta füstje.

8

Vallásos nép a magyar? Lelke mélyén, hogy mi történik, csak a jó Isten tudja. „Pascal lelke Oblomov testében", Illyés Gyula mondta. De vajon illik-e a legújabb magyarra, a huszadik évszázad derekán? Az egyházakat inkább becsüli, történelmi és társadalmi hivatásukat jobban érti, mint a modern angolszász értelmiségi. De valami mégis meghökkent. Hívő katolikus vagy protestáns magyarral kötsz barátságot, mindjárt barátságtok kezdetén komoly értelmű lelki dolgokról beszélsz, barátságtok mélyül, mélyül, míg csak egyszerre disznó viccekre kerül a sor. Istentagadó skót származású amerikai író barátom (egyike igen kevés *igazi* barátaimnak), vele való kapcsolatom több mint tízesztendős. Beszéltünk mi már mindenről. Tízévi barátság után elérünk oda, ahol az Isten-éhsége rejlik.

9

Okos, derék, finom amerikai feleségem szereti a magyarokat: főleg a temperamentumunkat értékeli, a magyar *panache*-t, amely a XIX. század eleje óta pedig nem annyira egzotikus hajdúhuszár, mint dzsentri és aldzsentri karakterisztikum; felszívódott, szétterjedt a nép majdnem minden fajtájában, rétegében. Feleségem mégis megkérdezi néha: „Miért túloztok ti mindig?" Nem mondom meg neki; én tudom, hogy miért. Szalmaláng-temperamentumunk *okozója* a magyar türelmetlenség, melynek mélyen fekvő oka a magyar tragikum tudata: az igazság nem elég nekünk.

(*Irodalmi Újság*, Párizs, 1967. augusztus 1.)

MAGYAR SZÉLJEGYZETEK

1

PÁRIZS, 1968 MÁJUS:

Ti voltatok az ifjúság,
Szent Mihály-úti fák...

Adyt, Kosztolányit a jó Isten korán szólította magához. Sokat megspóroltak. Ezt is.

2

Egyetemi volt évfolyamtársam; tehetséges, nyelveket beszélő pesti aranyifjú. 1945 elején orosz egyenruhában jelent meg a Belvárosban; élénk szerepet vitt a kommunista pártban; hamarosan fontos állami kiküldetésben került Dél-Amerikába. Ott maradt. Hallottam valamit nagy anyagi karrierjéről. Feleségét otthagyta, azóta sokáig nem tudtam róla. Most, huszonhárom év óta először, ír nekem. Kaliforniába érkezett, egy óriásegyetemen várostervezési („Community planning") megbízása van. „Imádom Amerikát", írja. Angolul.

Mit válaszoljak neki? Gondolkodom. Hirtelen megszületik a megoldás. Néhány udvarias sort. Magyarul.

3

Anno 1968. Ötven év után a világ legelső hatalmának intellektueljei elérték épp azt a gondolatvilágot, amelyben anno 1918 a pesti Galilei-kör zengett, zsibongott. (Illetve: zsengett, zibongott.)

4

München, 1968. Kávét rendelek a pultnál, németül. Az ifjú kiszolgálónő angolul válaszol. „Miért?" „Maga angol vagy amerikai." Úgy látszik, angol akcentussal beszélek már németül is. „Téved, kisasszony. Magyar vagyok." Ez nagyon megzavarja.

Néhány nap múlva kellemes élmény: a svájci repülőtársaság egyik gépén. Félig üres, a csinos svájci stewardess mellém ül. (Életemben először történt meg.) „Bocsásson meg, maga hová való? Aligha amerikai, az nemigen beszél németül." „Nem is. Magyar vagyok." Szép széles szőke arca felragyog.

Ezt is megértük.

5

De vajon magyar vagyok-e ? *In mezzo del cammin...* Néhány hónap múlva életem *felét* már Amerikában töltöttem.

Épp most kellene megállni, várni,
Angolul aludni, magyarul hálni.

6

Nyelvtehetsége ellenére magyar ritkán beszél akcentus nélkül idegen nyelvet (különösen angolt). Európa népei közül a legtökéletesebb nyelvi kaméleon az orosz. (Miért? Érdekes volna erről elspekulálni.) A magyar akcentus mindjárt megérezhető: még ha a magyar többé-kevésbé tökéletesen ejti is ki az angol szavakat és szótagok *hangjait*, angol mondataink *melódiája* mégis magyaros. A hangsúly előrekerül; talán azért, mert minden magyar szóban az első szótagon van.

Magyar mondat: „Most pedig elindulunk." (Nem biztos...) Angol mondat: „We are about to start, arent't we?" (Máris mennek...) A magyar kijelentő, az angol szuggesztív (mindennek súlyos politikai, történelmi következményei is voltak, vannak.) Vajon szalmaláng-természetünk az oka ennek is?

7

Mint sok más európai, a magyar értelmiségi könnyebben tanul meg angol, mint amerikai nyelven beszélni. (Az orosz és az ukrán éppen fordítva, főleg ha nem értelmiségi vagy polgár.) Miért? Egyik oka ennek, szerény véleményem szerint, hogy műveltebb ember figyelmét szavakra központosítja (a szavak *érdeklik*); ezeket többé-kevésbé helyesen ejti is ki. Műveletlenebb ember azonban először frázisokat ismételget, különösen Amerikában. A frázisok többé-kevésbé automatikus kiejtése, cserélgetése útján érintkezik az emberek nagy részével. (Ha ez tényleg így van, igazolná Jean Piaget professzor, a gyermeklélektan nagy svájci tanára egyik tételét, amely szerint először jön a mondat, csak azután a szó...)

8

Minap megismerkedtem egy ötvenhatos menekülttel. Otthon munkás volt, itt borbély. Amerikai vidéki városkában él, elégedett itteni életével. Csúnyán, rosszul beszél angolul, de magyarul sem tud már. Pedig magyar körbe jár, otthon magyarul beszél, magyar a felesége. Egyik volt tanítványom söntésében kerültünk össze. Én bort rendelek, ő cocktailokról beszél. „Majd én keverek egy jó mixet a doktor úrnak", mondja. Öt perc múlva: „Mixelünk egy fine keveréket, oké?" *Még* nem tud angolul? *Már* nem tud magyarul? Nem. Egyik nyelvet sem fogja jól beszélni, talán már soha.

9

Fenyő Miksa érdekes Nicolson-emlékeihez (*Irodalmi Újság*, június 1-15.) szeretnék hozzászólni. Kicsi a világ. Én is kétszer is találkoztam Harold Nicolsonnal: de más ügyben.

Ő volt angol nyelvű író-ideálom. Amikor 1946-ban, 23 éves koromban, kikerültem Amerikába, elhatároztam: angol nyelvű író leszek. (Nem is írtam magyarul két évtizedig. Csak leveleket.) „Magyar széljegyzetek" ezek: nem firtatom itt Nicolson ragyogó, kissé franciás, angol stílusának azokat a karakterisztikumait, amelyek nagyon megkaptak. Másodsorban a métier-beli kapcsolat húzott hozzá. Ő is diplomáciatörténettel foglalkozott. Az ötvenes évek elején, amikor már angolul megjelent egy könyvem, egy-két írásom, levélben fordultam hozzá. Néha szépen, hosszan válaszolt. Kétszer voltam nála, Londonban „Albany"-ban lakott, a régens korszak elegáns, hírneves

külön házcsoportjában, szemben Byron egykori városbeli lakásával. Amikor kikísért, mindig megmutatta.

Tudtam, hogy nem szereti a magyarokat. Szegedet mindig „Szegedin"-nek írta, „Buda Pesth"et írt, „Andrássy Strasse"-t. Pesti részleteket lásd *Some People* című briliáns rajzaiban, *re* „Miss Plimsoll" (nevelőnője volt.) Legrészletesebb magyar vonatkozású lapjai édesapjáról írt életrajzában (amely egyben klasszikus diplomáciatörténeti tanulmány) találhatók, a *Lord Carnock* IV. fejezetében. Első mondat: „The four years which Nicolson (a későbbi Lord C.) spent in Hungary were four years of boredom... The stupidity of the Magyar aristocracy got on his nerves. Their arrogance disgusted him." Furcsa incidenssel zárul e három oldal, 1892. október 31-én Pest felé utazván, a bécsi gyors étkezőkocsijában ült „with Count Szapary, the Hungarian Prime Minister" (?). Egyszerre golyó tört át az ablakon, belefúródott az étkezőkocsi belső faburkolatába. Soha másfelől erről az incidensről nem hallottam.

Engem is irritált elképzelhetetlenül (elképzelhetetlen = amíg elolvasatlan) fölényes, ironikus leírása Budapestről, 1919. áprilisában, *Peacemaking* című híres könyvében (annak ellenére, hogy én sem éreztem soha semmi rokonszenvet a Kun Béla-rezsim szereplői iránt). Régen volt ez. Angol diplomata 1919-ben, Pesten: tényleg a világ tetején, illetve a fölött; több mint egy világ választotta el rózsaszín, szőke, elegáns, jól szabott, hűvös lényét a hadaró, borzas pesti népbiztosok egyikétől-másikától. Transit gloria Anglorum. Ma pedig? A Nicolsonok által buzdított fiatal angol intellektuelek ivadékai, hosszú hajú fiatal angolok, az akkori Kun-komisszárok, bolsevik filozopterek még életben lévő egyik-másikának a fenekét bújják.

Utoljára 1958. júliusában láttam Londonban. Megint Albanyban fogadott teára. Ragyogó szép nap volt, vele volt Sir Philip Magnus, jeles biográfus és történetíró. Az angol társadalom történetének jelentős eseményéről jöttek, a Buckingham-palota kertjéből, ahol aznap fogadta Erzsébet királynő utoljára garden partyn a neki bemutatandó ifjú hölgyeket. Magnus a *Hungarian Quarterly* Balogh Józseféről kérdezgetett (a németek ölték meg 1944-ben). Erre nekibátorodtam. „Sir Harold" – mondtam kissé mosolygósan – nemigen kedveli szülőhazámat." Sir Harold let this pass. (Nem ütötte vissza a labdát.)

Élete utolsó hat évét súlyos betegen, elborult elmével töltötte. Még halála előtt jelentek meg naplójegyzetei és levelei, melyek második kötetének recenzálására a *Saturday Review* című középszerű amerikai irodalmi hetilap épp engem kért fel. Újból meghajoltam Nicolson nagysága előtt; de megírtam azt is, hogy a diplomáciai történettudás és a francia realizmus mesterének gyengéi is voltak, például az, hogy milyen politikai illúziókat táplált a spanyol vörösök és a Kisantant egyes képviselői iránt.

Most, hogy Sir Harold halott, elmesélhetek egy Fenyő Miksa tollába illő anekdotát. Fenyő Miksa *Emlékezés*-ében azt írta: az első Nicolson-munka, melyet olvasott, regény volt: nem tetszett neki. Nekem sem. Én csak később jutottam hozzá. Nem a regény volt Nicolson métier-je. *Public Faces* a regény címe: nem annyira kulcsregény volt mint ironikus elképzelés az akkori közeljövő valamilyen nemzetközi kríziséről (többek között megjósolta Nicolson az atombombát is, már 1932-ben; csak a regényben éppen Angliának jutott). A regény függelékkel zárul: itt (345. oldal) Nicolson kommunista unokája összefoglalja az író

fiktív életrajzát, mely szerint Nicolson 1958-ban hunyt volna el.

1958. november 21-én, a mester hetvenedik születésnapján, szíves leveleire és két londoni találkozásunkra gondolva küldettem neki egyik előkelő londoni üzletből egy üveg régi évjáratú francia pezsgőt, névjegyemmel, melyre csak ezt írtam: „Lásd Public Faces 345. oldalát. Ad multos annos!"

Elég hidegen köszönte meg. Hiába, hiú író volt, akit nem szabad gyenge írására figyelmeztetni; még finom gesztussal sem; sohasem.

(*Irodalmi Újság*, Párizs, 1968. augusztus 1.)

TÖRTÉNETÍRÁS ÉS REGÉNYÍRÁS: AVAGY A MÚLT ÉTVÁGYA ÉS ÍZE*

I

Az alábbiakban nagy és pontatlan vonalakban kísérelem meg felvázolni a történelmi gondolkodásmód legújabb kori fejlődését, ezen belül a történelmi gondolkodásmód növekvő és immár valószínűleg döntő befolyását az irodalomra.

Ádám és Éva óta az ember történelmi jelenség: az idő valamilyen formában meglévő tudata az emberi lét negyedik dimenziójává lett. A történelem kutathatósága a görögök érdeme, követelhetősége az Evangéliumé. Kétezer évvel utánuk, a XVII. századi Nyugat-Európában következik az újabb lépcsőfok: a történelmi gondolkodásmód tudatossága és elterjedése.

1983-ban, az úgynevezett újkor végén (az „újkor" főnév egyrészt jelzi a történelmi gondolkodásmód megjelenését, másrészt azonban ugyane gondolkodásmód derűlátása miatti hiányosságát) összefoglalhatom (ismét hangsúlyozom, pontatlan vonalakkal) az újkori történetírás fejlődését, illetve annak egymást követő állomásait.

A XVIII. században a történetírás mint irodalom jelentkezik. A történetírás éppúgy, mint a regény, az irodalomnak akkor egyik újabb, népszerűbb fajtája, többek között Hume, Gibbon, Voltaire képviselik. A XIX. században a történelem tudományág. Ekkor jelennek meg és szilárdulnak meg a történelemtudomány kánonjai. A XX. századra vonatkozóan ilyen általános megállapítás lehetetlen. Mégis: a század vége felé közeledve jogunk van valamelyes visszatekintésre. Századunkban a történészek között két irányzatot találunk. Legnagyobb részük a történetírást továbbra is tudománynak nevezi, ha nem is egészen a XIX. század naiv természettudományos optimizmusának megfelelően, ha nem is természettudománynak, mégis (társadalmi) tudománynak tekinti. Egy-két elszigetelt történész – köztük magam is – ezzel ellentétben a históriát „gondolatformának" tekinti, azaz a történetírás nem társadalomtudomány, hanem az emberismeret és az önismeret egy formája: embertudat, egyfajta gondolkodásmód. A „gondolatforma" szó e tekintetben nem elvont filozófiai formula, hanem éppen annak ellentéte: nem annyira a hivatásos filozófusokra vagy történelemtudósokra, mint a nagy tömegekre vonatkozik. Igaz, a nagy tömegek nincsenek tudatában gondolkodásmódjuknak, de – legyünk őszinték – a hivatásos történészek nagy többségére ugyanez illik, ők éppoly keveset gondolkodnak azon, mi is kutatásaik episztemológiai lényege, mit is tesznek, képzelnek, mikor kutatnak vagy írnak.

A történelem episztemológiája, tudattana éppen fordítottja annak az úgynevezett történetfilozófiának, amely a XX. század első felében divatos volt.

Előadásom iránya más: a valóság iránti érdeklődés fejlődése, illetve azon meglepő tudatfejlődés, melyben a valóság iránti érdeklődés, szellemi étvágy, az emberek fejében és szívében a múlt iránti érdeklődéssel, illetve szellemi étvággyal egyre inkább összeboronálódott. Más szóval: a mostani, úgynevezett történelmen túli, post-historikus vagy anti-historikus vagy ahistorikus korban a valóság és

* John Lukacs professzor (USA) 1983. május 23-án e címmel tartott előadást az MTA Történettudományi Intézetében.

a múlt iránti érdeklődés, illetve szellemi étvágy nem távolodnak egymástól, hanem egyre inkább összeforrnak.

E ponton azonban szükségessé válik fogalmaink tisztázása. Valóság alatt *nem* realizmust, hanem igazság képviseletét kell értenünk (anyanyelvünknek szép egyszerűsége, hogy az igazság szó magyalul a *veritas/iustitia, verité/justice, truth/justice* szópár mindkét szavát fedi); s a „múlt" alatt is valami tágabbat és mélyebbet, mint az iratmaradványok által *rögzített* történelmet. Itt Maitland angol jogtörténész 1900-ban leírt szép aforizmáját idézem: *„an orthodox history is a contradiction in terms"* – egy orthodox (vagyis hivatalos, vagy a tudományos módszer következtében *végleg* rögzített) történelem lényegében lehetetlenség, abszurdum.

A szőrszálhasogatást elkerülendő, nem foglalkozom most a „történelem", „történet", „történettudomány", „történelemírás" szóbeli definícióinak különbségeivel. Mégis megemlítem, hogy hivatalos, professzionális, doktorátussal bíró történész kétszáz évvel ezelőtt szinte sehol sem létezett. Az első bölcsészeti karon szerzett történelemszakos doktorátus Schlözer Göttingájában adatott, körülbelül éppen kétszáz éve. Száz esztendővel később Anglia maradt az egyetlen kultúrnemzet, ahol a Doctor Philosophiae diplomája még nem létezett. A XIX. század a történelemtudomány és a történelmi kutatás, a történelmi adatgyűjtés és a monumentális és maradandó történelmi munkák szerkesztésének és megjelenésének kora. De a történettudomány XIX. századbeli kialakulása nagy és maradandó munkáival együtt elválaszthatatlan a nagyobb méretű és mélyebb fejlődéstől, a nemzeteknek múltjuk iránti érdeklődésétől, amely különböző formákban jelenik meg, legtöbbször (de nem mindig) romanticizmussal telítve. Ilyen jelenség pl. a történelmi

regény (amelyre visszatérek). Másik példája az eklektikus építészet, az interieur-kultúra és műértékgyűjtés, amelyben egyesek (például Spengler) – valószínűleg helytelenül – az európai alkotószellem kivénülését, illetve kiszáradását látták, amikor más oldalról nézvén emez építészet mindenfajta furcsa kinövésével együtt (görögstílű banképületek, mór stílusú villák, gótikus indóházak, reneszánsz gimnáziumok, román stílusú takarékpénztárak stb.). Európában, de még Amerikában is nemcsak a múlt iránti érdeklődést, hanem a múlt formáinak és stílusainak a legkisebb részletekbe menő ismeretét, a múltnak a jelenhez való idomítását, a jelenbe való szó szerinti beépítését jelentették.

Ám mégis: a XIX. században a történelem tudománnyá válása e tudománynak művelőit nagyrészben elszigetelte a népek és nemzetek többségétől, beleértve ebbe az írástudó és úgynevezett művelt osztályokat is. Míg a XVIII. században a tudomány és az irodalom *nem* jelentenek kettősséget – tudós lehet író, író lehet tudós –, a XIX. században a tudomány fogalma megmerevedik, sőt a specializálódás következtében leszűkül. Az angol nyelvben például *a science* szó a XIX. század közepéig körülbelül ugyanazt jelenti, mint a tágabb német *Wissenschaft*, amely magába foglalja nemcsak a *science* hanem a *knowledge* értelmet: a tudományt és a tudást. A *scientist* szó – később, mint a mi „tudós"-unk (amely ma is fedi mind a *scientist*, mind a *scholar* fogalmát) – csak a XIX. század közepe táján merül fel az angol nyelvben); s az utolsó százharminc évben a köznyelvi használatban többé-kevésbé a fehér kabátos természettudomány művelőire vonatkozik. Anyanyelvünknek szintén szerencsés tulajdonsága, hogy „tudós" szavunkkal ez ily mértékben nem történt meg. (Itt inkább a latin nyelvekhez hasonlítunk, melyek pl. a XX. század

eleje táján hiába próbálták finomítani az *historien-t* a hivatalos *historiographe*-fal, vagy a *storicó*-t a *storiografó*-val; míg a német nyelvben a mai napig sem biztos, vajon egy német vagy osztrák történész kollégánk inkább a *Wissentschaftler* vagy *Geschichtsschreiber* vagy *Geschichtler* névre hallgat – legjobb Herr Professor Geschichtsprofessornak szólítani, úgyis így illik az a Rajnán innen és a Lajtán túl.) Mégis, a történelem iránti érdeklődés és érzelem széles körű fejlődése dacára a XIX. században szilárdul meg a nagyközönség által is elfogadott monizmus és dualizmus: egyrészről a *hivatalos* és a hivatásos történész egybevetése (annak ellenére, hogy lehet akárki hivatásos történész, aki a történelem kutatását és írását hivatásának érzi és tekinti); másrészről a tudomány és az irodalom, a tény és a regény, a *factum* és a *fictio* majd fekete-fehér szembeállítása [annak ellenére, hogy az eredeti latin *factum* (ami megtétetett) értelme sokkal pontosabb és megkötöttebb volt mint manapság, mikor a *datum*-mal (adattal) azonosították. S ami fontosabb: jegyezzük meg a *fictio* eredeti értelmét: a *fictio* nem ábránd vagy a valóságtól független elképzelés, hanem szellemi alakítás, konstrukció].

A XX. század kettőssége – mondanivalóm elején említettem: történelem mint társadalomtudomány, vagy történelem mint gondolkodásmód – természetesen nem csak a hivatalos történészek előbb említett körében áll fenn. Sokkal nagyobb és elterjedtebb jelenséggel, illetve jelenségcsoporttal állunk szemben. Egy tekintetben az iskoláztatás és az úgynevezett műveltség inflációja következtében, hozzájárulván az újkor vége felé megnyilvánuló kultúrkrízishez, a történelemtanítás, tudás, képzettség egyre kisebbedik és szétszóródik: az újkor vénségének évtizedeiben az esetlenség és a dekadencia keveredése jellemzi, elönti a

kultúrát: minden élettani párhuzamtól függetlenül tűnik ki, hogy mint az egyes ember életében is a vénség testi és szellemi szimptómái bizonyos mértékben megismétlik a csecsemőkor egyes jelenségeit. Más, mélyebb szinten azonban igen figyelemreméltó az a jelenség, melyet századunk talán legnagyobb történésze, a Huizinga már ötven évvel ezelőtt e következő szavakkal fejezett ki: a történelmi gondolkodás immár a vérünkben van, a vérünkbe került.

Mai mondanivalóm talán szertelenül tág keretein belül ezen jelenséget csak futó példákkal illusztrálhatom.

Ugyanakkor, amikor a történelem tanítása elszűkül és néha el is korcsosul, amikor egyre magasabb iskolai fokon jelenik meg az ifjúság sokszor döbbenetes történelmi tudatlansága, amikor – például az Egyesült Államokban – a történelem mint tárgy, kiszoríttatott a tanrendből különböző pedagógiai bürokráciák által, a nagyközönség történelem felé forduló érdeklődése – mindenfajta formában – növekszik. Példának okáért a II. világháború vége óta a történelmi tárgyú könyveket a kiadók és az olvasóközönség egyaránt előnyben részesítik, mert jobban kelnek, mint a regények nagy része. A múlt értékelése és megőrzése kinőtt a valamikori úgynevezett művelt osztályok ezzel foglalkozó kisebbségének keretén túlra, olyannyira, hogy a kulturális megőrzés és restauráció néha majdnem túlzott mértéket ölt, hiszen nem csak régimódi műtárgyakról van szó: falvakban és kisvárosokban amatőrök teremtenek múzeumokat; önként alakulnak amatőr történelmi társulatok. Népszerű történelmi folyóiratok tucatjai jelennek meg. Maga a „modern" és a „régimódi" jelző értéke felcserélődött az utóbbi évtizedekben. A „régimódi" szó poros, avult, tompa hangja helyett érdekes, itt-ott

csillogó, csengő, hívó reputációval kezd bírni, míg a „modern" progresszív szó egykori újdonsága helyett immár majd avíttan és tompán hangzik. Az úgynevezett „dokumentáris" – sokszor kicsavart és hamisított, de mégis történelmi tényekre irányított – rádió, film, televíziós előadás, hangjáték vagy akármilyen konstrukció népszerűsége ismeretes. Tehát, ha akármilyen formában is, a történelem iránti érdeklődés elérte a széles és ezáltal a közelmúltban alig érintett tömegeket – anélkül, hogy ezt a fejlődést a hivatásos történelemtanítás tudatosan fejlesztette vagy figyelte volna.

A tudomány különböző terein úgyszintén figyelemre méltó annak a kutatási, illetve kifejezési módszernek immár majdnem teljes elterjedése, melyet a tudományos közlés formája az orvostudománytól a fizikáig ha öntudatlanul is, a XIX. századi történelemtudományból vett át: a tanulmányok úgynevezett tudományos apparátusa, a lábjegyzetek és a bibliográfiák formája a hivatalos történelemírásnak a múlt században kiformált kánonjait követi. Még hozzátehetem, hogy magasabb színvonalon a legkiválóbb (bár nem mindig a leghíresebb) tudósok *tudatában* vannak ennek, mint például Werner Heisenberg, aki többször kifejtette, miszerint a kvantumelmélet és a kvantumfizika legelsőrendű és legkívánatosabb magyarázata nem ezek fizikai vagy matematikai logikájának levezetéséből, hanem ezeknek a történeti fejlődéséből kell hogy álljon. Tehát: az emberi alkotások történeti kifejlődése az alkotásoknak nemcsak eredete, hanem lényegi része.

Most érkezem tehát előadásom központjához, mely a történetírás és a regényírás kölcsönös viszonyáról szól.

A XVII. század vége óta a történetírás és a regényirodalom (talán pontosabban: az úgynevezett széppróza)

viszonya nem csupán kölcsönös, hanem mindkettő *ugyanazon* tudatalakulásnak, tudatfejlődésnek a szerves része, illetve következménye. Ezt összefoglalva meg kell, hogy ismételjem (bár a történelem nem ismétlődik, a történész gyakran ismétli önmagát) a történetírás egymást követő fejezeteit:

A XVIII. században a történetírás az irodalomnak egyik fajtája. Úgyszintén e században jelenik meg a modern regény.

A XIX. században a történelem tudománnyá válik. Úgyszintén e században jelenik meg a regény újabb fajtája: a történelmi regény.

A XX. században az általános kultúrkrízis eléri a történetírást is (bár későbben, mint a regényírást). Mint láttuk, a történészek nagy része a történetírást társadalmi tudományként kezeli, míg egyes elszigetelt történészek szerint a történelem tudata egyfajta gondolkodásforma. A modern regény krízise a XX. században a történetírás krízisénél előbb jelentkezik. A század második felében aztán új jelenséggel állunk szemben, amely a XIX. század történelmi regényének épp fordítottja: pontatlanul kifejezve, a regény mint maga a történet vagy az úgynevezett dokumentáris regény.

Előadásom erre a jelenségre központosul. De ezt bevezetendő arra hívom fel a figyelmet, hogy az a szokványos megállapítás, miszerint a regény az eposz prózai formája, helytelen.

A regény és az eposz nem csupán abban különböznek egymástól, hogy az eposz költői, míg a regény prózai forma; a regény és az eposz lényegükben különböznek egymástól s ez a lényegbeli különbség éppen történelemtudatukban áll fenn. Az eposz témája nem történelem, ha-

nem mítosz. Achilles, Aeneas, Odysseus, Edda nem a mi világunk, nem történelmi világ. Az ő idejük nem történelmi idő. Történelmi világ az, amelynek múltja a mi jelenünkkel kapcsolatos – tehát nem időtlen, a történelmi időtől nem független. Ez az utolsó kétszáz esztendő tudatváltozásának eredménye. Mai tudatunkban minden egyes emberi kifejezés, irat, dokumentum, mondás, épület, könyv, festmény értelmének, lényegének jelentősége hiányos anélkül, hogy tudnánk nemcsak azt, hogy ki, hanem hogy *mikor* írta, *mikor* festette, *mikor* építette, *mikor* mondta, *mikor* élt. A történelmi múlt lényege az, hogy valamikor jelen volt. Az eposz múltja sohasem azonosítható a mi jelenünkkel. Az eposz múltja egy-egy ideális, tökéletes múlt. Elképzelhető: de nem történelmileg, nem mint velünk kapcsolatba hozható történet.

Névrokonom, Lukács György, a történelmi regényről írt munkájában a történelmi regény megjelenését szintén a történettudat fejlődésével hozta kapcsolatba. Én három szempontból, illetve három síkon térek el fejtegetéseitől. Vele ellentétben hangsúlyozni kívánom, hogy lényegében minden regény történelmi regény. Erre azonnal visszatérek. A második pont: Lukács szerint a történelmi regény megjelenése és fejlődése az osztálytudat következménye: véleményem szerint ennek éppen fordítottja áll fenn, mivel mind a regény megjelenése, mind az osztálytudat nem objektív realitások, hanem az alakuló történettudat, múlttudat következményei. Harmadszor pedig Lukács György a történelmi regény további fejlődését a társadalom fejlődésében, a nemzetköziségben, illetve pontosabban szólva a nemzetek feletti valóságban és az úgynevezett szocialista realizmusban látta. Pedig ennek éppen fordítottja történik. Az anyanyelveket ellepő, lényegüket hígító nemzetközi technikai, kereskedelmi és bürokratikus zsargonok miatt századunk igazi nagy írói és költői egyre inkább nemzeti és törzsi (ezalatt nem nacionalistát értek) nyelvük mélységei felé fordulnak, gyöngyeiket ott s abból halásszák. Magunknak írunk, mert a magunk világát ismerjük legjobban, legmélyebben: magunkról írunk – a nagy lelkek és szellemek között ez nem korcsosodik el szolipszizmusba: a mieinknek írunk, azoknak, akik már nyelvük miatt is olyan módon gondolkodnak, mint mi; gondolatvilágunk a magunké...

Sir Walter Scott regényeit Lukács helyesen a XIX. század történelmi regényeinek eredeti prototípusaiként vizsgálta – de ezeken kívül ő az angolszász irodalmat nemigen ismerte. Annak bizonyítására, hogy minden regény tulajdonképpen történelmi regény, idézhetjük a Scott-tól igen különböző, de vele egykorú (sőt talán őt megelőző) Jane Austen rövid előszavát a *Northanger Abbey*-ből. 1816-ban írta: „E kis regényemet 1803-ban fejeztem be, de kiadóm aztán nem nyomatta ki. Miért, nem tudom, s nem is közönségem ügye; de tizenhárom év múlt el azóta, s még több esztendő, mióta könyvemet elkezdtem; s itt kívánom olvasóközönségem figyelmét arra irányítani, hogy azóta a színterek, modorok, divatok, könyvek és vélemények erősen változtak. (During that period places, manners, books, and opinions have undergone considerable changes.)" Jane Austen célja tehát éppannyira történelmi – talán még mélyebben történelmi –, mint Walter Scotté.

Nyolcvan évvel később Thomas Hardy (akit boldogult Németh László biztosan mélyangol írónak nevezett volna) írta a következőt: „Manapság egyedül a lelkiismeretes regényírás ébreszti fel az érdeklődés szikráját a gondolkodó és érett olvasóközönségben. Azokban, akiknek étvá-

gyát a pontatlanság, a felületesség és az éretlen kitalálások nem elégítik ki, akik tudják, hogy a valóság követése során az emberi szenvedélyek és vágyak szóbeli képviseletének a valósághoz és az igazsághoz kell igazodnia. Ezt adták a halhatatlan görög tragédiák az athéniaknak, ezt jelentették a londoniak számára Shakespeare színdarabjai háromszáz évvel ezelőtt."

S most, újabb nyolcvan év után, meggyőződésem, hogy amit Hardy lelkiismeretes regényírásnak nevezett, lassanként felcserélődik a lelkiismeretes történetírással. A történelem – minden formájában – kívánatos azoknak, kiknek étvágyát a pontatlanság, a felületesség és az éretlen konstrukciók nem elégítik ki, akik tudják, hogy a valóság iránti vágynak az igazsághoz kell igazodnia. Ezért hangsúlyozom, hogy a történelem nem társadalomtudomány, hanem „gondolatmód": mégpedig a demokratikus kor és a nemzeti nyelvek korának elsőrendű formája, mivel sok tudománnyal ellentétben a történelemnek *nincs* saját nyelvezete, szaknyelve, zsargonja: a történelmet köznyelven írjuk, tanítjuk, beszéljük, képzeljük, gondoljuk.

Engedtessék meg ezért, hogy előadásom során csupán most, ezen egyetlenegy alkalommal kitérjek történészhez nem illő prófécia, jövőmondás felé. Mert nem tudom, illete nem kívánom elhallgatni azon meggyőződésemet – meggyőződésről, nem csupán véleményről beszélek –, miszerint a mai, gyakran úgynevezett történelem-utáni poszt-hisztorikus korban nem a történelemtudat lassú kihalásával, hanem éppen annak lassú felforrásával állunk szemben. Nagynevű elődeink egész sora dacára a történetírás eddig még nem termelte ki a maga Dantéját vagy Shakespeare-jét. Meggyőződésem, hogy ez jönni fog, mert jönnie kell, mivel a történelmi gondolkodás a jövő immár

itt-ott hallható zenéje. Hogy a jövő e lángesze nem a hivatásos történetírók soraiból kerül majd ki, bizony lehetséges.

A XX. század regényíróinak nagy része már ez irányban botorkál, sokszor annak tudata nélkül, hogy tulajdonképpen mit is tesz. Az új *genre,* amelyre előbb utaltam, az úgynevezett dokumentarista regény, a regény mint történelem – éppen fordítottja a XIX. század történelmi regényének. A történelmi regényben a regény témája (a szerelmi vagy más egyéni-emberi cselekmény szövődménye) a főtéma, az előtér: a történelem nagyméretű freskója pedig a háttér, amely arra szolgál, hogy színt, dimenziót adjon a szerelmi vagy más cselekmény valószínűségének. Az úgynevezett dokumentarista regény előtere, színtere, főtémája a történelem: az író érdeklődése elsősorban a történelemnek szól, s csak másodsorban a regénynek, illetve a szerelmi vagy családi szövődménynek, amelyben tudva-tudattalanul a történelem következményét látja.

Nincs időm, sem alkalmam arra, hogy ezen újfajta *genre*-nak különböző megjelenési formáit vagy képviselőit most vizsgáljam, arra sem, hogy ezeket felsoroljam. *Nagy* írót, géniuszt nem találunk közöttük. Mégis néhány név: Frank Thiess, Theodor Plievier, Alberto Moravia, Elsa Morante, Georges Duhamel, Jean Dutourd, Upton Sinclair, William Styron, Norman Mailer, Richard Hughes, Truman Capote. A lista nem teljes és állandóan növekszik. Mindegyikük próbálkozott ezzel az új *genre*-ral, de egyikük sem összpontosította érdeklődését a *genre* mivoltára. Ismétlem, hogy valami új világosság felé irányuló botorkálásról van szó, még nem a lángész merész, egyenes lépéséről, amely egyszerre tépi szét a szokványos formák szürke pókhálóját. Egyikük, mint például a német Frank Thiess *Csuzimá*-jában – mely a *genre* egyik első megjelené-

se – majdnem kizárólag a történelmi eseményekkel foglalkozik, de a regényíró stílusában; Truman Capote – aki a helytelen *non-fiction novel* nevet adta e művének – egy tömeggyilkos bűntettének, elfogásának, bűnperének, halálra ítélésének történetszerű, pontos ábrázolását kísérelte meg; Elsa Morante – nemigen sikerült – könyvének címe egyszerűen: *Történelem: egy regény.* De meg kell említsem az itt futtában kifejtett tézisem talán legeklatánsabb példáját: Tolsztoj *Háború és béké*-jének és Paszternak *Zsivago doktor*-ának szembeállítását. A *Háború és béke* a XIX. század történelmi regényének prototípusa. A regény előtér, a színes dramatizált történelem a háttér. A *Zsivago* ennek pontosan ellentéte: a történelem az előtér, s a főtéma, Zsivago doktor regényes és tragikus életsorsa ebbe beleszövődik, de a regény cselekménye Paszternak történelmi érdeklődésének csupán következménye. Szintén figyelemre méltó, hogy Tolsztoj írásművészetétől eltekintve a *Háború és béke* a XIX. század történelmi regényeinek minden lényeges hibáját képviseli. Ennek fő oka az, hogy Tolsztoj történetszemlélete a romanticizmus és a pozitivizmus, az úgynevezett objektivizmus és szubjektivizmus szélsőségeivel telített, mégpedig annyira, hogy a *Háború és béke* filozofáló függeléke, melyben Tolsztoj történelemfilozófiáját fejtette ki, a XIX. századbeli primitív pozitivizmus elkorcsosult példája. Ezt az irodalomtörténészek úgy szokták elkenni, hogy tulajdonképpen nem is tartozik a regényhez, pedig ez a függelék nem mellőzendő jelenség, hanem Tolsztoj történelmi világképének igenis szerves része. Történelmi szempontból tehát a *Háború és béke* immár elavult mű. Kevésbé történelmi regény, mint például Flaubert *Madame Bovary*-ja, mely igenis történelmi mű. Emma Bovary nem csak „az örök női tragédia" (das ewig

Weibliche) képviselője. Bovaryné tragédiája elválaszthatatlan nem csak az 1850-es évek francia társadalmának képétől, ennél mélyebben elválaszthatatlan az akkori korszellem legmélyebb lényegétől, az akkori gondolatok és vágyakozások módjaitól. Megjegyzendő, hogy bár a *Zsivago* regény formájában maradtak XIX. századbeli velleitások, Paszternak történetfilozófiai megjegyzései nem érdektelenek. (Szintén érdekes, hogy a múlt századbeli és század eleji orosz liberális vagy forradalmi irodalomtól eltérően a korunkbeli orosz írók nagy része – az orosz irodalom történetében először – nemcsak hogy figyelmét a történelemre irányítja, hanem politikai és világnézeti beállítódása ellenére elsősorban történelmi témákkal foglalkozik.)

Újból és utoljára hangsúlyozom, hogy az új *genre* még nem forrott ki. E tekintetben még egy utolsó megjegyzésem marad hátra. A fentebb említett nevek között talán a legérdekesebb a Franciaországon kívül alig ismert Jean Dutourd-nak (1980-ban választották az Académie Française tagjává) egy-egy műve, melyekben a korszellemmel foglalkozván Hegelnek éppen fordítottjával próbálkozik. Dutourd-t is elsősorban a korszellem és az emberek viszonya érdekli, az, hogy a korszellem milyen formában és milyen mértékben hat az emberek gondolkodásmódjára – de a hegeli kategorikus kauzalitással ellentétben nemcsak az érdekli, nemcsak arról ír, hogy a korszellem mit tesz az egyénekkel, hanem hogy az emberek mit tesznek a korszellemmel és annak politikai és társadalmi körülményeivel, hogyan csavargatják, tekergetik saját – néha tudatos, néha tudattalan – önös céljaik szerint.

Az úgynevezett újkor vége felé lassan-lassan kitűnik, hogy nemcsak Hegel, hanem oly nagy szellemek, mint

Machiavelli, Dosztojevszkij, Freud e tekintetben elavulnak. Machiavelli tudatos opportunizmusa helyett tudatos-tudattalan egzisztenciális opportunizmusokkal állunk szemben. Dosztojevszkij arról ír, hogy egy-egy forradalmi vagy radikális világnézet milyen döntő mértékben hat az emberre, mit tesz az emberrel: pedig mi már ennek a fordítottját látjuk, illetve láthatjuk: mit tesznek az emberek az úgynevezett világnézetekkel. Freud az ún. tudatalattit kísérelte meg rögzíteni a XIX. századbeli és immár elavult kauzalitás logikájával – ugyanakkor, mikor mi az újkor vége felé éppen a tudatos eszességnek mindenféle komplikációjával, nehézségével, csavarodottságával állunk szemben. Ennek az eszességnek lett lassanként szerves – bár sokszor figyelmetlen és nem tisztán látott – részese a történelmi gondolkodásmód, mely nemcsak hogy vérünkbe rögződött, hanem eddig általa nagymértékben érintetlen tömegeket ért el: a múlt íze és étvágya létezik, egzisztenciális jelenség, talán éppen a valósághiány miatt, mégpedig olyan módon, melyet a XVIII. és XIX. századokból örökölt mechanikus kauzalitás helyesen megmagyarázni nem tud.

II

Néhány szót illik szólni e nagy és pontatlan téma magyar vonatkozásairól. Megpróbálom – majdnem hogy dilettáns módon – vázolni ezeket, bár a magyar történelemírás története nem specialitásom. Már említettem, hogy a XVIII. században a történetírás, mint az irodalom egyik fajtája jelentkezik. Ez Magyarországra alig vonatkozik: Bél Mátyás, Fejér György, Virág Benedek még mindig inkább krónikások, mint történetírók. Száz évvel később azonban, a XIX. század vége felé a magyar történetírás eléri az európai nívót: Bél Mátyástól, Fejér Györgytől, Virág Benedektől Fraknóiig, Angyalig, Marczaliig a magyar történetírás nagyobb utat tett meg, mint a magyar szépirodalom Csokonaitól és Kisfaludytól Reviczkyig és Adyig.

A hivatalos magyar történettudomány kezdeteiben a német történettudomány módszereinek hatása alatt állt. Ez akkor pozitívum volt. A tudományos történelmi kutatás módszerei a XIX. században főleg Németországban alakultak. Valószínűleg e német-osztrák befolyásnak tulajdonítható század eleji elsőrangú történészeinknek bizonyos konzervatizmusa. Fraknói, Angyal, Marczali a 48-as néphangulattól aránylag függetlenül végezték elsőrangú levéltári kutatásaikat; az általuk feltárt történelmi valóság mögött mindig ott állt a kor bizonyos szabadelvűséggel átitatott lojális monarchizmusa. S ahogy az első világháború utáni negyedszázad az ország megcsonkítása és a Horthy-korszak megszorításai dacára is sok tekintetben ezüstkora maradt a magyar költészetnek és irodalomnak, s reneszánsza a magyar népkutatásnak, a magyar történettudomány is tovább fejlődött.

Nem kétséges (bár sokan vitatták s talán ma is vitatják), hogy a legnagyobb hivatásos magyar történész ekkor Szekfű Gyula volt. Írói és tudományos életének teljesítményei szellemi függetlenségén alapultak. Szellemi magaslatokon járva egyedül képviselte gondolatvilágát és az igazság keresését, szembefordulva a legnépszerűbb és legelfogadottabb politikai és világnézeti áramlatokkal. Már az első világháború előtt írt Rákóczi-könyve is szemben állt a legendákkal, nemcsak a történelmi igazság keresése, hanem a magyar politikai realizmus szolgálatában. Ellenségei a mai napig sem bocsátottak meg neki. Leg-

híresebb munkája, a *Három nemzedék s ami utána következik* a magyar szellemtörténeti irodalomnak és tudománynak elsőrangú, sőt úttörő példánya. Előnyös hatást gyakorolt Szekfűre az úgynevezett szellemtörténet fejlődése, megint főleg egyes 1880 utáni német példák következtében, vagyis annak felismerése, hogy a pozitivista, tehát kizárólag a természettudomány törvényein alapuló kutatás a lelkiismeretes és gondolkodó történész számára nem elegendő. (Ismétlem, hogy a történelem nemcsak tudomány, hanem egyben írás, művészet, sőt újból formulámat s erről írt könyvem címét kell, hogy idézzem – „gondolatmód". Törvényei tulajdonképpen nincsenek, külön nyelve sincsen, s mivel a történelem maga az élet, az emberi élet mélyen bonyolult s annak minden kiszámíthatóságon s rendszerességen túlmenő jelenségeivel, illetve azoknak tudatával azonos.)

A *Három nemzedék* inkább szellemtörténet, mint politikai történet, történelmi szociográfia, nem a történelmet elégtelenül figyelembe vevő szociológia. Egyéni módszere még ma is újszerű, a módszer további tanulmányokat érdemelne. Itt azonban a *Három nemzedék*-nek csupán egy passzusára kívánom felhívni a figyelmet. Ebben Szekfű – általános tézisének megfelelően – keserűen ír az őt megelőző történetírók teljesítményeiről. Idézem: „Történetírásunk sápadt arculatján [a századfordulóról ír] a hanyatló kor minden betegsége olvasható. Elvi liberalizmusa megakadályozta régi korok nemzeti munkájának értékelésében, a nemzeti illúziók hatása alatt viszont aggályosan tartózkodott oly problémáktól, amelyeknek tudományosan lelkiismeretes megoldása által a budapesti sajtót felingerelné. Horváth Mihály óta ez a tudományág, mely a nemzeti élet központi irányítója kellene hogy legyen, visszavonul a tudományos anyaggyűjtés szűk körébe, és nincs bátorsága a nagyközönség elé vinni azon eredményeit, melyeket ő maga állapít meg oklevéltári és egyéb publikációinak kevés olvasóra számító köteteiben. És bár a szaktudomány az adatgyűjtés terén nagy lendületet vesz, kevesebb eredményt ér el a modern szempontoknak megfelelő feldolgozás terén és végképp felmondja a szolgálatot ott, hol arról van szó, hogy kutatásait a nemzet javára, nemzeti illúzióink ellenére hasznosítsa." Szekfű eme passzusában sok igazság rejlik, mégis mi ezt manapság kissé másképp látjuk. Mai perspektívánk következtében beláthatjuk, hogy, mint előbb mondtam, a magyar történetírás fejlődése a XIX. században még a magyar szépirodalom és költészet fejlődését is túlhaladta.

Néhány mondat után Szekfű, bizonyos mértékben a fent idézett passzusnak ellentmondóan, helyesen jelenti ki, hogy „a történetírás nem mestere az életnek, ezt tudjuk: feladata nem vezetés, hanem eszméltetés, tudatossá tevés, az, hogy az embereket megtanítsa felismerni, mit tesznek, és hogy minő összefüggésben van jelenünk évszázados múltunkkal". Szekfű 1920-ban e bölcs mondást folytatva írja: „Hanyatló korunk ennek a feladatnak nem felelt meg..." Nem térek ki arra, hogy a fiatal Szekfűvel ellentétben ma igen kevés történetíró vagy történelmi gondolkodó látja a kiegyezés korszakát *minden tekintetben* hanyatló múltnak.

Befejezésül arra kívánok rámutatni, hogy – Szekfű előbb idézett szavaival élve – a történelem eszméltetésében, tudatossá tevésében a század első részében, körülbelül 1900 és 1935 között milyen fontos és mélyreható szerepe volt a magyar szépirodalomnak – mégpedig néha olyan formákban, s olyan nyelvezettel, ami ma nemcsak tiszteletet,

de tudatos figyelmet érdemel, paradox módon éppen újszerűsége következtében.

Ezen újszerűség elsősorban a történelemmel való átitatottságából áll. A XIX. század jelenségének, az úgynevezett történelmi regénynek elsőrangú magyar teremtői is voltak: főleg Kemény Zsigmond és Jókai Mór, a magyar Dickens; a XIX. századi történelmi regénynek újabb és újabb magyar példái akadtak és akadnak a XX. században is. Most azonban a magyar prózairodalom talán legnagyobb művészére kívánom irányítani a figyelmet, Krúdy Gyulára, kinek ötven évvel ezelőtt bekövetkezett tragikus halálára (*mirabile visu* – egy másik megdöbbentően találó évforduló) éppen néhány napja emlékeztünk.

Krúdy csodálatosan ismerte Jókait, kívülről tudta, sőt egyik legszebb és legemberibb írása éppen Jókai fiatalkoráról szól. Krúdyt a *genre*-probléma nem érdekelte, őstehetsége következtében Krúdy azt írta, amire kedve telt, amire tolla serdült; mint minden nagy művész, tudta mit csinál, de nem érdekelte, miért, nem érdekelte alkotásainak precíz jelentősége vagy meghatározása. Nekünk kell megjegyeznünk, hogy Krúdyt Jókaitól eltérően – pontosabban mondva, Jókait átélvén, s így Jókai generációján túlhaladva – elsősorban a történelem érdekelte. E tekintetben az előadásom első részében említett jelenségnek – a történelmi „gondolatmód" terjedése és mélyülése következtében a történelemmel telített szépirodalomnak – Krúdy mind zseniális előfutára, mind alkotó mestere.

Talán ezzel kapcsolatos a magyar olvasóközönségnek az utolsó harminc vagy harmincöt évben keletkezett érdeklődése és étvágya Krúdy írásai iránt. A Krúdy-kutatás és a Krúdy-kritika szép, értékes, odaadó művelése során Krúdynak a történelemhez való viszonyáról ugyan alig

esett szó. Mégis engedtessék meg nekem, a Magyarországról elszakadt történetírónak, hogy néhány szót szóljak a történeti tudat Krúdynál jelentkező lényegéről. Meggyőződésem például, hogy a magyar olvasóközönség Krúdy iránti érdeklődése nemcsak nosztalgia, vagy a régi világ iránti érdeklődés következménye, olyasfajta lelki és szellemi reakció, ami a nehéz időkben sokszor és mindenütt várható – hanem közrejátszik benne az is, hogy a Krúdy által leírt és képviselt múlt íze, illata, zamata felelt és felel meg nemcsak öregedő, hanem újabb és újabb nemzedékek étvágyának, mely szellemi étvágy kívánalmának lényege a történelmi valóság.

Krúdy óriási és majdnem összefoglalhatatlan íráshalmazában a történelem különböző formákban jelentkezik. A magyar álomvilág e mesteri festője főleg rövid élete utolsó két évtizedében fordul inkább és inkább a történelem felé. Ismeretesek életrajzai és jellemrajzai az *Irói arcképek*-ben és az úgynevezett *Ködlovagok*-ban. Ezek értéke és fontossága azonban nemcsak Krúdy nyelvművészetéből és lelkekbe látásából áll, nem csupán jellemrajzokból, hanem az általa összegyűjtött kis részletek halmazaiból, olyanokból, melyeket Taine „petite histoire"-nak nevezett. Ezenkívül élete során mind többet és többet foglalkozott nagyobb méretű történelmi portrékkal: írásai Mária királynéról, Kossuth Ferencről, Podmaniczky Frigyesről, Türr Istvánról nemcsak prózai gyöngyszemek, hanem kidolgozott történelmi freskók: mind anyagukból, mind mesteri kompozíciójukból fiatal hivatásos történészek még ma is sokat tanulhatnának. Tájleírásai, kisvárosi és városi képei nem csupán stilisztikai szempontból tanulmányozandók. A Krúdy-atmoszférán innen a sok színes részlet, fontos információ rejtőzik a jelen és a jövő törté-

nelmi szociográfusai számára. Sajnálatos például, hogy az utolsó évtizedben szépen összeállított és szépen kiadott többkötetes Budapest történetének gondos írói között egy sem találta fontosnak saját művét egy-egy Krúdy-passzussal illusztrálni vagy gazdagítani. Pedig a *Hét bagoly*-ban, a *Mákvirágok kertjé*-ben, a *Pestbudai estek*-ben, a *Boldogult úrfikorom*-ban, az *Asszonyságok díjá*-ban foglalt részletes képei, leírásai az 1890-es évek kisvárosi, teres, poros Ferencvárosáról, a németes, kisiparos, faluszagú Józsefvárosról, a nyüzsgő, keveredő, sikátoros s egyben sugárutas Terézvárosról, a vízcsobogással, harangszóval és virágillattal telített felső Vízivárosról, az öregedő, ráctemplomos és rácsos ablakos régi Belvárosról minden néprajzzal, társadalom-, építészet-, város- és értelmiségtörténettel foglalkozó történésznek kötelező olvasmánya kellene hogy legyen.

Előadásom – sajnos – nem Krúdy Gyuláról szól, nem vele kezdődik, de vele végződik. Arra sincs sem idő, sem alkalom, hogy itt-ott Krúdy írásaiból szemelvényeket idézzek illusztrációképpen. Mint sok lángészé, élete, jelleme, műve összetett: a kettősségek sora rejlik benne. Hírlapíró és történetíró. Iszákos, kártyás, néha züllött, kocsmában bóbiskoló figura és régi vágású, önérzetes, tiszántúli magyar úr. Forradalmár és konzervatív. Erotikus és keresztény. A fővárosi bohém életmód követője, de a régi vidéki biedermeier Magyarország tisztelője, azután áhítozik. A XIX. század magyar irodalmának egyik fő jelensége az elbeszélő költemény, míg a népi epika egyik késői irodalmi formája: Krúdy írásmódja éppen annak fordítottja, vagyis poétikus elbeszélés, történelemmel telítve. Nyelvezete egyszerre a legújszerűbb és óhangzású (érdekes módon Krúdy, éppúgy mint Szekfű, kedvelte nemcsak a régimódi magyar szavakat, hanem a régimódi magyar ragozást is). Stílusa, írásművészetével együtt egyszerre a világ több nagy írója elé szökik. Krúdy életművét a prousti nagy mű címével lehetne illetni: „Az eltűnt idő nyomában", bár Krúdy Proustnál nagyobb író. A regényíró Proust a lelkek mélységeibe belelátó szociográfus, a regényíró Krúdy a lelkek mélységeibe belelátó történetíró. Proust a századvégi Párizs felső osztályainak analízisét, Krúdy a régi Magyarország majdhogy egészének varázslatos képviseletét teremtette meg.

Ezért is – nagyobb nemzetek íróival és kisebb íróink munkáival ellentétben – Krúdy prózája lefordíthatatlan. *Mindegy.* Krúdy a magyarok írója, a mi írónk, nekünk szól, csupán mi érthetjük jól, mert a mi ősünk, apánk, bácsink, családtagunk. S itt nem valami ódon hazafias retorika szól belőlem, hanem az a meggyőződés, amire korábban utaltam: a XX. században lassan kitűnik, hogy az igazi irodalom, az igazi történelem mikrokozmikus, nemzeti inkább, mint nemzetfeletti, internacionális. Ez egybefügg azzal, hogy a múlttal való kapcsolat igénye, a múlt valósága felé irányuló „étvágy" elérte a széles tömegeket, Magyarországon éppúgy, mint másutt: a történelmi gondolkodásmód elterjedésének nem a végén, hanem az elején vagyunk, ugyanakkor mikor ezeréves történetünkben talán először, a borzasztó állami és nemzeti tragédiák és népi megpróbáltatások ellenére a magyar nemzet és a magyar nép történelme és fejlődése egyre inkább összehangolódik, egyre inkább lesz ugyanaz. Így van az, hogy minden külföldi és Magyarországgal foglalkozó történetírónak szóló köszönetünk és tiszteletünk dacára – aki minket ismer, aki hozzánk szól, az nem Macartney Elemér, hanem Szekfű Gyula.

Szekfű Gyula *Három nemzedék*-ét Magyarország újkori történetének egyik legsötétebb évében, 1920-ban írta meg Bécsben, a trianoni szerződés aláírása után néhány héttel fejezte be. Előszavát végző utolsó mondata: „Így írtam meg e munkát... et salvavi animam meam." „Scripsi et salvavi animam meam": *ugyanaz* és *ugyanakkor* a – nem leírt – mottója egy másik magyar írónak, aki egyénileg szenvedett 1920-ban, aki nem hivatásos történész, de regényíró, s a XX. század legnagyobb magyar prózaművészeinek egyike: Kosztolányi Dezső. Mint Szekfűt, őt is mélyen érintette az 1920-as év, s aztán látott neki, hogy megírja talán legszebb regényét, az *Édes Anná*-t, mely tulajdonképpen alig más, mint az 1919–1920-as évek története, sőt a „történet" szónál mélyebb értelmű igazi történelme. „Scripsi et salvavi animam meam": Kosztolányi épp azt teszi, amit a világ talán legelső történetírója, a peloponnészoszi háború tragédiájának szemtanúja, az athéni ügyvéd, Thuküdidész, kinek célja nem más, mint Kosztolányié *Édes Anná*-jában: az igazság keresése, a féligazságok, a korabeli és szétterjedt hamis legendák eltakarítása. Éppígy kezdi el Kosztolányi *Édes Anná*-ját: fél oldalon összefoglalva az 1919 július végi események már akkor elterjedt félig hamis, félig igaz legendáit. Hogy Édes Anna története miről szól, azt összegeznem nem szükséges. Talán elegendő annyit mondanom, hogy mostanában – amikor a fiatal magyar történész-generáció sok részletes és említésre méltó monografikus munkát készít az 1920-as esztendőkről – sincs olyan mű, amely oly tökéletesen és mélyenszántóan ábrázolná nemcsak az 1919–20-as évek eseményeit, hanem az egész úgynevezett korai ellenforradalmi korszak légkörét, társadalmát, retorikáját, nyelvhasználatát, jellemteleneit és jellemeit, mint ez a *magyar*

regényíró, kinek e munkája a történészénél is maradandóbb, mélyebb, nagyobb és megdöbbentőbb történelmi – igenis történelmi, s nem csupán irodalmi – dokumentum, a valóság és az igazság szolgálatában. Előadásomat talán azzal az – immár nem képromboló – kijelentéssel fejezném be, hogy a hivatásos történészt a valóság és az igazság követése teszi igazi történetíróvá. Dixi... et salvavi animam meam.

(*Történelmi Szemle*, 1985/II., 280–288. o.)

MAGYARORSZÁG A HAZÁM, AMERIKA AZ OTTHONOM*

Engedtessék meg, hogy röviden közöljek önökkel valamit a magam történetéről – pontosabban: a saját figyelmeim történetéről. Miért? Mert ez mostani könyvem történetétől elválaszthatatlan.

A mai napig – immár nyolc különböző könyvem magyarra való fordítása és budapesti kiadása után – értetlenül állok könyveim itteni fogadtatása előtt. „Fogadtatást" mondok inkább, mint „sikert", egyszerűen azért, mert a „siker" szótól mindig idegenkedtem, van benne valami sikamlós, csúszós, valószínűleg a későbbi sikk miatt (a magyar nyelv etimológiai szótárában a háromszáz évvel ezelőtti süker-suker valahogy jobban hangzik, legalábbis számomra), míg a „fogadtatás" szóban nemcsak benne rejlik, hanem mélyen hangzik valami, ami tág és melegszívű: a régimódi magyar vendégszeretet, ami komótos, de nem szentimentális, egyszerre úri és házias, egyszerre biedermeier és tárt karú.

Mindezt soha sem vártam vagy reméltem volna, a rendszerváltás esetén sem. És kénytelen vagyok úgy látni, mint majdnem kizárólag egy általam nem vagy alig megérdemelt szerencsét, illetve szerencsék összjátékát: igen, a *sors bona, nihil aliud*, de e maximának a *rossz* értelmében. A könyveim velem együtt Amerikából jöttek-jönnek, én

* Elhangzott 1999. június 2-án a Magyar Tudományos Akadémia felolvasótermében John Lukacs *Évek...* című könyvéről rendezett kerekasztal-beszélgetésen.

is. *Ezért* figyelnek itthon rájuk. Ha itthon maradtam volna, persze más ember lennék, és valószínűleg más módon írnék, de volna-e Magyarországon olvasóm? Nemigen hiszem. Majdnem olyan ez, mint ha egy embert a ruhájáról ítélnek meg. Remélem, hogy csak „majdnem", de mégis el kellett ezt mondanom.

Ez főleg és elsősorban most megjelent *Évek...* című munkámra vonatkozik. Íme egy könyv, ami Magyarországról és magyarokról alig-alig szól, talán egytucatnyi a hatvankilenc fejezetből. A többi Amerikáról és amerikaiakról, no meg más nyugati helyekről és emberekről, akiknek jelleme, háttere, szójárása, érzései, gondolatai messze esnek Magyarországtól. Persze: az embernek arról kell beszélnie és írnia, tanítania, amit a legjobban ismer. És én életem most már majd háromnegyedét Amerikában éltem le amerikai családdal, amerikaiak között. S ezen felül: ez a könyv nem magyar, hanem angol stílusgyakorlat. Már hosszú évek óta nemcsak angolul írok, hanem angolul gondolkodom, sőt angolul számolok, és többször angolul álmodom; ugyanakkor magyarul érzek és magyarul imádkozom, de az utóbbi igazán privát ügy. Ami nem privát, az az ember munkája és írása. Ismétlem tehát: soha sem gondoltam volna, hogy egy ilyen, alig-alig magyar vonatkozású könyvvel Magyarország rangos irodalmárai és tudósai fognak foglalkozni, s az Akadémia egyik termében. A lelki tükörbe bele-belepillantva nem tudok szabadulni a gondolattól – és nem csak érzéstől –, hogy mindez valami furcsa összetételű szerencse következménye, hogy én mindezt nem érdemeltem és nem érdemlem meg. Kérem, ne vegyék e mondataimat álszerénységnek, sőt még annál is rosszabbnak: mert a hamis alázat az álszerénységnél meg a képmutatásnál is undorítóbb.

Ez a könyv nagyon közel áll hozzám – talán közelebb, mint már itt-ott megjelent sok könyvem bármelyike. És ennek okairól kell pár szót szólnom – mert az eredők igen-is magyar voltomból származnak. Ha e könyv témájának nagy része nem is magyar vonatkozású, a szerkezete – különös szerkezete – és a szerkezet eredői Magyarországon, magyar fiatalságom alatt kezdtek érni, bár csak jóval később forrtak ki. Két szóval: innen valók. Már kamaszkoromban a magyar irodalom és a történelem felé irányuló étvágyam együttesen és egyszerre nőttek, kettősek voltak, nemigen szétválaszthatók. Hogy minden regény történelmi regény, azt akkor még nem tudtam, de tudhattam, hogy Kosztolányi, Babits, de Krúdy is történelemről is írtak. Hogy a történelem nem adatokból, hanem szavakból áll, hogy a szavaktól a kifejezőerő elválaszthatatlan, azt talán még inkább éreztem, főleg, amikor nagy történészeket, köztük Szekfűt olvastam. Hogy kezdetben vala az ige (és nem a szám, nem a kép, de még a melléknév sem), azt is tudtam talán. Magyarul nem megjelent önéletrajzomban emlékezem arra, hogy amikor egy családi barátunk éppen Budapest ostroma alatt kérdezte, mit szeretnék tenni a jövőben, olyasfélét mondtam neki, hogy valami újfajta történelmet írni talán. (Jóval később Szerb Antal magyar irodalomtörténetének bevezetésében találtam erre valamelyest utalást.) De évtizedekig tartott, amikor magányos vidéki házamban gondolkodva és dolgozva a történelmi tudatról írt művemben ez úgy kiforrott, hogy kifejthettem. S amit most itt két-három mondatban, persze pontatlanul, összefoglaltam, minden történelmi tudományos munkám lényegéhez tartozik. Irodalmiakat sohasem írtam – talán a most itt kezünkben lévő mű kivételével. De hát ez sem irodalom, hanem a történelem és irodalom

valamelyes ötvözete; vagy pontosabban mondva: történelemmel átitatott irodalom. A formája – talán – irodalom. A lényege – mégis – a történelem, egy történelem. De nem történelem, mert nagyrészt elképzelt és nem élő személyekről szól, így valójában nem lehet tudományos történelem. De irodalom is csak annyiban, hogy mind szerkezete, mind tartalma tükrözi azon meggyőződésemet is, miszerint minden kifejezés, minden gondolat, minden forma, minden regény, de minden történelem is szavakból áll: és teszem hozzá, hogy a szavak pontos megválasztása nem csupán stilisztikai, hanem erkölcsi feladat is. S mindez itthonról jött, s megmaradt bennem akkor is, amikor otthonom nem itt van, hanem Amerikában.

Vagy ötvenéves voltam, amikor hirtelen ráeszméltem a kettősségem lényegére, hogy Magyarország a hazám, Amerika az otthonom, hogy Magyarország az anyám, s Amerika a feleségem. E furcsa és rendhagyó könyv jó része a feleségemről szól, de néha úgy hiszem, hogy anyámnak írtam. Mégis.

(*Magyar Nemzet*, 1999. június 5.)

EGY BORIVÓ VALLOMÁSAI

A borivó nem borszakértő. Sőt: van olyan borszakértő is, aki alig borivó. Csupán ízlel, megforgatja a bornedűt a szájában, aztán kiköpi. Én nem hiszem, hogy bort valaha kiköptem volna.

A bor a jó Isten csodája, adománya. Állítólag (én nemigen hiszem, de ezt hagyjuk) van víz a Holdon. Sőt a Marson is. Bor persze ott nincs, és nem is lesz soha. Szesz van mindenütt a földgolyón, azt lehet mindenféléből párolni. Bort csak szőlőből. „Lesz még szőlő és lágy kenyér" – pontosabban: lesz még bor és kalács. Egyszer egy emigráns magyar lapban olvastam egy emigráns „jobboldali" magyar költő „levelét", nekiment egy otthon maradt „baloldali" tollforgatónak. „Rohadj otthon, míg én narancsbort iszom Floridában." De mi az a narancsbor? Talán narancslébe öntött törköly? Mint az a levél.

Én még a régi Magyarországról származom. A régi Magyarországon külföldről jött bor (a francia pezsgő kivételével) alig volt. Nem is kellett honfitársainknak. Talán néhány palack Latour vagy Lafitte vagy Chambertin vagy Chateauneuf-du-Pape a Nemzeti Kaszinóban vagy főnemesek pincéiben. Chianti volt itt-ott kapható, főleg a Mussolini Itáliájához fűződő jó viszony miatt. Volt a Kis Royalnak egy borpincére, aki lenézte, Kianti?, mondta. Kiönti. Jobb vörösbor volt a villányi, a szekszárdi, a gyöngyösi, a kékfrankos, a portugál, a bikavér, még a cirfandli is.

A cirfandli története rejtély. Német, illetve osztrák neve „Zirfandel", de a szőlőfajta állítólag Dél-Olaszországból, Apuliából jött felfelé. Szlovéniában aztán megállt, mert ott manapság ilyen jó borok vannak, vörösfajták is, köztük a cirfandli. Állítólag Haraszthy Ágoston hozta be Kaliforniába. Mert ez a neves hazánkfia 1861-ben (az amerikai polgárháború kellős közepén) elküldette magát a kaliforniai kormány nevében (és pénzével) Európába, hadd hozzon onnan szőlőtőkéket. De úgy látszik, nemigen hozott. Nem is ő volt a kaliforniai bortermelés ősatyja. Aztán még különösebben alakult az életpályája, amerikai konzul lett valahol, és végül állítólag egy aligátor falta fel Nicaraguában, állítólag. De az nem állítólagos, hogy a Zirfandel (úgy írják) nagy karriert futott be Kaliforniában, az utolsó negyedszázadban. A Dunántúlon, Sopron felé a cirfandli az olcsóbb borok közé tartozik. Nem úgy, mint Kaliforniában. Most a legjobbak egyikének számít. Magas az alkoholtartalma (legalább 13,5–14,5%), tele van fürtös, gyümölcsös, földiszedres, sötét, kakaós utóízekkel.

Hát az ilyesfélét én csak életem utolsó évtizedeiben tanultam. Volt mostohaapámnak szőleje Sárospatak felett, de én családi vacsorák kivételével bort nemigen kaptam tizenhárom, tizennégy éves korom előtt. Annyit tudtam, hogy van spriccer, hosszúlépés és fröccs és házmester (sőt: piszkosvíz is – kevés bor, sok szódavízzel), hogy a fehérbor inkább oltja a szomjat, mint a vörös, és hogy a tokaji drága, becses ajándék, de édes. Húszévesen már tudtam, mi a különbség a hárslevelű és a zöldszilváni, valamint a szürkebarát között, hogy melyik a szárazabb. (Ma csak azt tudom, hogy a szürkebarátot Itáliából jött barátok hozták a Dunántúlra még István király idejében: ez volt a Friuli Pinot Grigio, ami az utóbbi évtizedekben, még Ameri-

kában is divatba jött. S ebben – teljesen rendhagyó módon – előfutár voltam, amerikai feleségemmel együtt. 1974-ben Velencében ittunk először Pinot Grigiót. „Hát ez a szürkebarát", mondtam feleségemnek. Mire ő csípősen: „Nem elég az, hogy mindenki magyar? Hát már minden más is magyar?"

Mindkét amerikai feleségem szerette a bort. Az első csak a vöröset (valószínűleg a gyomorsav miatt). Rendelt néha egy-egy pohár vöröset halételhez is, mire a hülye amerikai pincérek felhúzták az orrukat, sőt bele is szóltak. Nem úgy Franciaországban. Ott megértették. Tudja a vendég, mihez van kedve, ínye. Csak rossz bort ne rendeljen. 1964–65-ben vendégtanár voltam a toulouse-i egyetemen, egy egész évet töltöttünk el Franciahonban. Akkor léptünk a rendszeres borivók közé. Mert azelőtt is iszogattunk bort amerikai vidéki házunkban, de nem minden étkezéskor. Most aztán minden megváltozott. Szegény drága feleségem a könnyebb Rhône-völgyi vörösöket szerette, meg a könnyebb olaszokat, a Valpolicellát. Amikor tragikusan elhálálozott, negyvennégy éves korában, a temetés után eljöttek a rokonok, barátaink. Én Valpolicellát töltöttem a poharakba, és régi szokás szerint az ő üdvére, emlékére ürítve a poharat, odavágtam a kandalló falához.

Körülbelül ugyanakkor, 1970 felé kezdődött az amerikai bortermelés óriási feltörése. Nálunk Pennsylvaniában még félig szesztilalom volt (és van), csak állami üzletben lehetett szeszes italt vásárolni, kevésfélét, főleg akkor, és pocsékul tárolva. Hát mi mindennapokra a Louis Petri (nem Petri Lajos, pedig jó cigányprímáshoz való neve volt) bordói claret-ját ittuk, 80 cent volt palackja. Aztán néha vettem két tucat olcsó portugál bort. Még romániait is – magyarok termelték a Küküllő mentén. A finomabb

borokat ünnepekre, vendégségre, kivételes jó vacsorákhoz. De akkor már be lehetett csempészni jó francia, olasz, rajnai borokat, ha az ember elhajtott Marylandbe vagy Delaware-be, ahol nem volt ilyen trükkös szeszkontroll. Akkor a dollár még sokat ért. Aztán újra házasodtam. Második feleségem megtanulta a bortudományt. Könnyű neki: mert művészi a szelleme és az ízlése. Lassanként már úgy ért a világ boraihoz, mint az angol irodalomhoz (ami elképesztő, mert soha életében nem járt sem egyetemre, sem borászati főiskolába).

Az angolok – mármint az angol felső középosztály és a főnemesség – viszonya a borhoz rendhagyó és érdekes. Ott bor nemigen termelhető. (Állítólag azért van most Dél-Angliában is egy-két szőlészet.) De az angolok hozatták a hordókat a csatornán túlról, nemcsak Franciaországból, melynek nyugati nagy részét ők uralták a XV. század közepéig, hanem Németországból is. A különböző borok angol nevei mind megtalálhatóak Shakespeare műveiben („hock": rajnai; „claret": bordói, a színe miatt; „malmsey": madeirai stb.) Aztán a XVII. században az angolok és a hollandusok találták fel a cognacot, ami nem más, mint borpárlat, olcsó borokból, kétezer évvel az első whisky (gabonapárlat) után. Aztán kezdték nyakalni a spanyol, illetve portugál eredetű sherryt és a portóit, sőt mindmáig angol vagy angol származású családok termelik ezeket az ibériai folyók mentén. S főleg azért, mert ezeknek a „doktorált" boroknak magas az alkoholtartalma, jó 20%. Melegítenek. Mert akkor (mint még most is, itt-ott) fagyosak voltak az angol szobák és termek, hacsak épp a kandalló mellett nem állt vagy ült az ember. A XVIII. században, sőt a XIX. század elején is az angolok portóit (édeskéset) ittak a roast beefhez. (Ugyanezért keresték a

tokajit is – édes ízű, magas az alkoholtartalma, tehát melegít.) Mindez vagy százhúsz évvel ezelőtt változott meg: a fehér-, de a vörösborok is szárazabbak lettek. Fontos ügy volt ez Angliában, ahol az arisztokrácia lenézte a kalmárokat, kereskedőket, egy kivétellel: a megbízhatóbb borkereskedőt valódi „gentleman"-ként kezelték.

Eredmény: a legjobb borszakértők, illetve a borról legszebben és legjobban írók angolok. Egyik legkedvesebb könyvem George Saintsbury: *Notes On A Cellar-Book* (Egy pincekönyvből). Nagy úr, nagy ész volt George Saintsbury! Oxford professzora, szakértők és kritikusok szerint senki sem ismerte jobban a francia prózairodalmat, mint az öreg Saintsbury. De ebben a kis könyvben borokról ír – illetve vacsorákról. Hogy ekkor és akkor hogy étkezett és mit ivott – már ha az emlékezetes volt. S ehhez hozzájárult az is, ha kellemes volt a társaság, és szép asszony ült mellette vagy vele szemben. Egy neves kiadó felkérte, írná meg a *History of Wine*-t, a borok történetét. Elkezdte, de abbahagyta. Túl sokat kellene ehhez kutatnom, sőt innom, írja. Inkább írok arról, amit ismerek, és ami emlékezetes. Már az alkalom. Már az ízek. Íme az élvezetekkel teli könyv fejezetei: *I. Eredetek. II. Sherry és Madeira. III. Porto. IV. Bordóiak és burgundiak. V. Pezsgő és más francia fehérborok. VI. Moseli, rajnai és a többi német. VII. Tömény szeszek: Whisky. VIII. Konyak, rum, gin és a többi. IX. Likőrök. X. Sör és almabor. XI. Vegyesek. XII. Palackok és poharak. XIII. A pince rendezése.* Utolsó fejezet: *Conclusio ad diversus.* Íme egy tucat múlt század végi vacsora étrendje, öt-hat fogás, melyet pontosan lejegyzett, négy vagy öt nagy borral. Nyolcvannyolc éves korában hunyta le a szemét, a London „Times" hosszú gyászcikke 1933. január 30-án jelent meg, épp azon a napon, amikor Hitler lett a német kancellár.

Tempi passati!

Hát ilyen könyvet én nem írtam, nem is tudnék, csak egy összevissza firkált füzetecském van, már vagy harmincöt éve, beleírom rendszeresen másnap, józan fejjel, ha valami különösen jó bort ittunk, mármint itthon. De a füzetecske tartalma sokat változott. Úgy 1980 után már tele van kaliforniai borfajtákkal, aztán a legutóbbi tíz évben a francia, német, olasz, spanyol mellett, sőt azokon túltéve, tele vannak a kis lapok chilei, ausztráliai, új-zélandi borok nevével és évjárataival. Így változott meg az egész világ borkereskedelme, kínálata, ízlése. Hozzájárul ehhez, hogy fiam, aki irodalomtanár, mellékfoglalkozásba kezdett hathét éve: borszakértőként felkérték egy washingtoni újság heti borrovata írójának, és épp most jelent meg az amerikai bortermelés történetéről írt könyve. Palackok érkeznek a címére naponta. Van egy ezernél többet tároló pincéje. Én meg kapom tőle, ami megmarad. (Én is faricskálok, barkácsolok, van egy kis asztalosműhelyem, finom munkát nemigen tudok készíteni, de borospolcot igen. Van 132 palackra helyem egy szekrényben, de soha sincs tele.

Az irodalom és a borkultúra kapcsolata Homérosz óta meglehetősen szoros. Talán a legszebb és legbölcsebb magyar borkönyv *A bor filozófiája*, írta a nagy író és mély gondolkodó, Hamvas Béla, mégpedig 1945 sápadt nyarán, a romok idején. Kortársa, Cs. Szabó László is szerette a bort, de mint írta, főleg a fehéret. A század legnagyobb magyar (talán a világ legnagyobb... de hagyjuk ezt, maradjon a mienk) prózaírója, Krúdy Gyula, az ízek kifejezésének, fogalmazásának páratlan mestere, ivott, ivott, de főleg karcos, homoki fehérborokat. Itt-ott megemlít egy-egy híres bor- vagy pezsgőmárkát, de nem úgy, mintha ő ízlelte volna.

Biztosan jól tette. Mert a borsznobizmus a sznobizmus legbutább fajtája. Stendhal írta: sznob az, akinek minden hercegnő tetszik, mert neki mindegyik harmincnál fiatalabb.

A borsznob pedig a palack címkéjét ízleli, nem az üveg tartalmát. Ittam én Chateau Beychevelle-t, 1962-est, rossz volt. De ittam hatdolláros chilei vörösbort, amely vetekedett a hatvandolláros kaliforniaival vagy burgundival, sőt egyenrangú Gere 1995-ös Villányijával. Mint Cs. Szabó, én is sokáig a fehérbort kedveltem legjobban, vöröset csak nagy húshoz meg néha sajthoz. Azóta tanultam, de felejtettem is. A pezsgőt már nem szeretem úgy, mint valaha. Két-háromszor kaptam ajándékba Dom Perignont, amely a világ leghíresebb pezsgője, a pezsgők Rolls-Royce-a. Nem volt olyan finom, mint egy Krug vagy Roederer, vagy a Pol Roger special cuvée-je. (Feltéve hogy azokból kapok ajándékba, mert ilyenekre pénzem nincs elég.)

A negyvenesztendei kommunista és félkommunista rendszerben a magyar borok rosszak voltak. Már amit vendéglőben vagy külföldön lehetett kapni. A fehérborok mind édeskések voltak, mert főleg az olcsó német piacnak gyártottak, és a németek (legalábbis a közelmúltig) a kissé édeskés ízt szerették. A mai Magyarországon a borkínálat terjedelme és minősége jobb, mint valaha (bár a vendéglőkben még most sem mindig). Ami megmaradt, az a régi (bujdosó?) magyar szokás: a legjobb borokat barátoknál, privát, kistermelőknél kapni, az ő kis pincéjükből hozzák fel. De hát ahhoz enni kell, falatozni valamit. És diskurálni, nem mulatni. Csendesen. Sokat.

Még valamit tanultam, lassan, de ez fontos. Van a bornak illata, fajsúlya, összetétele, íze és utóíze. Mármost a finomabb boroknál az utóbbi talán a leglényegesebb. Mert

az utóíz lehet citromos, narancsos, mézes, epres, meggyes, szedres, bogyós, búzás, pirított kenyeres, acélos, naspolyás, kakaós, csokoládés, ringlószilvás, sőt ezeknek ötvözete.

Ülünk a vacsoránál, feleségemmel szemben, mondom: citrusos ez, de rövid az *utóíze*. De azért, mert ebben a citrusban van egy kis méz. Újból belekóstolok, gondolkodom, mondom: igen. Ez a bor – és az emberi ízlés, sőt tudat – csodája.

Van egy bölcs latin mondás: „Post coitum omne animal triste." Közösülés után minden állat szomorú. Az ember is. De van egy lényeges különbség: a szeretkezésnél is, mint a bornál, igen lényeges az utóíz. Mint drága bornak, gyönyörű nőnek is lehet semleges (nemleges?), gyenge, sőt rossz utóíze. De itt nem illatról van szó. Hanem a valódi szerelemről. A szerelem az élet ajándéka (vagy néha keresztje). De a szerelem egyik ajándéka az utóíz. Mint a boré.

(In: *Alibi hat hónapra – Evés-ivás.*
Alibi Kiadó, Budapest, 2001.)

FÜRDŐKÁDAKRÓL

E szemlélődés tárgya kizárólag (hopp! majdnem kizárólag) a fürdőkád, amelyet azonban kénytelen vagyok anekdotákkal tarkítani, miután a fürdés, fürdők, fürdőzők, fürdetők, fürdőhelyek hosszú, Ótestamentumig visszanyúló történetében mindeddig képtelen voltam az első fürdőkád megjelenését rögzíteni. Becslésem szerint mintegy kétszázötven évvel ezelőtt terjedt el, bár azelőtt is léteztek főleg gyógyításra való, orvosi kádszerűségek.

De a kádban való lubickolásnak hamar megjött az ára. A kádban poshadó Marat-t a hősnő Corday Sarolta gyilokkal ölte meg. Nem volt nagy kár Marat-ért, de könynyebb lehetett azt a szőrös, rosszarcú demagógot kádban leszúrni, mint felegyenesedett, dacos állapotban.

Nem lehetett valami szép látvány a következő eset sem, de az legalább mulatságos. Úgy 1860 táján Egyiptom khedivéje unatkozott Alexandriában, nyári palotájában, míg rámordult egy mamelukjára: „Hozassák Schneidert!"

Schneider Hortenzia elzászi származású francia szubrett volt, akit valamilyen francia fürdőhelyen az öreg egyiptomi uralkodó fel- és átkarolgatott. Volt egy másik Schneider is, az akkori híres Schneider-Creusot acél- és fegyvergyár tulajdonosa, aki mozsarakat, tarackokat, ágyúkat szállított Egyiptomba. A khedive titkársága arra gondolt. Elment a meghívás. Nos, a khedive kedvenc szeszélye szerint privát vendégeit, főleg a nőket, meg kellett fürdetni az ő hálóterméből nyíló fürdőszobában, mégpedig rózsaszirmokkal behintett fürdővízben. Schneider urat is betessékelték a kádba. Eddig ez történelmi tény. Arról már sajnos nem tudunk: vajon mit szólt a khedive, amikor arannyal hímzett hegyes bársonypapucsában és selymes hálóköntösében belépett a fürdőszobába, és látta Schneider úr pofaszakállát úszni a rózsaszirmok között...

Két nagy emberről tudok, aki szeretett kádban fürödni. Napóleon környezete cipelt ide-oda, tábori sátrakba, nagy palotákba egy ruggyantából készített kis ülőkádat, amelyben a hadvezér és későbbi császár szeretett ülni; szerecsen szolgája pedig vödörből ötpercenként öntött abba forró vizet gazdája kényelmére. Churchill is szerette a kádfürdőt. Kora reggel még ágyban tanulmányozta a legújabb jelentéseket és híreket, aztán kényelmesen megfürdött; sőt néha szokásos délutáni sziesztája után is beült a kádba újból, mielőtt angol szokás szerint vacsorára esti ruhába öltözött. Így bírta az evést, ivást, diskurzust, kormányzást jóval éjfél utánig, ami néha irritálta Rooseveltet és főleg nejét, lévén hogy az elnök mindig korábban ereszkedett Morpheus karjaiba.

Az amerikai nép többsége nemigen szereti a kádfürdőt, inkább zuhanyozik. Amerikában majd' minden nagyobb méretű, mint az Óvilágban: mozdonyok, gépek, bivalyok, gépkocsik, futballisták, színésznők stb. Két kivétel van: az asztali ezüst és a fürdőkád. Mindkettő kisebb, mint Európában. Valószínű oka ennek a már korán fennálló demokratikus jólét. Kétszáz évvel ezelőtt Angliában és az Óvilágban csak gazdagoknak vagy főnemeseknek tellett evő-

eszközre – és fürdőkádra. De az Újvilágba vándoroltak leszármazottjai már büszkén mondhatták, hogy ezüstké-sük, -kanaluk, -villájuk van, habár kisebb méretűek, mint óvilági sorstársaiké. Ugyanez az eset az első amerikai für-dőkádakkal. Legalábbis így hiszem.

Most három fürdőkádas élmény jut eszembe. Az első Bu-dapest ostromával kapcsolatos, a szörnyű 1945-ös télvíz idején, illetve kissé épp azután. Aki azt átélte, bizonyosan emlékszik: a fagyoskodás még az éhségnél is rosszabb volt. Egy meleg hálószoba, egy meleg fürdőszoba álom volt akkoriban. De úgy 1945 márciusa elején édesanyám egy fiatal barátnője büszkén mesélte, hogy nála van meleg víz, sőt fürdéshez is elég, mert valamiféle faszénnel fűtött gejzír áll a fürdőkádja felett, be lehet gyújtani szénnel vagy valamivel. Jártak is hozzá barátnői fürdeni, tisztál-kodni itt-ott, de módjával: mert bizony veszélyes volt akkor későn utcán járni a garázdálkodó oroszok miatt. Nagyon csinos fiatalasszony volt Vera, egyedül: férje még valahol Németországban, ő Pesten. „Vera!", szóltam egy-szer hozzá félősen. „Elmehetek én is egy délután Ma-gához megfürödni?" „Jöjjön csak", mondta mosolyogva. Mentem is persze, szívem mindenféle titkos fantáziákkal telve. Ő pongyolában fogadott, valamit rendezgetett a szobájában. Meggyújtotta a gejzírt, majd magamra hagyott. Hát egyedül is maradtam a vízbe merülés előtt, alatt és után. A mai napig inkább emlékszem Verára, mint a jóságos meleg fürdővízre.

Úgy tizenkét éve rendhagyóan hideg tél volt nálunk Pennsylvaniában. A rét alján elterülő tó be is fagyott. Én kényelmesen babráltam valamivel dolgozószobámban;

úgy öt óra volt, már sötétedett, a kandallóban lángolt egy-két hasáb, „hol a boldogság mostanában, barátságos me-leg szobában". Egyszerre feleségem felkiáltott: „Gyere!" A konyhaablakból kipillantva láttuk és hallottuk Maggie-t, kedvenc kutyánkat, egy már elszakadt kis jégtáblán téblá-bolt és szűkölt, most már jó húsz méterre a parttól, a jeget lassan sodorta a víz lefelé, el, el. Ott áll csónakom, egy fához láncolva: azt kiszabadítani, lehurcolni a vízhez már nem volt idő. Hát lerohantam oda cipőben, nadrágban, pulóverben, belegázoltam a vízbe a jégtáblák között, elju-tottam Maggie-hez, megfogtam, mindketten prüszkölve, csuromvizesen kimásztunk. A kutya szűkölt még, felesé-gem azonnal becsavarta két nagy fürdőtörülközőbe, melengette a kandalló mellett. Én meg szaladtam fel az emeletre, eresztettem a meleg vizet aztán beszálltam a forró fürdőkádba, benn is maradtam egy jó negyedóráig, hála istennek, még nátha sem lett belőle.

Huszonkét éve Erdélyben jártam. Már nyolc vagy kilenc napja nem tudtam fürödni, sőt mosakodni sem igen: a „szállodák", főleg a román lakta városkákban, koszosak voltak, meleg víz nem folyt a mosdókba. De aztán Brassó környékén kinéztem magamnak egy magashegyi nagy-szállót, oda felhajtottam fáradtan, piszkosan. Jó sokat kér-tek a szobáért, de nem baj, fürdőszoba is volt, sőt nagy kád és meleg víz. Az csordogált belé, de sajnos mindjárt ki is csordogált. Mert dugó a kádban nem volt. Hívtam a portát, várni kellett, aztán belépett egy pincér. Egy gumi-dugót hozott, ezüsttálcán. Borravalót is várt ezért, hát per-sze hogy kapott. Aztán jól megfürödtem. Szappant hoz-tam magammal, tudtam, hogy azt kell. Néhány hónappal később elmondtam ezt Dervla Murphy barátnőnknek, aki

világutazó híres író. Mire ő: „Micsoda világjáró vagy Te! Kelet-Európába mész, és nem viszel magaddal fürdőkád-dugót?"

No most a végén vessünk egy pillantást a kádakról a kádikra. Török kádik vagy pasák építették a nagyszerű budai fürdőket, például a szeretett Rudast. Igen: de a minap Konstantinápolyban jártam, elmentem az ottani legjobban ajánlott török gőzfürdőbe is. Közel sem járt a budaiakhoz. De érdekes, amit „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában" olvasok: fürdő, ferdő, feredő, forgolódik, fürdik: „Török származtatása téves."

(In: *Alibi hat hónapra – Fürdő.* Alibi Kiadó, Budapest, 2004.)

„STELLA." DE MÉGIS...

Ezerkilencszáznegyvenhat február. Ülünk a sötét, romos ebédlőszobában édesanyámmal. Csöngetnek. A házmester: „Külföldről ajánlott levél. A postás itt hagyta." Mi lehet ez? Angol bélyeg, anyám feltépi. „Stellától. Képzeld." Egy pillanat múltán olvasva: „Jön ide. Minket megnézni."

Vagy hét éve láttuk utoljára. Stella elegáns angol hölgy. Anyámmal valamilyen osztrák vagy olasz fürdőhelyen barátkozott össze. Aztán anyám meghívta Pestre, el is jöttek férjével együtt a háború előtti ezerkilencszázharminckilenc szikrázó június vagy júliusában. A nyár nyargalt Budapest fölött. Hol nálunk vacsoráztak, hol egy-egy budai zöldvendéglőben. Én tizenöt éves voltam, és csodáltam Stella szépségét?, előkelőségét?, mindkettőt: szépségével telített előkelőségét vagy előkelőségével telített szépségét? Nem is tudom. Gyönyörűek a lábai, a galambszínű, könnyű antilopcipői, karcsú sudársága, vörösesszőke haja, arany színű hosszú nyaka, smaragdzöld nyaklánca, finom mosolyai, dallamos angol szólejtése, az udvar körüli kis történetei.

De ez mily régen volt. Most jön ide megint? Háború, halálok, ostrom után, romokat és sebeket és ráncokat látni? És három hét múlva itt is van. Beállít kis csomaggal. Én már bele is szeretek, abban a pillanatban, mikor látom finom, keskeny kezét, amint nyújtja anyám felé. Aztán megcsókolják egymást. Hosszasan beszélnek. Két háború, két asszony. Én meg huszonkét éves vagyok, már értek

valamit a nőkhöz és szépségükhöz. Ha Stella tudná, mit jelent nekem! Mert már nem csak csodálom, vágyom is rá, az egész lényére. Vetkőztetem, öltöztetem lelki szemeimmel. Ő dicséri angolságomat. Ejt rólam is egy-két szép szót, elismeri, hogy valamicskét tudok az újkori angol történelemből, irodalomból. Amikor elbúcsúzik, hosszan, férfitaktikával fogom a szép kezét. Erősen, sokáig tartom, és puhán megcsókolom. „Majd egyszer eljön Londonba" – mondja Stella. Szemembe nézett? Azt hiszem, igen.

És most október van, megyek London felé, hozzá. Elmenekültem Magyarországról, mert tudtam, hogy az oroszok ott maradnak, kommunizmus és zsarnokság lesz. És sok más is húzott kifelé, köztük Stella égi képe. Még nyáron írt anyámnak párszor, kis csomagokat is küldött, angol teát, amerikai kávét, francia parfümöt. Már Párizsban vagyok, van amerikai beutazási engedélyem, de hajó és hajójegy nem lesz, csak vagy egy hónap múlva: pénzem alig (hát honnan legyen?), de miért ne menjek át közben Londonba? Írok gyorspostán Stellának és férjének. Nem jön válasz. Aztán összeszedem a bátorságomat, és hívom őket a párizsi főposta egyik fülkéjéből. Ő veszi fel a kagylót. „Hát Párizsban van?" Nem voltak otthon, amikor írtam. „És miért nem jött ki a Mama is? No, jöjjön, tizenkilencedikén várjuk, ez az új lakáscímünk, jöjjön teára. Lehet, hogy a férjem nem lesz itthon akkor, de meglátjuk."

Hideg eső egész nap és vaksötét, csillagtalan éjjel, a harmadosztályú francia kupéban, aztán a rángatózó hajó csúszós fedélzetén, aztán a lassú, oly lassú angol vasúton, aztán a bombavert Londonban, aztán a kopott, olcsó, nehéz bútoros, sötét tükrös, avítt szállodában. Én eleganciára vágyom. Kiszállok a földalattiból a Green Parknál, téblábolok a Ritz árkádjai alatt, nézem a néhány gazdag

üzletsort, a tengernagy öltözetű hotelportásokat. Holnap ötkor megyek Stellához. Három nap múlva vissza. De addig?

A vörös téglás ház ajtaja csillogó, zománcfestékes, sötétzöld, a rézveretek és táblácskák ragyognak. Hoztam egy kis csokor virágot, útszéli árustól a Piccadillyn. Csöngetek, a szobalány nyit, s máris jön Stella. „Maga még mindig nagyobbra nő?", kérdi. Aztán teázunk.

„Miért jött át ide, amikor Amerikába készül?" „Maga miatt", mondom. „Énmiattam?" Furcsa, visszahúzódó, kissé meghökkentő a mosolya. „Igen, mert Maga az ideálom", mondom én. Precíz angol szófűzéssel, mégis rosszul. „Praktikus ez?", kérdi, most – talán – melegebb mosollyal „Kell hogy elmagyarázzam?", mondom. Nem, nem szükséges, mondja, és most nevet. „De engedi, hogy írjak magának?" „Természetesen", mondja, aztán hozzáteszi kissé leereszkedően: „Ha más dolga nincs."

A teázásnak vége. Tudom, hogy mennem kell. Ő kikísér az ajtóhoz. Szeretném megcsókolni, de nem merem. Újból nyújtja azt a gyönyörű csuklóját, a kezét, hosszú, halványra lakkozott körmeivel. Én megragadom ezt az isteni végtagot, hosszan, tudom, hogy túl hosszan fogom azt a csuklót, aztán puhán megcsókolom a kézhátát. „Vigyázzon magára", mondja.

Éjfélig írok hosszú levelet neki, csupán remélem, hogy tényleg jó angolsággal, a hideg, kegyetlenül rideg olcsó viktoriánus szállodában, ahol csak az én szobámban ég még villany ilyen későn; közben aprópénzérméket kell tennem félóránként a gázkandalló perselyébe. „Kedves Stella, értse meg – írom –, hogy én Magába szerettem, amikor életemben először láttam, és azóta is. Ezt értse meg, és ha kell, bocsássa meg nekem. Mert a Maga gyö-

nyörűsége földöntúli. Mert Maga nemcsak Angliát, hanem egy olyan világot képvisel, ami után vágytam és vágyom. Illetve: nem képviseli, hanem megtestesíti azt. A Maga termete, úgy jár-kel, mint egy királynő, de nem mindennapi királynő! A Maga arcában ragyog egy jobb, egy úri világ műveltsége, finomsága. Lehet, hogy nem látom többé. De szerelmes vagyok Magába, és most azt is meg kellett írnom, hogy miért." Kétszer is széttéptem a levélpapírt, aztán harmadszor nem, és gyorspostán feladom.

Egyedül. Szürke, utolsó, hosszú nap, éhenkórászként kószálok Londonban. Aztán korán reggel felcsengetnek, telefonhoz kérik Önt. Stella hív. (Honnan tudta pontosan, hogy itt lakom?) „Kedves, hogy írt, bár ez nem volt szükséges. Hívom, hogy kívánjak jó utat Magának." Én dadogok. Stella: „Csak egyet mondok Magának. Maga nem belém szerelmes, hanem a szerelembe."

Igaza volt. Aztán történész lettem, s most történészként kell írnom. Mert minden ember, férfi és nő, történelmi ember. A történelem az emberi lény negyedik dimenziója. Ádám és Éva óta. Mindennek van történelme. A szerelemnek is. S ezalatt nemcsak szokásokra, divatokra, udvarlásokra, esküvőkre, házasságokra gondolok, hanem arra, hogy férfiak és nők hogy látták (és képzelték) egymást. És *mikor!* Mert tudjuk – sőt tudnunk kell –, hogy a romantikus szerelem Európa – csak Európa – egy különös terméke volt. (Kivirágzott először úgy a XIII. század vége felé Dél-Franciaországban, Észak-Itáliában.) De a romantikus szerelem és a romantika kora nem ugyanazok.

Az utóbbi jött északabbról, úgy 1800 előtt. A romantikus szerelem a főúri és udvari világban sarjadt ki először. (Gondoljunk csak az udvarlás szó eredetére.) A romantika kora pedig a kezdődő bensőséges világban, a polgári enteriőrben (mint például első, kissé idétlen példája, a *Werther*). Sem a trubadúrok hölgyei, a „princesses lointaines", sem a „belle dame sans merci", a kegyetlen, szép főúri dámák nem voltak elérhetőek; de amikor a főúri rend már gyengült és hanyatlóban volt, itt-ott igen. Innen eredt a Dámák Korszaka. A társadalmi ambíciók, a sznobizmus is idetartozik, olyan időkbe, amikor a polgár – ha szerencsés – odakerülhetett egy magasabb rangú dámához. (Stendhal: „Sznob az, akinek minden hercegnő harmincnál fiatalabb.") Balzac, Flaubert, Novalis, Proust; nálunk Vörösmarty, Reviczky, Krúdy (nem ő, hanem egyes alakjai), egészen Máraiig. Az angolszász világban ritkán. Amerikában, Oroszországban sem. De épp Varsótól Párizsig, talán Nyíregyházától Lisszabonig, úgy 1775 és 1945 között. Választópolgárok nem voltak, választható istennők igen. A Dámák Korszaka. Most már vége ennek. És ki szerelmes a szerelembe most már?

Ó, nyájas olvasó! Semmi sem történt Stella közt és köztem, sem ezerkilencszáznegyvenhatban, sem máskor. Az egész történet kitaláció. „Stella" nem is létezett. Sőt. Én sem (illetve, nem úgy, ahogy „magamat" ezerkilencszáznegyvenhatban leírtam). Londonban sem jártam akkor. Stellaszerű angol dámákat akkor nem is ismertem. Sőt. Egész, most már iszonyúan hosszú életemben egy ilyen Stellához hasonló asszonnyal nem is volt dolgom. Voltak más sze-

relmeim, és két – nagyon is szép – feleségem. Egyik sem volt Stella-szerű, de mégis...

Mégis. Mert ha valakit szeretünk – igazán szeretünk, valóságosan szeretünk –, akkor úgy látjuk őt, ahogy Isten is látja. És a Gondviselő – igenis gondviselő – jó Isten szerette nemcsak az Édes Annákat (az Avilai Szent Terézekről nem is beszélve), hanem a dámákat is. Biztosan egyiket és másikat: és nekem megengedte, hogy még lássak és szeressek. Mint az én két feleségemet. Az én dámáimat. Már jóval a Dámák Korszaka után. De mégis.

(In: *Alibi hat hónapra – Urak – Dámák.*
Alibi Kiadó, Budapest, 2004.)

SZERENCSÉSEK

Matematikából a Fejes mindig jelest kapott, kémiából is. A magyart meg latint éppen hogy átbukdácsolta. Az osztályfőnök, a magyar irodalom tanára nem kedvelte – annak gúnyneve Köka volt, mert mindig azt magyarázta, hogy az egész magyar irodalom és tudomány alapítói Kölcsey és Kazinczy voltak, erről prédikált és írt. Az érettségi előtt Fejes szurkolt, mert nem nagyon tanulta a megadott tárgyakat. Éjfélig másolta hangyabetűkkel Kölcseyt a mandzsettáján; hát az írásbeli napján azt kapta tételnek. Jelesen érettségizett (bár a Köka csóválta a fejét).

Aztán jött az ezerkilencszáznegyvennégy. Túl fiatal volt ahhoz, hogy behívják munkaszolgálatra, de a Pozsonyi úton lakott szüleivel, el se vitték onnan. A fiatal viceházmester nyilas volt. Elvette Fejes biciklijét. Aztán, amikor az oroszok már Angyalföldön voltak, szólt neki a vice. „Ide figyeljen! Itt a biciklije. Nehogy ezt elfelejtse!" Az ostrom után: „Mentettem őket a biciklijükkel együtt. Így volt, Fejes úr?" „Így volt, igen." Aztán hozott a vice egy tejesüveg zsírt, vidékről. Aztán a szomszédban lakott a Gyuri, a kommunista. „Beviszlek a pártba", mondta. „Jól jön majd neked, meg franciául is tudsz te valamit." Így is lett. A kerületi pártnak, majd fontosabb helyeknek írt egy áttekintést a dollár és a rubel viszonyáról, hogy az előbbi csalóka, de egyelőre kell vele is számolni. Egyetemre is beiratkozott, de az unalmas volt. Érdekesebb lett, amikor

valaki betette a párizsi magyar békeküldöttség valami másodrangú tagjának – az, aki egyszer olvasta és bámulta ezt a dollárkritikus dolgozatot. Egy kócos lánnyal volt dolga, a pártközpontban kerültek össze. Aztán otthagyta, mint Párizst ezerkilencszáznegyvennyolc augusztusában, mert látta, mi lesz ebből, hogy a franciák már lekezelik az ilyen kelet-európai kommunistákat. Szóval lelépett. Szüleinek megígérte, hogy jön haza, nyílt lapon.

Hát nem jött. Párizsban inflációról kezdett számítgatni. Hogy is megy ez; meg kell határozni a frank és a dollár és az Általános Nemzeti Beltermékenységek mutatóit. Meg is fejtette, mégpedig logaritmusokkal tarkított matematikai egyenletekkel. Véletlenül megismerkedett egy amerikai fiatal közgazdásszal, akit éppen Párizsba küldtek, fogalma sem volt semmiről, ott ültek a Deux Magots teraszán. „My Hungarian friend, you are a genius", „hát, magyar barátom, maga egy zseni", mondta. Elvitte a nagykövetségre, az amerikai gazdasági testület igazgatójához. Annak az arca olyan volt, mint egy bélszín, unta mindkettőjüket. De a kávéházi amerikai barát: „Nem számít. Ez egy vén reakciós. Majd jöjjön velem holnap." Bementek, ketten a Kultúrközgazdasági Atlanti Albizottmány irodájába: „Erre az emberre lesz szükségünk, most", mondta a másik amerikai. „Mi a maga neve?" „Feyes", válaszolt, ipszilonnal. „Miszter Feyes, kaphat egy hat hónapos amerikai látogatási vízumot. Azalatt jelentkezzen Iksz professzornál, Yale-ben, Üpszilon professzornál Princetonban, nagy közgazdászok, örülni fognak, hogy volt tanítványuknak ilyen fontos állása van Párizsban, és milyen értékes embereket fedez fel."

Az Újvilágban. A professzorok keskeny ajkai hidegen mosolyogtak, szürke jég ült az arcukon. Nem baj. Fejesnek volt egy rokona New Yorkban, gazdag textiles. De zavarta ez a jöttment pesti fiú, nem törődött vele. Volt egy másik, távolabbi rokona, egy bugyuta, akinek nagyon imponált Fejes esze. A tőzsdéről beszéltek, egyszer arról, hogy hogy is van ez? A New York-i tőzsde du. négykor zár, a chicagói meg a kaliforniai később. Szóval négykor befagy egy részvény ára, csak másnap reggel (és hétköznapokon csak) nyílik ki megint. Mi történik közben? Nem lehet akkor adni-venni, például Chicagóban megjátszani egy spurit? Lehet, lehet, de nem szabad, nem is igen csinálják, mondta a bámuló rokon. Én megjátszanám, mondta Fejes.

Meg is tette. Vagy százszor. Összeállt egy litván túlélővel, céget csináltak. Két év múlva már százezer dollárja volt. Úgy járt-kelt New Yorkban, mint egy újonnan jött bennszülött. Pincérek, pincérnők kezdték ismerni. Egy este egy zsúfolt vendéglőben a másik szűk asztaltól átszólt neki egy asszony, érdekelte, hogy kicsodák, miről beszélnek németül. Kissé italos özvegy volt, nála vagy nyolc évvel idősebb, de pénzzel tele. El is vette, két gyerekük lett. Most már a Park Avenue-n lakott. Tanulmányt készített a részvényár-hullámok kvantumciklikus egyenlíthetőségeiről. Valaki fontos elolvasta, meghívta az irodájába ebédelni, akkoriban éppen, amikor a dollár elvált az aranyalaptól. Van nekem egy ötletem, mondta Fejes. A valutaértékek is változnak, de lassan. De amikor sok százmilliók átutalásáról van szó, a legapróbb különbségek nem kis összegeket tesznek ki! Hát így lett a nagy Wall Street-i firma igazgatóinak egyike. Most már milliárdokat forga-

tott és nyert. Felesége továbbra is ivott, rettegett attól, amit a tükörben lát. El is váltak, most már Mr. Feyes megengedhette magának. Egyszer meg is jelent a fényképe a *New York Times* vasárnapi társadalmi mellékletében, valami bálon, egy csillogó-csilingelő fiatal nővel a karján. De nem az lett a második felesége, hanem egy ismert televíziós bemondónő. A Concorde-on repültek, Párizsba, nászútra Velencébe. Miután ott leszálltak, a repülőtér rögtön le lett zárva, mert az utánuk érkező gép lezuhant.

Kezdett Magyarországra járni. Ott zümmögtek körülötte, körülrajongták. Voltak még rokonai, de nemigen hívta őket magához. Könyve épp akkor jelent meg New Yorkban „A globálkapitalizmus fő vektorai" címmel. Köztársasági elnökök fogadták, Magyarországon, Franciahonban, Brazíliában. Feleségét nem hozta Pestre, a szállodában küldtek fel neki valakit. Hatvanesztendős lett, jó egészségben.

Egy reggel a tükörbe nézett. Nem a szemét firtatta, hanem olyasmiket, melyekre pár órával ezelőtt gondolt, amikor a hotelágyban feküdt, egyedül, egyedül. Arra, hogy a fia egy rockbanda reklámügynöke valahol Kaliforniában, apja születésnapjára küldött egy nyomtatott kártyát, a nagy csekket, amit tőle kapott, nem is említette. Arra, hogy a lánya sírt, amikor azt mondta, nem áll szóba az apjával, „mert tizenkét éve van, hogy Mama meghalt, és egyetlenegyszer sem beszéltél róla, egyetlenegyszer nem mentél ki a temetőbe, a sírja már gazos és behuppadt, de téged az nem érdekel". Arra, hogy az a New York-i újságíró miért követelt tőle dupla összeget, miután a könyve lediktált szövegén dolgozott: „Nagyon sok dolgom volt vele, mert

az ön angolja tele van hibával, és nem olvasmányos." Arra, hogy mostani felesége hogy beszélt vele: „Darling, menj csak Budapestre magad, csinálj, amit akarsz, én lemegyek Palm Beachbe, mert ott van a társaságom", és ott van a jelenlegi szeretője, az ezüsthajú filmszínész is. Arra, hogy tegnapelőtt egy télikabátos és micisapkás ember megállította a szálloda bejárata előtt: „Miszter Fejes. Emlékszik még negyvenötre? Nagy párttag volt maga akkor. Én tudom."

Aztán csöngött a telefon. Lement a portára. „Fész úr! Jön kocsi öt perc múlva önért. Minisztériumi fogadás, aztán a Közgazdasági Egyetemen, este páholy az Operában, vacsora a Gundelban." Ketten-hárman álltak mögötte a pultnál. „Ez a Feyes." „Fésznek hívják." „Szerencsés ember", pusmogtak.

A Kultuszminisztériumban volt tisztviselő Czingár. Amikor 1944. december elején kezdték a minisztériumot kitelepíteni Nyugatra, megjelent nála egy nyilas államtitkár. Egy aláírást követelt. A Goldmann-múzeum műértékeit, köztük aranytárgyakat is kell kitelepíteni: „elhelyezésükről az ügyeletes államtitkár úr rendelkezhet teljes joggal". Van, ami megy, van, amit most még eladunk, mondta Czingárnak, ehhez kell a Kultusz jóváhagyása. Czingár érezte, mi van emögött. „Ezt nem tehetem", mondta. „De a Miniszter úr?" „A Miniszter úr előtt sem." A nyilas majdhogy becsapta az ajtót, kiment dühösen. Majd kinyírjuk ezt az alakot, mondta a pártházban. Volt sok, aki ment a minisztériummal Sopronba, Czingár nem.

Öreg apjával lakott együtt a Pala utcában. Apja mondta: a Czingárok nem mennek, nem hagyják itt az övéiket, a házat, Extra Hungariam s a többi: itt élned, de legalább halnod kell. Aztán jött az ostrom. A Pala utcai ház félig összeomlott. Az összeomlott felében volt a Czingár-lakás.

Nyáron átment a pontonhídon a hivatalába. „Hát már vártunk téged!", szólt egy kollégája. „Te voltál ...-en kívül, aki ellentmondtál akkor annak a csürhének. Jössz vissza az állásodba, még osztályfőnök is lehetsz." Czingár látta a fontoskodó, ügyködő kommunistákat. A régiek mondták, hogy lépjen be a Kisgazdapártba. Meg is tették osztályfőnök-helyettesnek. Úgy is volt néhány hónapig. Aztán a kommunisták leleplezték a Magyar Társaság „összeesküvését". Czingárnak semmi köze nem volt ahhoz, de az ő főnöke abba a csoportba tartozott, rögtön elítélték. Czingárt meg kitették. „Peches egy káder", mondták.

Nagyon egyedül volt. Megismerkedett egy budai lánnyal, francia szakos tanítónő. Szerény esküvő lett, egy lágymányosi háztömbben találtak kuckót apjával együtt, az a karosszékben ülve folyton integetett, Csillát idegesítette az öregúr. Kislányuk született. Apja meghalt. 1948-ban jött az 1848-as forradalmak évfordulója. Csilla belekerült egy egyetemi csoportba, elment velük Párizsba tíz napra. Mire visszajött, a kis Anna beteg lett. Egy különös fertőzés nélküli gyermekbetegség lett rajta úrrá. Még két hónapig élt. Egy novemberi hajnalban rohant Czingár a kórházba, már érezte, hogy baj van a kórház apályos csendjében, ahogy a tenger is csendes reggelente, mikor a halacskák is csak pihegnek a víztükör alatt. Ott feküdt az édes leánya, halványan, halottan. Semmije sem maradt. Elment gyári munkásnak. Egyszer azt mondta Csillának: „Ki vagyok én már ebben a világban? Ki vagyok neked? Senki." „Na kicsit több annál", válaszolt Csilla, míg keverte a paprikás krumplit. Aztán összeállt egy fiúval, még jóval a forradalom előtt. „A felesége is otthagyta", mondták. „Peches ember."

Aztán jött az enyhülés, egy barátja szerzett neki állást a Közművelődéstudománytörténeti Múzeumban. Ott megszerette a szűk kis fülkéjét, munkáját, átrendezte az összes rongyos kartotékot, a XVIII. század különösen érdekelte, egyszer a Grassalkovich-iratokat szedte szét, amikor megszólította egy negyvenen túli özvegy: „Miért dolgozik maga mindig ilyen későig?" Lassan, nagyon lassan, megbarátkoztak. Az özvegy erdélyi menekült volt, pénz nélkül, alantas állása volt, egy szoba-konyhában lakott a Ferencvárosban. Elmentek az anyakönyvvezetőhöz. Czingár odaköltözött hozzá a Pipa utcába. Az asszonynak kezdődő szklerózisa volt, néha már bottal járt. „Szegények", mondták róluk.

De amikor becipelte a cókmókját a Pipa utcába, hirtelen látott valamit, s úgy könnyes lett a szeme. Az asszonya kis asztalkáján állt bekeretezve az ő kislánya, az Anna fényképe.

1980-ban lett Czingár hatvankét éves. Egy délután, zárás előtt behívta a főnöke. „Tudod, hogy szükségünk van rád. De mégis nyugdíjba kell küldenünk. Majd húzom, amíg tudom." Zsúfolt villamoson utazott a Pipa utcába. Szakadt az eső. Tudta, hogy feleségét épp aznap utalták be a kórházba, vizsgálatra. Már otthon volt, csapzottan, de tárt szemmel. „János", szólt. „Meg kell mondanom neked a valóságot. Az én szklerózisom gyógyíthatatlan. Még

adnak táppénzt, de nem kell engem bevinni sehova. Itthon maradhatok, amíg akarunk. Amíg akarod." És duruzsolt a vaskályha. Kicsit füstös volt a szoba, de valami dohánybarna meleg szállt körülöttük. Megfogta a felesége törődött, barna kezét. „Itthon. Meglesziünk. Te és én. És az Anna."

Még kilenc évet adott nekik a jó Isten. Olvastak, együtt, sokat. A szomszédok tudták, milyen szerényen élnek, ment ő a vásárcsarnokba késő délutánonként cekkerrel, maradékokat vásárolni. Az asszony már tolószékben, de ő boldogtalan nem volt, most már majdnem soha. Aztán eltemette őt is.

Amikor a koporsóért jöttek, valaki mondta: „Szerencsétlen egy ember." Egy másik: „Sosem volt szerencsés."

Dehogynem.

(In: *Alibi hat hónapra – Szerencse.* Alibi Kiadó, Budapest, 2005.)

TITOKTARTÁS

Úgy hiszem, kétféle titok létezik. Ami kiderül; ami megmarad. Ami kívülről kiderül. Ami az emberben, lelkében megmarad. Illetve ott marad.

Jó magyar szó: kiderül. Kiderül, világosságra jut. A napfényben, vagy a lámpa alatt: lám milyen szürke, vagy piszkos, vagy vérfoltos, vagy csúnya, érdektelen. Hát persze: már sejtettük, tudtuk.

De ami bent marad, bennünk marad. Innen a latin eredetű secreta, secret, segreto. Németül: bensőség, be van zárva. A magyar titok származékszó, a „tit" gyökér bizonytalan eredetű.

Titkos iratok, titkos szerződések. Múlnak az évek, aztán – igen kevés kivétellel – rájövünk, hogy nagy részük nem is volt olyan titkos, annyira fontos, mint valamikor gondoltuk, hittük. A példák megszámlálhatatlanok.

Szóljon most történész két államférfiról. Az egyik: Hitler. Ő maga mondta: a kimondott szavak embere vagyok, nem az írott szóé. A *Mein Kampf*-ról mondta: ezt beszéltetni, hangoztatni kell, nem olvastatni, nem olvasni. Nagyon kevés írott megjegyzése maradt. Az általános vélemény róla: óriásméretű demagóg, aki mindent előre kimondott, ott van minden a *Mein Kampf*-ban meg a többi beszédében, például a zsidók kiirtása, hódítási és háborús tervei stb. Szólt a tömegekhez, beszélt ezreknek, a hívői szűk körének (Tischgesprache *Asztali beszélgetései*), hogy meggyőzze őket, kitárja gondolatait, mi van a tudata mélyén.

De mégsem így volt. Egyszer-kétszer ki is tört belőle. Holdernek, vezérkari főnökének, 1938-ban: „Tudnia kell, hogy sohasem lesz képes kideríteni gondolataimat és szándékaimat – mindaddig, amíg parancs formájában nem közlöm őket." Raeder tengernagynak, 1939-ben: „Háromféle titkom van. Az egyik, amit bizalmasan magunk közt mondok: a második, amit magamban tartok, a harmadik pedig a jövő problémái, melyeken szüntelenül gondolkozom." Példa: nincs egyetlen közvetlen vagy közvetett írott vagy hallott bizonyíték arról, hogy mikor és kinek parancsolta Hitler az európai zsidókérdés „végső megoldását". Persze az ilyen súlyos és sötét döntésnek bizalmasnak, „titkosnak" kellett lennie. De: valóban hitte Hitler, hogy a zsidókérdés a történelem kulcsa? Legmélyebb meggyőződése a zsidógyűlölet volt? Van is erre bizonyíték meg nincs is. Mert ez a nagybeszédű, sokszavú ember zárkózott volt. Volt titka, amit magával vitt a sírjába.

Nagy ellenfele, Churchill: az írott szó embere. (Ezért – gyakran – nem volt a legjobb diplomata. Amit fogalmazott, csiszolt, végleges formába öntött, arról azt gondolta, hogy ezzel ez és ez elintéztetett, pedig nem úgy volt teljesen.) Titkos gondolata épp ezért alig volt. Számos munkatársa, bajtársa, titkára emlékezéseiben olvasható, beszélt mindenről ami fejében, sőt lelke mélyén is járt, vacsora előtt, alatt, után.

(Egyik kritikusa Pownall tábornok: „Winston tíz briliáns tervet hoz fel, melyekből talán egy megvalósítható.") Humoros hajlama: ha valami csiklandozta, kitörtek belőle szójátékok, ironikus szellemességek, melyekről tudta, hogy nem igazak, de hát remekül hangzottak, mulatságosak, sziporkázók. A nyelv szerelmese volt. Zárkózott:

talán soha. Nagylelkű ember, történelmi titkokat nem vitt magával a sírjába.

A történelem emberismeret. De (bizonyos mértékben) fordítva is igaz: az emberismeretnek is megvan a maga története.

Néhány szó nyolcvanadik évemben, tapasztalatok. Erejük, keménységük dacára a férfiak a nőknél kevésbé tartanak titkokat. Van La Rochefoucauld-nak egy maximája: „Várhatom-e tőled, hogy tartsd meg titkomat, ha magam sem vagyok képes azt megtartani?" Titkot barátra rátukmálni a bizalom, az odaadás, a szeretet bizonyítéka? Igen is, nem is. Lehet, hogy lényegében önzés: egy tehertől megszabadulni, legalábbis valamicskét.

Állatoknak nincsenek titkaik. Hogy is lehetnének? Az állatnak ösztöne van, az embernek öntudata. Titok öntudat nélkül nincsen, nem létezhet. De (sajnos) az öntudat gyakran nem önismeret: és a titkolódzás gyakran az önismeret gyengesége vagy hiánya.

Férfiaknál inkább így van, mint nőknél. Az asszonyok titkai mélyebbek a férfiakénál. Az asszony titka az, amit magáról tud. Ezt hordja magában, viszi magával élete végéig, sőt azon túl. „A titok az Istené", mondja a Szentírás. Gondolom, hogy minden asszony tudja ezt. A hitetlenek is.

(In: *Alibi hat nónapra – Titok.*
Alibi Kiadó, Budapest, 2005.)

TILOS

Különös szó a magyar *tilos*. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerint eredete pontosan nem állapítható meg; gyökere talán a „titok" szóval függ össze.

„Tilos" más nyelvekben, „forbidden", „verboten", „défendu", „proibito", jelentése: „tiltva van". A törvény tiltja; Isten tiltja. De: valahogy kívülről, a rajtunk kívül álló világ rendjétől származik a tiltás. A magyar „tilos" értelmében és értelmezésében ez is lakozik, de az ilyenfajta jelentése, rajtunk kívüli, rajtunk túli hangzása gyengébb. A „tilos" lelkünkből jön, belülről; persze nem *teljesen* függetlenül Isten intésétől, vagy az emberek alkotta törvények parancsaitól. De mégis: „tilosba menni", „tilosban járni" – érződik ebben egyfelől valami gyerekes, másfelől valami pogány árnyalat. Mindezt előrebocsátva marad a kérdés: mi tilos és mi nem tilos?

Ember emberségét szidni nem tilos;
de azt tagadni: igen.

Isten létét tagadni nem tilos;
De Őt szidni: igen.

Más feleségére vágyakozni nem tilos;
De azt vele éreztetni: igen.

Jót tenni rossz célból nem tilos;
Rosszat tenni jó célból igenis.

Kollégát ócsárolni nem tilos;
De művét a könyvjegyzékből kihagyni igenis tilos.

Öndicséret büdös, de nem tilos.
Önhittség (sajnos) nem büdös, de tilos.

Hazugságot írni nem tilos;
De írással hazugságokat gerjeszteni: tilos.

Asszonnyal hálni nem tilos;
Sejtetni reggel, hogy nem volt jó: tilos.

Félni gyűlölet miatt nem tilos;
Egyszerre gyűlölködni és félni: tilos.

Féltékenynek lenni nem tilos;
Féltékenységet szítani: tilos.

Bűnözés – néha – nem tilos;
De bűntudat nélkül élni – mindenhol és mindig – tilos.

(In: *Alibi hat hónapra – Tilos*. Alibi Könyvek – Ulpius Ház, Budapest, 2006.)

GYEREKJÁTÉK

A gyerek nem egyszerű lény. Sok mindent mélyebben tud, mint a felnőttek. Nem is csak mélyebben, inkább másképp, mint ők. A felnőtteket elégedettséggel tölti el tudásuk, mi több, ők büszkék is arra, amit tudnak. A gyerek nemigen törődik az ilyesmivel, vagy ha mégis, akkor felnőttes jellegű az, amit tud. Ennél is fontosabb: a gyerek tudja, hogy mi az, amit nem tud. A felnőtt ezt már elfelejtette, vagy csak egy-egy világos pillanatában idézi föl többé-kevésbé: őt elégedettséggel tölti el, amit tud, és elégedett azzal is, amit nem tud. A gyerek játékos, és játszik. A felnőtt gyakran játszik, de ritkán játékos.

A nagy holland gondolkodó és történész, Johann Huizinga sötéten látta a jövőt az 1930-as években, amikor nekifogott híres esszéjének, melynek címe: *Homo ludens*. Magyarul: játékos az ember. Az ember játszik. Vajon Huizinga ezzel a címmel és a címben rejtőző állítással válaszolni akart az ember régebbről ismert jelzőire, minősítéseire, címkéire? Ezek közül a legismertebb a *Homo sapiens*, magyarul: bölcs ember. Ez a jelzős szerkezet azt mondja ki, hogy az ember azért bölcs, mert tud. De mit tud? Honnan tudja? Hogyan szerezte meg ezt a tudást? Vagy itt van a XIX. századból ismert *Homo oeconomicus*, magyarul: gazdálkodó ember. Ebben az az állítás rejlik, hogy az ember vagy rendelkezik tulajdonnal, vagy törekszik rá. De hát mi ez a tulajdon? Miből áll? Több-e vagy kevesebb önmaga anyagánál? Ezek a megnevezések nem

sokat ragadnak meg az ember lényegéből. Felületesek a bennük rejlő állítások. Mélyebbre szánt, aki azt állítja, hogy: az ember játékos. Hogy: az ember játszik. Hogy: *Homo ludens*. Ez a megnevezés illik felnőttre és gyerekre egyaránt, míg a *Homo sapiens* vagy a *Homo oeconomicus* nemigen.

Mi a játék indítóoka? S mi a célja? A modern lélekvizsgálat gyakran összekeveri a kettőt. Pedig mi, emberek tudhatunk valamit a magunk és mások céljairól, ám indítóokainkról nemhogy sokat nem, de valójában semmit sem tudunk. A felnőtt ember játékának célja a nyereség, ami nem mindig anyagi értelemben vett nyereséget, de mindig valamilyen megszerzett vagy kivívott többletet jelent. A gyerek játékosságának legfőbb oka viszont az, hogy őt Isten ilyennek teremtette. A gyereknek a győzelem, egy másik gyerek vagy egy felnőtt legyőzése is játék. Ezt a gyerek tudja, vagyis érzi – sajnos. Az irgalmat és a megbocsátást csak később tanulja meg, ha ugyan megtanulja. A gyerek tanításának, nevelésének ez lenne a lényege. A gyakorlatban sajnos ritkán az.

Mások legyőzése és önmagunk elnyerése, mulandóság és megállított pillanat: ezek az ellentétek találkoznak a játékban. A latin *ludens* szó elsődleges jelentése „játékos", de alkalmanként harcost is jelenthet. Régen a harc és a játék formailag sem állt távol egymástól. Gondoljunk a harci játékokra, a lovagi tornára, ahol a harcosok – játékból – párosan is, csoportosan is megvívhattak egymással. És manapság? Egy-egy futball- vagy vízilabdameccs láttán óhatatlanul azt gondoljuk: a játékosok egyúttal harcosok is. Régebbi társadalmakban a felnőtt ember sem távolodott el annyira gyermeki énjétől, mint a modern nyugati civilizációban. A gyermeki játékosság nyomait a mostani

viszonyok közepette is őrzi a nyelv. Egyáltalán nem magától értetődő, hogy a színpadra kerülő dráma: *játék*, akár vígjáték, akár szomorújáték, és hogy a színészek *játszanak*. Méghozzá nem azért játék ez, mert a színész „a valóságban" nem azt érzi, amit mutat, nem hal meg stb., hanem azért, mert szerepeket és helyzeteket formál meg. Ha belegondolunk, tulajdonképpen szintén meglepő, hogy a látványosságok is játékok, például a színes rakétákkal rendezett éjszakai fényözön: *tűzijáték*. A régiek a vadászatot is játéknak tekintették, például a solymászatot, sőt magukat az idomított sólymokat is így emlegették: *tolljáték*, a gyors futású vadászkutyát pedig így: *széljáték*.

Mi a játék lényege? Valamilyen tudata vagy sejtelme annak, hogy a képzelet nem azonos a valósággal, mégis szükségszerűen, sok szálon kapcsolódik hozzá. Ezt a labdával játszó kutya vagy macska is érzi, de nem tudatosodik benne. A gyerek – akár apródként szolgáló középkori kisfiú, akár polgári születésű gyerek egy későbbi korban – tudja, hogy az ő kardja vagy kis bádogautója „nem valódi", hogy a játékon túlmenően komolyan venni őket nem helyes, nem is okos dolog. A mérkőzésben vagy küzdelemben vele szembenálló másik gyerek nem ellenség, és persze, hogy nem szabad megsebesíteni vagy megölni, de nem is volna ennek semmi értelme. (A felnőttek is tudják ezt, de nem mindig cselekszenek ehhez híven.) A játék határa és e határ tudata a játék vonzereje. A játékot maradéktalanul komolyan venni, kíméletlenül megfeleltetni a valóságos életnek: tévedés, hiba – sőt: bűn.

A gyerek sokszor bölcsebb az apjánál. Ezt valamilyen módon tudja is, vagy legalábbis érzi, de nem gondolja végig. Hogy a játéknál maradjunk: a játékszabályokat, akár sportpályán, akár társasjátékban, a gyerek nem ritkán jobban érti és könnyebben beépíti reflexei közé, mint apja vagy anyja. (Mellékesen szólva: a játékos nő, a *mulier ludens* játékérzéke egyszerűbb, ugyanakkor mélyebb és intenzívebb, mint a *vir ludens*-re, a játékos férfira jellemző játékérzék.) A mai gyerek a számítógépet is jobban érti, és leleményesebben használja, mint a felnőttek. Ennek következményei beláthatatlanok.

(In: *Alibi hat hónapra – Gyermekkor*. Alibi Kft. – Sanoma Media Budapest Zrt., 2011.)

FÉLSZIGET

Levél az Alibi szerkesztőinek és olvasóinak

Egyetlen ember sem sziget. „No man is an island." Így kezdődik a XVII. századi nagy angol költő, John Donne híres költeménye, melyet azóta is angolnyelvűek milliói idézek, tanítanak, tanulnak.

Mégis. Író, költő, művész sokszor hiszi, hiheti önmagáról: ő egyedülálló, munkája „elszigetelt", és aki ezt nem érti, az víziló.

De hát nem így van. Az író: félsziget. Talán nem olyan, mint a többi szárazföldi kupac. De mégis: óhatatlanul ő is része a nagy földi testnek, érzéseinek, hagyományainak, indulatainak, nyelvének, ahogy elindul a földje egyik csúcsa felé: mindezeket mégsem hagyhatja ott. Az ő egyedülléte: féligazság. Az ő talaja: egy-egy félsziget.

Nem csupán arról van szó, hogy az író vagy költő olvasókat, a művész közönséget kíván. Ha nincs olvasója, közönsége, egyedül érzi magát: de nem valamilyen önmaga által elképzelt szigeten. A rosszabbik esetben az író csupán elképzeli, hogy előre ír, amikor valójában hátrafelé ír, valamilyen közönség millióinak.

Van persze egyedülálló író, olyan tehetség, a elveti a rezesbandák visszhangját, de ő sincs egyedül. Az ő feladata is más, mint a szigetlakóé. Ő valójában a saját félszigete csúcsán üt sátrat; de az ő jelentősége, bár

nem mindennapi, más, mint amit egy szigetlakó mondhat a magáénak. Őt a tehetsége vezeti, néha még öntudatlanul is: ő a földje meteorológusa; vihar- és földrengésjelző figyelő. A félsziget többi lakói megérthetik: egyszer, későn, de mégis.

Éljenek a félszigetek. a földnyelvek, a fjordok. Ismerjék tengerészek vagy geológusok. De az ottlakók észrevehetik a félszigetek csúcsán az égi valóság felé áhítozó, kapaszkodó látnokot.

(In: *Alibi hat hónapra – Sziget.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2012.)

ÁLOMRÓL

Amikor álmodunk, nem másképpen gondolkodunk. Hanem másképpen emlékszünk.

Okos, elmés tudós barátaim vannak, akik mondják: „Én nem álmodom." De ez is az emlékezésről szól, ugye. Azt hiszem, ők is álmodnak, csak éppen nem emlékeznek álmaikra. Ha valaki már felébredéskor sem emlékszik álmaira, akkor ő valóban nem álmodott. Vagy pontosabban: a Te álmaid fejedben, lelkedben csak akkor léteznek, ha ébredésed idején emlékszel rájuk.

Ha az álom tudatalatti is, az, hogy a tudatalatti és a tudat különbözőek, nem igaz. A kettő között állandó határ nem létezik.

A vágyálom testi, érezhető. Inkább az, mint a rémálom. Mindkettő csak testünk egy részét érinti. Ez is valamelyes bizonyítéka annak, hogy Isten, bennünket egyedül a világmindenségben, szellemmel látott el. A szellem nem választható el a testtől, de túléli azt.

Állat is emlékszik (de még mennyire). Fű, fa, növény is. Ösztönösen, nemigen tudatosan.

Félelem és remény. Mindkettő életünk nagy festménye, ikonja. De álmaink félelmei, reményei nem határoznak meg minket. Ez is az Isten ajándéka. Tudati tartalmaink beszűrődnek az úgynevezett tudatalattiba. Mert a „tudatalatti" a tudat nélkül nincs.

Amikor magamról álmodom, mindig vagy negyven évvel fiatalabb vagyok, mint most a valóságban. Ez nem

remény, nem is félelem, hanem marhaság. De mint tudatos életünk minden percében, minden remény és félelem és minden marhaság is a miénk.

Summa summarum. Álom és annak emlékezete, tudata – Isten adománya. Hozzánk tartozik. Minden álom. Id est.

Ça va sans dire. Nem is ismétlem.

(In: *Alibi hat hónapra – Álom.*
Hamu és Gyémánt Kiadó, Budapest, 2014.)

TEHETSÉG

„Tehetséges ember." Talán kissé folyékony ez a szó. Illetve a használata. Valahogy a „rátermett" és a „lángész" között mozog. „Felhasználja a lehetőségeit." Igen: de azok nem csak kívülről jönnek. A valódi tehetség előrelát. Lehetőségeit ő képezi. Az emberi tehetség több mint adottság. Nemcsak adott, hanem alkotó is. Előre – és mélyebbre – néz. E tekintetben több mint „rátermett". A rátermettség alkat, a tehetség feladat. Valószínűleg ezt nők, asszonyok még a férfiaknál is jobban tudják. Tisztában vannak vele hogy csinosnak, szépnek lenni nem elegendő. Elkerülhetetlen, hogy másokkal, pláne férfiakkal bánni is kell tudni. Sportolóknál ez kevésbé áll fenn. A tehetséges ökölvívó, versenyfutó, teniszbajnok valamiképpen fel kell hogy ismerje ellenfele gyenge pontjait, de a döntő mégis az, hogy ő mennyire ismeri, érzi önmagát.

„Tehetség": az emberi lehetőségeknek nem csupán felismerése, hanem tudata, valamilyen belülről fakadó előkészítése is. A tehetség ragyoghat, de vakíthat is. Mint az önismeret. Az önismeretnek is vannak határai, de nem a mennyisége, hanem a minősége a döntő. Tehetséges író vagy festő lehet jó is, rossz is. Ezekből van is millió. Tehetséges történész, történetíró – nahát, az az én foglalkozásom, erről tudnék egy sor fejezetet publikálni – nemcsak az, aki sokat kutatott és tud, még csak az sem, aki jól fogalmazni képes; de az, akinek az emberismerete megértő, se nem „objektív", se nem „szubjektív", hanem résztvevő. És ez a *részvét* Isten talán legelemibb adománya. Nem csupán a szentek tudták ezt, hanem Beethoven és Shakespeare is (és Arany János és Krúdy Gyula) tehetségeik mélyében, teljében.

Íme, a tehetség határai. Két államférfira gondolok, akikkel oly gyakran foglalkoztam. Hitler lángesze: ő érezte, ismerte, tudta ellenfelei gyengéit. Most, amikor könyvek százai foglalkoznak az első világháború okozataival, kevesen gondolnak arra, hogy Hitler egyedül kezdte a második világháborút, melyet majdnem megnyert, s aztán majdnem hat évig tartott, amíg óriás ellenfelei az ő Németországát leteperhették. Nagy ellenfele, Churchill a második világháborút nem nyerte meg, de ő volt 1940-ben, aki nem vesztette el. Churchill jobban értette Hitlert, mint Hitler Churchillt. Persze, az ilyen megértés a győzelemhez nem elegendő. De hát itt többről van szó, mint „tehetségről". Churchill alázatosabb volt, mint Hitler. A rendeltetésében hitt még inkább, mint a tehetségében.

Hitler esetében fordítva: ő úgy hitte és tudta, majdnem mindvégig, miszerint az ő tehetsége a legnagyobb.

Pascal mondja: „Többet értünk, mint tudunk." A „tehetség" minősége ebben áll.

(In: *Alibi hat hónapra – Kincs.*
Hamu és Gyémánt Kiadó, Budapest, 2014.)

III

A NEMZETI BECSÜLET VÉDŐJE

LUKÁCS JÁNOS TÖRTÉNÉSZ VISSZAEMLÉKEZÉSE AUER PÁLRA

Állás és hatalom nélkül maradt országa szóvivője. Mégis hallgattak rá.

A világ történelmében kevés a példa arra, hogy a hatalmon lévők emigráns diplomata vagy politikus szavait értékelnék.

Auer Pál legnagyobb vívmánya ez volt. Megmaradt az ország ügyének elismert képviselője Párizsban, Franciaországban, Nyugat-európában, vagy harminc esztendeig az állam követi posztjáról való lemondása után.

Sok tekintetben neki köszönhető, hogy ma, hosszú évtizedek után a magyar nemzetnek és a magyar ügynek jobb reputációja lett Párizsban, mint a valamikor franciákkal szimpatizáns szomszédnépeké. Amit a Bratianuk és a Benesek korszakában a Károlyiak és a Zadraveczek eljátszottak, Auer Pál évtizedekkel a híres frankper után fáradhatatlan munkásságával szerezte vissza a nemzet becsületét.

Nem cseles, ügyes diplomáciával érte el azt, amit elért. Emberi értékeit, mély nyugati műveltségét érezték a vele szemben állók. „Többnek lenni, mint látszani": mottója lehetett volna. „Mehr sein als scheinen". Esse quam videri.

Egy híres amerikai hírlapíró írta 1947 májusában Auer magatartásáról: „Komor, de bátor ember, sorsa meg van pecsételve." Auer emlékirataiban hozzátette: „Az enyém igen, de Magyarországé nem!"

A régi, tiszteletre méltó magyar szabadelvű – a „liberálisnál" szebb és nemesebb ez az immár ódon magyar szó – tradíció egyik utolsó megtestesítője volt Auer Pál: képviselője a magyar polgári szabadságjog aranykorának, az Eötvösök és Apponyiak nyomában. Európai hírű jogtudós volt, s urbánus magyar.

Tömör egyénisége nem illett be kategóriákba. Mélyen gyökerező szabadelvűsége ellenére nem volt sem hatvanhetes, sem monarchista. A Vázsonyi-féle polgári politikán kívül állt, a Károlyi-féle felületes radikalizmuson felül. A múlt század legnemesebb eszméit egyesítette gondolatvilágában: a tradíciókat, a történelmi osztályok szerepeit értékelte ugyanakkor, amikor rendületlenül hitt a haladásban, a demokráciában, az alkotmányosságban, az összhangosítandó, egyesítendő Európában.

Emberi nemessége dacára sem élt benne nagyúri büszkeség. Az emigrációs kenyér karaja mindig kisebbedett, mindig szerényebben kellett élnie Párizsban, de se nem tudatta, se nem éreztette senkivel. A vándorló, látogatóban lévő magyarokat gavallér módján fogadta, vendéglőbe ültette őket maga mellé, meghallgatta ügyeiket, bajaikat.

Évtizedek óta sok magyar járt Párizsban, sok magyar élt Párizsban: mágnás és cigány, költő és táncos, művész és tőzsér. Sokan megfranciázták nevüket, nemzetközi gyülevészhad közepette korcsolyáztak a párizsi forgatagban. Kevés olyan magyar volt (és van) aki a franciák nyelvét, műveltségét, gondolkodásmódját úgy ismerte volna, mint Auer Pál. Finom francia mondatait, makulátlan francia szavait mégis magyar akcentussal ejtette ki, basszushangján formálta őket élete végéig. Sűrű szemöldökéhez, zömök termetéhez illett az a hang, s az ő pozíciója. Sötét ruhát viselt.

Egy magyar úr volt. Az utolsók között ebből a fajtából, akik Párizs erdejében feltűnés nélkül éltek, egyedül. Arcvonásaikat ismerhették, egyéniségüket tisztelhették a ragyogó nagyvilágban, mégis magukba szálló, csendes férfiak voltak. Szellemükben maradt arany letéte annak, ami régi volt, becsületes és magyar.

(*Magyar Híradó*, Bécs, 1978. október 1.)

KIVÉTELES FÉRFI

KOVÁCS IMRE 1913–1980

Harmincnégy esztendős korában szakadt el Kovács Imre Magyarországról. Harminchárom esztendeig élt száműzetésben, mikor elragadta a halál. Az ősz, az októberek a magyar tragédiák hónapjai. Ködös őszi napon ment el hazájából, ködös őszi napon dőlt ki, mint nagy tölgyfa, hirtelen.

Élete felét tehát külföldön töltötte. Leendő életrajzírójának nem lesz könnyű dolga. Lelke mélyén marcangolta a fel-felbukkanó kérdés: többet szolgált volna hazájának, ha otthon maradt volna? Nekünk, földieknek nem adatik meg a teljes bizonyosság. Mégis mondhatom, hogy nem.

Élete második felében, harminchárom esztendeig tartó második felvonásában éppúgy megőrizte függetlenségét, szellemi, erkölcsi erejét, mint otthon. Az emigráns ember lélektanáról keveset írtak, még kevesebbet az emigráns ember episztemológiájáról, tudatalkatának fejlődéséről vagy sorvadásáról a nehézségek, elszakadottság közepette. Imre életereje, szellemi energiája, karaktere megőrizte őt az emigrációval járó kísértésektől. Éppoly függetlenül állt a New York-i forgatagban vagy az amerikai tisztviselőség köreiben, mint a magyar országgyűlésben vagy a budapesti hírlapírók között.

Kivételes férfi volt, magyar géniusz, bátor karakter. A száműzetésben szelleme nem szűkült, hanem mélyült, de ennél még fontosabb fejlődésben részesült, illetve részesítette önnönmagát: látóköre állandóan tágult. Az egyszerű nevelésű, parasztsorból származó, nyelveket nem ismerő népi író magába szívta a nyugati – európai és amerikai – világ civilizációját, hagyományos értékeit. Az angol nyelvet hamarosan mester módján kezelte, az amerikai közélet fejleményeit nemcsak ismerte, hanem mély belelátással tudta kiértékelni: az események mélyére látott. A nyugati kultúrát magáévá tette, amikor Európában járt, felfedezőként járt ott, mint a nagy magyar szellemi utasok évszázadokon át; azok a Déli vagy Keleti pályaudvarról indultak el, ő a New York-i repülőtérről, mindegy.

Már száműzetésének első évtizede végén nyilvánvalóvá vált, hogy ítélőképességében, az összefüggések meglátásában, politikai és világnézeti judíciumában egyedülálló. A *Néma forradalom* írójából, a magyar szegényparasztság szószólójából, a népi radikális publicistából komoly államférfiúra valló szellem forrott ki, anélkül hogy múltját a legcsekélyebb módon megtagadta volna. A legkülönbözőbb és legkomolyabb személyiségek, az ezeréves magyar törzsből fakadt Kállay Miklós éppúgy, mint az európai hírű jogtudós, Auer Pál, vagy az egyszerű sorból származott Varga Béla, benne látta a külföldre szakadt magyarság legkiválóbb, legbölcsebb képviselőjét.

Szerepet játszani nem kívánt. Az otthoni eseményeket figyelte, elemezte. kiértékelte. Gondolatait sokszor csak barátaival közölte, de azért kötelességének tartotta a magyar írást és beszédet. Meghívást nem kért; ha meghívták, magyar Thuküdidészként járt az elszórt magyar csoportokhoz. Akárcsak az első igazi történetíró, akit a peloponnészoszi háború közepette a történtek igazságának hiánya késztetett írásra: ő is a féligazságokra akart rámutatni, honfitársait a történelmi igazság értékességére nevelendő.

A magyar puszta szegénynépének szociográfusából történelemíróvá forrott. A huszadik század második felében mind Keleten, mind Nyugaton divatos a nézet, miszerint a régimódi históriát, a történelmet a tömegek korában lassan felváltja a társadalomtudomány, a szociológia. Kovács Imre élete, szellemi fejlődése magában megcáfolja ezt. Történelmi érzéke, a történelem iránti érdeklődése állandóan nőtt. Nem csak kíváncsiság ösztönözte, vissza-visszafordulván az 1944–1945 körüli események és az akkori világpolitikai jelenségek részleteiről kívánt többet tudni; lassan-lassan, mélyebben-mélyebben értette és értelmezte a magyar történelem összefüggéseit, kapcsolatait, ismétlődéseit, beleértve az általa valamikor támadott osztályok – birtokosok és nagypolgárság – történeti szerepét és értékeit. Utolsó könyvének, a Magyarország megszállásáról szólónak épp ez a legnagyobb érdeme: minden osztályelőítélettől mentes, emberi nemességgel átitatott mű.

Szeretett beszélni: hosszasan, kimérten; megőrizte magyar nyelvének zamatát, erejét. Ha keményen, haragosan szólt, akkor sem ragadtatta el magát: Varga László mondta halotti beszédében, kétértelmű vagy durva szó ajkát nem hagyta el.

Ennyit Imre életének második szakaszáról, a második harminchárom évről. Az ő történelmi jelentőségéről még sokan fognak elmélkedni, írni. Az imént előadottak célja rámutatni arra, hogy életének két tragikusan különböző, más-más féltekén lejátszódott felvonásai nem tükröznek két felemás aktust, összeköti őket az ő szelleme, illetve annak fejlődése. Szegény parasztfiúból lett a nemzet egyik szószólója, aztán magyar politikusból lett amerikai állampolgár, de ott sem állt meg géniuszának növekedése: magyar volt, amerikai, európai. A tanyavégről Budapestre, onnét New Yorkba küldte a sors; a puszta fiából lett városi ember Budapesten s Európához tartozó magyar Amerikában.

A *Néma forradalom* írója megjárta nézeteiért a börtönt, mellőzést, száműzetést. Honvágyát sokszor legyűrte, katonaként kívánta volna nemzetét szolgálni. Sokszor gondolkozott az 1945 és 1947 közötti évekről, amikor először és utoljára volt választott közéleti férfiú. A hatalom helyett vállalta a száműzetést, de nem csak hazaszeretete, becsületessége késztette erre a választásra. A személyéből és írásaiból kisugárzó becsületesség oka talán annak, hogy a feléje forduló érdeklődés otthon sem szűnt meg, nem apad, sőt éppen nő. A Márciusi Front vagy a népi mozgalom jelentőségét lehet túl- vagy lebecsülni, de Kovács Imre szellemi erejéről könnyebb lesz majd egyenesen írni, éppen mert életművében oly sok minden egybevág: ami hazája szolgálatát illeti, ráillenek Horatius szavai: *integer vitae scerelisque purus.*

Nemzedékek mennek, nemzedékek jönnek, sok-sok rozsdásodik, elmúlik, városok nőnek és falvak pusztulnak, de a magyarok emlékezetében, gondolatuk világában megmarad. S addig, míg egyszer talán egy hálás nemzet hazaviteti porait magyar földbe, nyugodjék megkínzott teste felesége családja sírjában, az amerikai vidéken. Hallom most hangodat: „Ne álmodozz, János!" Maradj most csendben, Imre, tudom, hogy nem voltál soha álmodozó, most kell pihenned, most álmodd azt, ami Neked legkedvesebb.

(*Új látóhatár*, München, XXXI/4. 1981. március 30.)

ROMSICS IGNÁC: *BETHLEN ISTVÁN. POLITIKAI ÉLETRAJZ.*

MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET, BUDAPEST, 1991. 356. P.

Gróf Bethlen István a legnagyobb XX. századi magyar államférfiak egyike. Magyarország legkiválóbb miniszterelnökei közé tartozik. Az a társadalom és világ, amelyben élt és amelyet egyénisége sok módon képviselt, már végérvényesen elmúlt. Mégis az általa védelmezett értékek és elvek közül, melyeket megpróbált a gyakorlatban is képviselni, sok máig is maradandó. Tízéves miniszterelnöksége egy több mint négy évtizedes politikai és közéleti pályafutás csúcsát jelentette. Ez alatt a tíz év alatt – akárhogy nézzük is – nem volt sikertelen. Ám különös módon államférfiú éleslátásának legmeggyőzőbb bizonyítékait azután adta, hogy kikerült a politikai élet reflektorfényéből. Elképzelései nem válhattak politikai valósággá. Hazáját, figyelmeztetései ellenére, utolsó éveiben súlyos tragédiák érték. Saját élete is tragédiába torkollott, melynek egyes körülményei máig is tisztázatlanok.

Bethlen apja és anyja (született Teleki) Erdély két legfényesebb történelmi múlttal rendelkező nemesi családjából származott. Taníttatása (beleértve a bécsi Teréziánumban töltött meghatározó éveket) megfelelt annak, amiben a régi Monarchia több más főnemesi ifjai is részesültek. Szellemi képességei korán megmutatkoztak. 1901-ben, házassága évében, országgyűlési képviselő lett. Erdély és a mezőgazdaság kérdései érdekelték leginkább. Politikai nézetei konzervatívok voltak; ugyanakkor konzervativizmusa a XIX. századi liberalizmus vívmányainak komoly

tiszteletét is magában foglalta. Életének nagy részében az általános és titkos választójogot és a radikális földosztást ellenezte; meggyőződése szerint ezek a demokratikus reformok az időben még nem voltak alkalmazhatók Magyarországon. Ugyanakkor állandó védelmezője az egyéni és a polgári szabadságjognak. Tisztelettel viseltetett Anglia és az angol intézmények iránt; korán megtanult angolul olvasni és beszélni is, ami abban az időben némileg még szokatlan volt.

1919-ben Bethlen a budapesti kommunista kormány ellenfeleinek vezetője lett Bécsben. Erdély, amelyhez eltéphetetlen érzelmi kötelékek fűzték, már Romániához került. Budapestre való visszatérése után tekintélye és konzervatív felfogása határozták meg további pályafutását. Nem értett mindenben egyet a kormányzó akkori, sokban naiv és merev előítéleteivel; Horthy bizalma Bethlen iránt csak később vált határtalanná. 1921-ben ennek ellenére Bethlen lett a szétszakított, megvert és legyengült ország miniszterelnöke. Tízéves miniszterelnöksége alatt elért eredményei különösen visszatekintve igen jelentősek. Ezek az évek a konszolidáció, a szélsőségek visszaszorulása és az akkor még előre láthatatlan pénzügyi talpraállás és kulturális fellendülés évei voltak. De személyes és politikai ellenfeleinek nagy számát is tekintetbe kell vennünk. Bethlen arisztokratikus rezerváltságát és önbizalmát sokan jobbik esetben büszkeségnek, rosszabb esetben gőgnek vélték. Bethlent inkább tisztelték, mint szerették; tehát végtére is Bethlen inkább államférfi volt, mint népszerű nemzeti politikus.

1931-ben lemondott. Ezután, amint ezt a kötet egyik fejezetcímében a szerző megfogalmazza, Bethlen lett a magyar politika „nagy öregje", és ez maradt egészen

1944-ig. Talán ez túlzás. Az őt tisztelők és becsülők szemében, akik közé ekkor már jó pár korábbi ellenfele is tartozott, kétségkívül az volt. De nem volt az ellenségei és ellenfelei szemében, akik közé az egykoron Bethlen által létlehozott kormánypárt számos, sőt talán még többséget is alkotó tagját sorolhatjuk. A kormánypárt nacionalista és konzervatív-liberális csoportja közötti ellentétek olyan nagyok voltak, hogy Bethlen már akkor is nehezen tudta ezeket elsimítani, amikor még miniszterelnök és a párt feje volt. Az 1930-as években azok az ellentétek még mélyebbé váltak és egyre jobban elmérgesedtek. Gömbös Gyula (1932–1936 közötti miniszterelnök) halála után a kormányzó egyre inkább hallgatott Bethlen tanácsaira. Így legalább Horthy szemében Bethlen valami olyasmit testesített meg, amit Romsics „a magyar politika nagy öregjeként" fogalmaz.

Mint csaknem valamennyi magyar politikus, aki átélte az ország fájdalmas trianoni megcsonkítását, Bethlen is „revizionista" volt. Hosszú időn át fő céljának ő is a trianoni határok legalább részleges revízióját tartotta, noha tisztán látta azokat a csaknem áthidalhatatlan nehézségeket is, melyek e cél útjában álltak. Legkésőbb az 1930-as évek közepe után azonban e mélyen konzervatív hazafi tudatára ébredt annak, hogy a fő veszély, amely immár az ország függetlenségét érinti, Hitler Németországának nagyhatalommá való emelkedése lett – nem szólva arról, hogy a Harmadik Német Birodalom és a nemzetiszocializmus számos magyar csodálóra és követőre is talált. Bethlen mind erkölcsi, mind politikai okokból – ez a kettősség fontos – úgy vélte, hogy Magyarország túlságosan szoros elkötelezettsége a Harmadik Birodalom oldalán nemcsak hiba volna, hanem – egyéb veszélyes következmények mellett – nemzeti katasztrófához vezethet, mert a Harmadik Birodalom a háborút el fogja veszíteni. A háború előtt és alatt Bethlen befolyása a kormányzóra és más magyar személyiségekre jelentős volt. Magyarország és Európa jövőjével kapcsolatos nézetei éleslátásról tanúskodtak; talán attól az egy tévedéstől eltekintve, hogy az angolszász hatalom és a modern demokrácia győzedelmeskedni fog a diktatúrák felett. Még 1944-ben is hitte, hogy az akkor már elkerülhetetlen orosz jelenlét Magyarországon átmeneti lesz. Ebben, még ha csak rövid távon is, tévedett. 1944. március 19-e után bujkálni kényszerült, német és magyar ellenségei üldözték és megpróbálták elfogni. Miután az orosz hadsereg megérkezett arra a környékre, ahol Bethlen rejtőzött, az orosz hatóságok szokatlan tisztelettel kezelték. De már 1945-ben Oroszországba vitték, ahol – Sztálin más magas rangú „vendégeihez" hasonlóan – Bethlent is őrizetben tartották, noha viszonylag elfogadható körülmények között. Úgy tűnik (Romsics nem bocsátkozik ennek a még megválaszolatlan kérdésnek a taglalásába), hogy a magyarországi kommunista vezetők ragaszkodtak ahhoz, hogy Bethlen ne térhessen vissza hazájába. Akkor már minden tekintetben öreg és beteg ember volt. Halálának pontos dátuma és sírjának helye még mindig ismeretlen.

Romsics életrajza sok szempontból példás. Kutatásai és dokumentációja rendkívül széles körűek, különösképpen Bethlen miniszterelnökségének időszakára vonatkozólag. Megállapításai számos ország diplomáciai levéltárának iratain és legkülönfélébb dokumentumain, további hazai levéltári anyagokon, visszaemlékezéseken és sajtóanyagokon alapulnak. Noha a történelem a szó tág értelmében mindig „revizionista", tekintve, hogy újabb és újabb mun-

kákban sok minden újból és újból felülvizsgáltatik, mégis felettébb valószínűtlen, hogy a jövőben még egy ehhez mérhető Bethlen-monográfia szülessen. Egyetlen másik magyar miniszterelnökről sem ismerek olyan életrajzot, amely ehhez hasonló pontossággal készült volna el. Nemcsak Romsics kutatásainak rendkívül alapossága, hanem értékítéleteinek és írásmódjának minősége is dicséretes. Megállapításai, ítéletei kiegyensúlyozottak; írásmódjának stílusa és hangneme pedig szinte mintaképe olyan történetírói prózának, ami nemcsak könnyen olvasható, hanem egyben józan és mértéktartó. Ami azonban a könyv címét illeti, az szükségtelenül szerény. Az alcím szerint „Politikai életrajz", de a valóságban több ennél. Romsics behatóan informálja az olvasót Bethlen István családi körülményeiről, különös házasságáról, személyes szokásairól, mindennapi életkörülményeiről. Nem is lehet ez másképp, hisz Bethlen nem volt egyszerű egyéniség. A magánember Bethlen (és sok szempontból kétségkívül nagyon is magánember volt) elválaszthatatlan a közéleti Bethlentől; a férfi az államférfitól. E munkában többről van szó, mint egy személyiség politikai szereplésének tanulmányozásáról.

Romsics és a magyar történetírás becsületére válik, hogy a könyv megírásán való munkálkodás 1979-ben kezdődött, tehát tíz hosszú évvel a kommunista rezsim magyarországi összeomlása előtt. Ekkor már azt a propagandisztikus és ideológiai felfogást, mely szerint Bethlen egyike volt a „reakció", illetve a „fasizmus" képviselőinek, kiszorította – legalábbis a jobbfajta történészek körében – az a nézet, hogy Bethlen „konzervatív" volt. De a „konzervativizmusnak" igen sok válfaja van, és a bethleni konzervativizmus sokaktól különbözött. Rövid előszavában Romsics kívánatosnak vélte, hogy saját politikai-filozófiai felfogására is utaljon. Ez annak a bekezdésnek a végén található, ahol – véleményem szerint fölöslegesen – a tudományos „objektivitás" és „szubjektivitás" közötti ellentétekből adódó problémákról ír. Erre szükség nem volt. Qui s'excuse, s'accuse. Nemcsak Romsics módszere, hanem értékítéletei maguktól értetődnek természetes módon következvén az anyagból szinte a könyv első oldalától az utolsóig. E munka minősége elveti ily módon való magyarázatának szükségességét. „Minden nagyszerű könyv nagyszerűség" – írta egyszer Carlyle. Romsics könyve – miként alanya is – a történelmi nagyszerűség példája.

(*Századok*, 126. évf. 3–4. szám, 1992.)

„VALLOMÁSOK BUDAPESTRŐL"

Nem vagyok szakértője sem a főváros történetének, sem építészetének. *Budapest, 1900* című könyvem rendhagyó munka volt mind szerkezete, mind saját munkaterületem szempontjából. Csupán azért bátorkodom megtisztelő felhívásuknak eleget tenni, mert – talán – távoli nézőpontból (és más városok történetének valamelyes ismeretével) papírra vetett gondolataim itt-ott figyelmet kelthetnek.

(1.) Budapest legnagyobb esztétikai értéke a város fekvése, ezen érték gyarapításához az utolsó két évszázadban építészek és várostervezők is hozzájárultak. Budapest az egyetlen európai nagyváros, ahol egy nagy folyam a város közepén találtatik. Ennek következtében a város táj- és építészeti képének harmonikus (és egyben dinamikus) központi része. Ezt értékelték a különböző látogatók és városépítészet iránt érdeklődő külföldiek, amerikai, francia, angol, német várostervezőket (még Hitlert is!), művészeket, építészeket, írókat stb. beleértve.

De a Várnegyed és más kisebb részletek kivételével Budapest műemlékekben és építészeti remekművekben nem gazdag.

Így gondolom, hogy a leglényegesebb feladat a Duna két partján lévő épület és parksorok megőrzése, restaurálása és további kiépítése – a két Duna-part harmonikus szépségét tovább hangsúlyozandó. Legyenek a Duna-partok Budapest jövőbeli védjegyei vagy névjegyei vagy emblémái, valahogyan a már meglévő Lánchíd-impresszi-

ót kiterjesztve. A legfontosabb tehát, hogy a város közepén lévő Duna-partok neoklasszikus építészete (Széchenyi- és Battyhány-rakpartok stb.) tovább építtessenek, az 1820 és 1855 közötti stílus további gondos fejlesztésével. Gondoljunk arra is, hogy tizenöt-húsz év múlva a pesti Duna-parton a közelmúltban épített amerikai repülőtéri stílusú szállodák elavulnak; ezeknek lebontása illetve esetleges átépítése során helyes lenne, ha a várostervezés kötelezné tulajdonosaikat, miszerint az új épületek stílusa legalábbis bizonyos mértékben hasonuljon a fent említett neoklasszikus stílushoz (talán úgy is, ahogy ez a budavári Hilton szállóval történt).

(2.) Ugyanakkor a század elején történt nagy hiba kijavítandó: tehát a 2-es villamosvonalnak az Erzsébet híd és a Lánchíd között (ill. talán egészen a Kossuth Lajos térig) futó sínjeit az alsó rakpartra tegyék. Ennek következtében a Duna-partok egyik legszebb részének parkosítását (esetleg kisebb építményekkel tarkítva) markánsan a part fölé lehetne terjeszteni. Talán ugyanez megtehető a Lánchíd és a Margit híd közötti budai parton is. Ha pedig az alsó rakpartot befedik, megmaradhat ott az autóút és a párhuzamos villamossín-pálya is. Ergo: még további Duna-feltöltés nélkül is egy majdnem nyolcvanméteres szélességű sáv keletkezne parkosításra vagy gondos beépítésre.

(3.) Talán nyitott ajtót döngetek, amikor írom, hogy Budapestnek, mint minden európai nagyvárosnak, kötelessége a magánautó forgalmat mind több belvárosi részből kiktatni. (A fenti elgondolások az alsó rakparton futó arteriális autóforgalmat nem korlátoznák.)

(4.) Pest épületeinek meghatározó része éppen száz évvel ezelőtt, 1815 és 1905 között épült. Az ezzel kapcsolatos problémák igen nagyok; de talán a lehetőségek is.

A probléma az, hogy ezek az épületek éppen egyszerre avulnak el, tehát restaurálásuk, szerkezeteik, gépészeti és elektromos rendszereik javításának terhe egyszerre zúdul a város és lakosainak nyakába. Hosszú ideig a legérzékenyebb magyar művészek, írók, történészek (pl. Szekfű Gyula) ostorozták az Andrássy úti és körúti típusú bérházépületek stílusát. De száz évvel később mély változás kezdődik a stílusigényekben. A XIX. századbeli, tehát „viktoriánus" épületek iránti érdeklődés, elismerés, ázsió növekedőben van. Az, hogy Budapest épületeinek oly nagy része éppen százesztendős, inkább érték lehet, mintsem teher. Néhány évtized múlva Budapest vonzása éppen az lesz, hogy 1900-as város! Az úgynevezett modern és szögletes, Bauhaus- és amerikanoid építészettől már szinte mindenütt elfordultak, míg a múlt építészete iránt nosztalgia mutatkozik. Ezért elsőrendű fontosságú a jobbfajta budapesti bérpaloták megőrzése és korszerű megújítása. (Maga a „régimódi" szó a köznapi használatban ötven évvel ezelőtt negatívumot jelentett, ma inkább pozitív tartalma van. Nem csak Magyarországon...)

(*Új Magyar Építőművészet*, 1998/5.)

BÁN D. ANDRÁS HALÁLÁRA

Másfél esztendős szenvedés után csütörtökön halt meg Bán D. András, hazánk egyik legtehetségesebb fiatal történésze. Zalaegerszegen született, egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. Tudományos munkásságát, történetírói tehetségét pályája kezdetétől elismerés övezte. A Teleki László Alapítvány szorgalmas munkatársa volt. Legértékesebb munkája az *Illúziók és csalódások* című könyve. Ebben a magyar–angol kapcsolatok 1938–1941 közötti históriáját nem szokványos államközi vagy diplomáciatörténetként tárgyalta.

Harminckilenc éves korában szólította magához az Isten. Én tizennégy évvel ezelőtt ismertem meg. Először kedves munkatársam volt, azután közeli barátom. Mintha fogadott fiam lett volna Magyarországon. Valahogy őbenne láttam minden becsületességet és tehetséget, amit a magyar fiatalságtól remélni kell és lehet. Mert az ő jelleméből sugárzott a szerénység, a megbízhatóság, a lelkiismeretesség. Ő is tudta, amit Tocqueville, hogy a tehetség becsületesség nélkül méreg. Csütörtök éjjel – ekkor még nem tudtam, hogy meghalt – álmomban a lélek halhatatlanságáról beszélgettünk: úgy tűnt, hogy megértett engem. Mint mindig.

(*Népszabadság*, 2001. október 1.)

ÁLMOK ÉS MESÉK A VALÓSÁGBÓL

(ALEXANDER BRODY: *HÚSZEZEREGY ÉJSZAKA*
NÓRAN KIADÓ, BUDAPEST, 2001)

Különleges ember, különleges könyv. A „különleges" itt többet jelent, mint „nem mindennapi". Van különc, aki azt hiszi, hogy ő különleges, de mégsem az. Van könyv, amely nem érdemli meg a „mű" főnevet. A *Húszezeregy Éjszaka* igen.

Alexander Brody könyvéből kivillan, hogy sem az amatőr, sem a dilettáns kifejezés nem illik rá, még e túlhasznált szavak legjobb értelmében sem. („Amatőr" lévén az, aki igen szereti tárgyát, „dilettáns" pedig a latin delectare szóból eredően „élvezetet keres"). Művészi lélekkel áldotta meg a jóisten. Ehhez aztán járul az áldott tehetség: az emberismeret. A *Húszezeregy Éjszaka* többek közt aforizmák gyűjteménye. De aforizmák, anekdoták, epigrammák, paradoxonok, maximák tárgya és lényege mindig az emberismeret. Istenről, holdfényről – vagy lovakról, bogarakról is – lehet itt-ott aforizmát fogalmazni, de csak az emberi tudatot lélegző szavakkal. Mert minden valamire való tudás antropocentrikus.

Brody kötete egyszerre könnyed és mélyen emberi: fényesen és sötéten az; sok mosollyal és itt-ott kis keserűséggel ötvözve. Brodyt a szavak, illetve mondatok mélysége és szépsége kora ifjúkorától vonzotta és ihlette – valahogyan tudta, hogy a mondat (szép magyar szó ez, jobb mint a „sententia"), nemcsak a gondolat kifejezése, hanem befejezése is. Most ebben a szépen kialakított könyvben rendszerezte gyűjtését. Az év mindegyik napjára esik egy vagy kettő. Felüthető mindenhol, aztán olvasható is elejétől végéig. Felismerésre ösztökél, nevettet, elszomorít, legtöbbje gazdagít. De Brody több mint műgyűjtő: nem csupán választ, vesz, keretez, bemutat vagy őriz, hanem alkot is. A kötet tele van saját aforizmáival, paradoxonaival, saját fordításaival, tömör megjegyzéseivel. Egy műgyűjtő kollekciója elárul valamit saját magáról, de nem mindig és akkor is keveset. Ám aki a *Húszezeregy Éjszaká*-t elolvassa, megismeri Alexander Brodyt és műveltségének roppant méreteit. Mi mindent keresett, talált, aztán leporolt és fényes üveg alá tett a magyar irodalomból – és az angolból, franciából, németből, amerikaiból, kínaiból stb. stb. – itt-ott saját fordításában, amelyek remekek. Van persze író és gondolkodó, nem is kevés, akit ő kedvel. Jóval megdöbbentőbb, mennyi közös kedvencünk van ebben a könyvben. Tudása döbbenetes. Egy példa a nagy francia moralistákból: található itt nemcsak La Rochefoucauld vagy Montaigne, hanem Chamfort, Joubert, La Bruyere, Tournier és a magyarokból? Ányos Pál, Bródy (a nagypapa), Kosztolányi, Pilinszky, Weöres, Csokits, Szép Ernő, Kovács András Ferenc, Tandori, Márai, Madách, Móra Ferenc, Mikszáth, Károlyi Amy – leheletek, illatok, ízek.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a „gyönyörű" szavunk valószínűleg a „gyöngy" származéka. A *Húszezeregy Éjszaka* több mint gyűjtemény: nem csupán gyöngyszemekből áll, hanem gyönyörű gyöngysor. Írója-szerkesztője pedig több mint gyöngyhalász – ötvösmester.

(*Magyar Hírlap*, 2001. november 29.)

HOZZÁSZÓLÁS CHARLES GATI 1956-RÓL ÍRT KÖNYVÉHEZ

(CHARLES GATI: *VESZTETT ILLÚZIÓK. MOSZKVA, WASHINGTON, BUDAPEST ÉS AZ 1956-OS FORRADALOM.* OSIRIS KIADÓ, BUDAPEST, 2006)

A *Népszabadság* felkérésére fogalmazom Charles Gati művéhez hozzászólásomat, illetve méltatásomat. Ami következik, nem történettudományos recenzió, mivel (1) csak a könyv angol nyelvű szövegét olvastam, mégpedig korrektúrapéldányban; (2) 1956 szorosan véve nem tudományos szakterületem. Mégis 1956 drámáját magyar ember lévén szívdobogva követtem amerikai vidéki otthonomban, s azóta legalább kéttucat könyv és tanulmány áll '56-ról könyvespolcaimon, itt-ott írtam is valamit minderről különböző könyvrészletekben. Ezért vállalkozom hozzászólásra három fő pontban, melyeknek esetleges jelentőségét növekvő sorrendben közlöm.

1. Gati könyvét kitűnőnek tartom. Sok kis új részletet találtam benne, amelyek nagyméretű lábjegyzeteiben találhatók. Írót persze írásától elválasztani ostobaság. 1956-ot és előzményeit fiatalsága döntő éveiben megélte, következménye ennek látószöge élessége és soha meg nem szűnő érdeklődése, amely minden „objektivitásán" kívüli érdeme. Én magam az „objektivitás" fogalmát nemigen kedvelem, de itt hozzá kell tennem, hogy Gati immár majd' ötven évi amerikai jelenléte nemcsak kutatási lehetőségeihez, hanem „objektív" ítélőképességéhez is láthatólag előnyösen hozzájárult.

2. Úgy hiszem, hogy a magyar olvasók számára érdekességek, ha talán nem újdonságok Gati Nagy Imrére vonatkozó kritikus részletei, amelyek Nagy Imre érdemeit nem vitatják, de Gati Nagy Imre-képe itt-ott árnyalt, már ami 1956-ban Nagy Imre államférfiúi képességeit illeti. (Engedtessék megjegyeznem, hogy én magam is így emlékezem '56-ra, akkor is gondolván, hogy Nagy Imre [nov. 1.] kijelentése Magyarország „semlegességéről" államjogilag pontatlan, és államérdekből helytelen szóhasználat volt; úgyszintén a tragikus [nov. 4.] „Csapataink harcban állnak.") Mégis úgy látom, hogy mindez Nagy Imre érdemeit és tragikumát szemügyre véve eltörpül; én Horthy Miklóst gyakran védtem, de mégis meg kell mondanom, hogy Horthyhoz hasonlítva – aki Hitler fenyegetéseinek ellenállni nem volt képes (itt nemcsak 1944. március 18-ról van szó, miután próbálta még menteni, ami menthető, hanem október 15–16-ról) – a kommunista Nagy Imre lett bátrabb és nagyobb személyiség.

3. De Gati könyvének legfontosabb része – és érdeme –, amit az Egyesült Államok 1956-ban Magyarországot érintő politikájáról ír. Hozzám ez különösen közel áll: mert amit ő most ír és itt-ott bizonyít, én ötven évvel ezelőtt és azután is éreztem, sejtettem, olvastam, találtam, bizonyítottam (tessék e szavak sorrendjét figyelembe venni), és néha írtam is erről. Az Eisenhower–Dulles-kormányzat világnézete és világpolitikája – minden hangos, sőt gyakran ordítozó antikommunizmusa ellenére – Európa kettéválasztásán egyáltalán nem kívánt változtatni. Sőt – erre léteznek közvetett bizonyítékok, egyik-másik Gati lapjain is – Eisenhowernak és Dullesnak az 1956 novemberi brutális orosz visszacsapás magyarán mondva „jól jött".

Kérem most magyar olvasóimat, higgyék el, miszerint én 1956-ban egy pillanatig sem vártam (vagy kívántam), hogy Amerika Magyarország miatt atomháborút indítson vagy atomháborúval fenyegesse az orosz birodalmat – éppúgy, mint hat évvel később amerikai barátaimnak mondtam, hogy Moszkva Kuba miatt sohasem fog Amerikával szemben atomháborúval kísérletezni. De amit Eisenhowerék és Dullesék 1956 októberéről azóta kijelentettek vagy diktáltak, írattak, írtak, mind valótlanság, de még képmutatásnál is megvetendőbb: ők igenis tudták, hogy mi történik, és hogy lehet abból majd politikai hasznot is leszűrni.

E tekintetben engedtessék meg, hogy utaljak egy árnyalati különbségre Gati és a magam véleménye között. Gati főleg azért kárhoztatja az akkori amerikai kormányt és intézményeit, hogy nem figyeltek eléggé, elhanyagolták Magyarországot, nem volt elég hírszerzőjük, nem tudtak eleget. Énszerintem többet tudtak, de nem ez a lényeges. A lényeg az, hogy ha egyáltalán valamilyen megoldás – pontosabban: kiút – lehetett volna 1956 októberében (és ma tudjuk, hogy az oroszok milyen dilemma előtt álltak, legalábbis egy ideig határozatlanul), az politikai, illetve földrajzi síkon volt egyáltalán lehetséges: tudatni Moszkvával, hogyha ők kivonulnak Magyarországról, Amerika is kivonná szövetségéből valamelyik nyugat- vagy déleurópai országot. De ez nemcsak hogy nem jutott Eisenhowerék eszébe; ezt aztán egyáltalán nem találták kívánatosnak. Ez több volt, mint politikai hiba; ez volt az ő világnézeti hajlamuk. Gati erre is utal itt-ott, de talán nem eléggé.

Ugyanakkor elismerendő, hogy 1956-ban az amerikai nép lelkesedett Magyarországért – ennek volt következménye az akkor Amerikába érkező magyar menekültek példásan jótékony befogadása.

Egy nagy amerikai elme és jellem, az Eisenhower és Dulles által mellőzött George Kennan mondta 1956 decemberében: ami Magyarországon történt, tragédia, „but the Soviet Union will not recover". De a Szovjetunió nem fogja kiheverni.

Rákóczi reménykedett a francia udvarban; Szemere 1849-ben a Francia Köztársaságban; Károlyi Mihály 1918-ban Wilsonban; Szálasi és mások is 1944-ben a német győzelemben; 1956-ban sok magyar Amerikában. Magyarok, bízzatok magatokban! Persze a világot is jobban kell ismerni. De ha *van* komoly magyar önbizalom, az valamikor elég *lesz*. „Valamikor." De hát az élet – és a történelem – ilyen.

(*Népszabadság*, 2006. szeptember 2.)

EGY KESERÉDES KÖNYV

(*Hunyady Margit. Egy mai történet a tizenkilencedik századból.* Közreadja: Alexander Brody. Szerk: Hovanyecz László. Ulpius-ház Könyvkiadó, Budapest, 2006.)

Balzac és Poe írt a különös kis csodáról, amikor egy ember neve nem csupán jelez, hanem kifejez valamit. Ejtsük ki a nevet: Hunyady Margit. Gordonkaszó. Az ő e könyvben is megjelenő kortársainak neve hasonlóképpen cseng a fülemben. Jászai Mari: Tiszamenti hegedű. Blaha Lujza: asszony zongorája. Pálmay Ilka: repdeső viola.

Különös és kiváló teremtés volt Hunyady Margit. Színésznő, író, műfordító, szerető és anya – nem csökkenő fontosságú sorrendben. Bródy Sándor asszonya, Hunyady Sándor édesanyja.

Sokan mondták akkor, hozzáértők, hogy a legnagyobb magyar színészek és színésznők sorába tartozott. Ez a könyv mégsem színháztörténet. Pompás szövegein és nagyszerű illusztrációin túl korkép és jellemrajz. Megdöbbentő, nemes és szomorú: Hunyady Margit jellemrajza. Az ő kora – ne tévesszenek meg bennünket az akkori Vígszínház és a Lipót-körút fényképei – elsüllyedt örökre, a maradványai sem valódiak. De: Hunyady Margit csodaszerűen modern nő volt. (Nem szeretem a „modern" szót, de nem találok mást, jobbat. Újmódi? Újfajta? Több annál). Kitört az ősi nemesi családból, a színésznőséget kívánta, az is lett, Kolozsváron, és aztán a tehetsége vitte Budapestre, a Nemzetibe és a Vígszínházba. Rengeteget olvasott. Franciából fordított; élete vége felé olaszul tanult, hogy Dantét fordíthassa – jóval Babits előtt. Képzelőereje csodálatos: írt gyönyörű kis hanglejtésekkel vidékekről, erdőkről, holdvilágokról. Hunyady Margit írásai tele vannak a színésznő-írónő zamatos, régi, magyar szavaival. (Mi a paticsház? Milyen a szárazmalom? Mi a tréma? Milyen a pöszmétebokor színe? Milyen gyerekjáték volt a "hajlik a meggyfa?") Egy színdarabot is írt, titokban. A Vígszínház elfogadta, színpadra vitte, de a bemutató napjáig senki sem tudta, ki volt a szerzője.

Kérői voltak sokan, szeretői igen kevesek, köztük a fiatal Bródy Sándor, kinek fiút szült, megtartotta, kímélte, nevelte egyedül. Ő nem törődött azzal, amit a társaság mondhat vagy mond. A függetlensége mélyén lakott az önérzete, nem pedig fordítva. De asszonyos volt, bölcs, mély, magyar melankóliával telített szívvel és elmével, csendesen; ő tudta, hogy szenved; mások nem tudták, nem is tudhatták.

1854-ben született, a nagy század derekán, a kopott magyar kúriák biedermeier alkonyán. 1906-ban hunyt el, ötvenkét éves korában, a zajgó, hangos „modern" Budapesten. „Modern", írtam előbb? Ő nem volt budapesti modern. Egyedüli, önálló, örök asszony volt. Igen. Legyen példa egy gyönyörű aforizmája: „És így kell velünk, asszonyokkal bánni? Mi mindig a hűség után sápítozunk, pedig igazából nem is tudjuk megbecsülni." Örök igazság, gordonkaszó, több mint hogy „az asszony ingatag" (pikkoló-furulyahang). Már érett asszony volt, amikor a nála fiatalabb, akkor Kolozsváron élő újságíró Bródy elcsábította – de ez sem igaz, mert kérdés: valóban ki csábította a másikat? Teherbe esett harmincötödik esztendejében. Jászai Marinak, Blaha Lujzának tere van Budapesten. Hunyady Margitnak is járna egy tér vagy utca. Talán még Kolozsváron is. (Sándor fia írta: „Csak

Kolozsváron lehet születni – máshol az ember a világra jön.")

Telített ez a gazdag, szép könyv Hunyady Margit és három Sándor írásaival. A Bródy Sándortól valók – de kevés az ő kettőjükről. Több és ízesebb, amit aztán fia, Hunyady Sándor írt anyjáról és világáról, a családról. És aki a könyvet találta, kutatta, gondozta, bevezette, építette, összefűzte? Az őt követő Sándor, Alexander Brody, aki nagyapját, Bródy Sándort már nem ismerhette, de Hunyady Sándort, nagybátyját még igen. Aztán nem sokára, kamaszkorában Amerikába hozta a sors, ahol nagy és gazdag karriert futott be, amerikai világban, amerikaiak között. Élete hetedik évtizedében visszatért Magyarországra, ahol vagyonát és tehetségét költi sok mindenre, főleg a magyar irodalom istápolására. Valami véletlen, talán csoda révén, hozzája jutott egy nagy láda, Hunyady Margit és Hunyady Sándorka sok gazdag hagyatékával. Hetvenen túl kezdett hozzá e kötet szerkesztéséhez, gyűjtéséhez, illusztrálásához. Az ő bevezető és összekötő szövegei nem csupán illenek a könyvbe, hanem odatartoznak. Mint ő maga írja szép szóval: Hunyady Margit története „keserédes". Sírva vigad a magyar, ez már egy elsüllyedt múlt, de „keserédes". Ez a könyv egy magyar úr igaz teljesítménye: a Harmadik Sándoré.

(*Népszabadság*, 2006. december 16.)

SIR BRYAN CARTLEDGE KÖNYVÉNEK TÖRTÉNETIRODALMI ÉRDEME

Sir Bryan Cartledge a magyar kiadás számára írt előszavában tiszteletre méltó őszinteséggel számol be azokról a korlátokról, melyekhez írás közben igazodnia kellett, tekintve, hogy műve egy könyvsorozat egyik darabjául készült. Ennek következtében Cartledge munkája két témával foglalkozik: az 1919-1920-ban bekövetkezett magyar tragédia két főszereplőjével és a trianoni „békeszerződés" körülményeivel.

Károlyi Mihály és Bethlen István jellemrajzait – melyek inkább emberi vonásaikat, mintsem életük minden eseményét idézik fel –, e két ember Trianon előtti és utáni szereplését Cartledge a munka kereteinek megszorításai miatt csak röviden vázolhatta.

Magyar történelmi – pontosabban történetírói – szempontból e munka érdeme elsősorban nem új életrajzi adatok feltárásából áll, hanem írójának szerteágazó műveltségéből és mély emberismeretéből fakadó két jellemrajza minőségéből. Bethlen Istvánhoz hasonlítva Károlyi Mihály nem rendelkezett államférfiúi képességekkel; politikai pályafutása rövidebb volt, mint Bethlené, akinek a szerepe végül el is halványult, és élete tragikus véget ért. Engedtessék meg nekem, magyar születésű történetírónak, hogy hozzáfűzzem: szomorú, hogy Károlyinak szobra és utcaneve van Budapesten, míg Bethlennek hagyományos sírja sincs.

Cartledge könyvének fő értéke és érdekessége Trianon előzményeinek, még inkább következményeinek új adatokkal és mélyreható összefüggésekkel gazdagított leírása, főleg az akkori angol szemszögből. Aránylag kevés magyar munka merítette ki a korabeli francia, angol, olasz és kisebb mértékben amerikai antantpolitika Magyarországot illető tényezőit és vonatkozásait. Angol nyelven jelentősek e szempontból Harold Nicolson (Peacemaking) naplójegyzetei, és Margaret Macmillan (Párizs, 1919) kitűnő összefoglaló könyve; most mindezekhez lényegesen hozzájárul – és magyarszimpátiája miatt különbözik is – Cartledge jelen munkája, leginkább annak a párizsi tárgyalásokról szóló része. Ez, valószínűleg nem véletlenül, a leghosszabb fejezet. Lényegét összefoglalva: sajnálatosan döntő fontosságú volt nem csupán a magyarellenes propagandák sikere és a magyar nemzetmentő politika erőtlensége, hanem az is, hogy az immár majd másfél évig tartó párizsi békekonferenciák tagjai fáradtak és fásultak voltak. Ergo: a Magyarországgal foglalkozó döntéseik igen gyakran gyors és felületes nemtörődömségük következményei lettek.

Mindehhez jelentősen hozzájárult az elvesztett magyar presztízs és a háborút követő siralmas magyar események sora – ezt én fűzöm hozzá Sir Bryan Cartledge országunk történelmét mélyen megértő könyvéhez.

(In: Bryan Cartledge: *Trianon egy angol szemével.* Officina Kiadó, Budapest, 2009.)

BOLDOG EMBERÖLTŐ?

KÖRMENDI FERENC ELFELEDETT REGÉNYE

1

A boldog emberöltő hiánypótló alkotás, elsősorban mert korszakkép. Egy immár elsüllyedt és a mai olvasók számára nagyjában ismeretlen világot ábrázol. Történelmi regény, e tekintetben immár régimódi (bár stílusa eléggé modern), annyiban, hogy a történelem háttér – mégpedig állandó háttér, minden epizódot, minden szereplőt átitat. Körmendi Ferenc (mint látni fogjuk) Thomas Mann nagy tisztelője, *A Buddenbrook ház*, de főleg *A varázshegy* elemeit (sőt, az utóbbi cselekményét) művébe beillesztette (véleményem szerint szükségtelenül).

Summa summarum: a nagyméretű (és legyünk őszinték: nagy igényű) munka hiánypótló: mert egy magyar nagypolgári – pontosabban: budapesti; még pontosabban: pesti; még pontosabban: egy teljesen asszimilált magyar–zsidó család története 1900-tól 1934-ig. De: boldog emberöltő? A család szétbomlik, lakásukból a mű főszereplője elköltözik, marad még a cselekmény egyharmada. Kezdődik a könyv első fejezete 1924 elejével, az antihős, Hegedüs Pál szürke estéje a sápadt, üres lakásban, amikor Kati nénivel kirámolnak, kidobják, félreteszik, a kályhában elégetik, ami a szobájában még marad.

„Mi maradt el Hegedüs Páltól ezen az estén? Mi az, ami ott maradt az Andrássy úton, abban a szobában?" (26.) *A boldog emberöltő* (legalább kétharmada) az Andrássy út nagy regénye.

2

Írója Körmendi Ferenc (1900–1972). Neve alig ismert, bár két könyve, a *Budapesti kaland* (1932) és *A boldog emberöltő* (1934) francia és amerikai neves vállalatok kiadásában is megjelent (utóbbi rövidítve). De Körmendi magyarországi irodalmi szereplése csupán hat évig, 1932–1938 közt tartott. Írói munkásságáról 1932 előtt semmit sem tudok. [Az ÚMIL szerint 1921-ben már megjelent *Mártír és még két elbeszélés* című kötete, és az OSZK szerint 1948-ban még kijött magyarul az *Így kezdődött* című könyve – a szerk.] Banktisztviselő volt, ennek eredménye bizonyosan *A boldog emberöltő* utolsó egynegyed részében a kitűnően festett bank-enteriőr, szóhasználat, igazgatók és vezérigazgatók karaktere, beszédmódja (ez is hiánypótló!). Hogy Körmendit a szépirodalom vonzása hogyan és mikor ragadta el annyira, hogy maga is írni kezdjen, nem tudom. Családja valószínűleg kissé a magyar-zsidó polgári középosztály átlaga felett állt. Létezett egy (írásaiban néha szereplő) 1848-as megsebesült zsidó honvédtiszt őse. Ennél jelentősebb, hogy a családnak fakitermelő birtokai voltak Dél-Erdélyben; a birtok „Szeles" néven szerepel *A boldog emberöltő* elején és végén; a fiatal Hegedüs Pál számára az ottani emlékek álomvilágszerűen szépek. Édesanyja, Czendrik Mária szintén erdélyi, régi magyar család sarja.

A boldog emberöltő-nek nemigen voltak sikeres következményei. Utána Körmendi még két könyvet írt Budapesten; 1939-ben fájdalmas szívvel otthagyta hazáját, kivándorolt feleségével (gyermekei nem voltak és nem lettek) Angliába, ahol néhány évig a BBC akkori magyar híradásának műsorszerkesztésében vett részt; onnét 1945

táján átköltözött Amerikába, ahol többek között a *Voice of America* magyar szerkesztőségében is dolgozott. A „fájdalmas" jelzőt használom, mert egyik kisebb, de itt-ott megrázó regénye, melyet rögtön a száműzetése első hónapjaiban írt, ezt támasztja alá. Angliában adták ki, *Júniusi hétköznap* címmel (1943). Hőse, illetve főszereplője Körmendihez hasonló magyar–zsidó fiatalember (például szintén egy 48-as magyar–zsidó honvédtiszt leszármazottja), aki 1939-ben keservesen elhatározza magát, hogy kivándorol; de utazása utolsó előtti napján elmegy a Dohány utcai zsinagógába, ahová a nyilasok bombát dobnak, ő pedig ott elpusztul. Körmendi műveiben először (és utoljára) szerepel zsinagóga és zsidó vallását vállaló ember.

Amerikában Körmendi Ferenc zárkózott, munkatársai emlékezése szerint „nehéz" ember módján élte napjait. 1948-ban még egy regénye jelent meg, most már angolul, visszhang nélkül [*Napfogyatkozás* címmel – a szerk.] Ez a regény is életrajzszerű; leírja például Körmendi Angliából Amerikába vándorlását. Lényege: a főhős a szovjetizálódó Magyarországra végleg nem tér vissza.

De: majd minden másik könyvétől eltérően *A boldog emberöltő* nem életrajzszerű. Főhősét és annak tragédiáját Körmendi mélyen érti és hitelesen festi le, de Hegedüs Pál élete és karaktere nem írójáéhoz hasonló – bár „a boldog emberöltőnek", 1900–1934-nek, mindketten foglyai.

3

A boldog emberöltő címének, tartalmának, történetének sugallata ironikus, melankolikus, fájdalmas. Tartalmának összegezése nehéz (mert a könyv gazdagsága sokszor a fő

cselekményhez tartozó, de nem a fő személyek vagy a fő epizódok részleteiben rejlik). Szimbólummal kezdődik: Hegedüs Pál 1900. január elsején születik. Édesatyja dr. Hegedüs László főorvos; édesanyja Czendrik Mária erdélyi születésű, csendes, jóságos asszony. A fiú hatodik születésnapján történik meg először (ez akkoriban a nagypolgári és főúri családoknál szokás volt), hogy nem a nevelőnő étkezteti, hanem leültetik a családi asztalhoz, és egy kicsi pohár bort tesznek elébe. Atyja szól – nemcsak hozzá, hanem György bátyjához is. Szerencsés fiatalok vagytok, mondja. Mert olyan korban élünk, ahol a tudomány és a szabadság vívmányai évről évre gazdagítják a becsületes ember életét. Boldog lesz a ti emberöltőtök, így hozott a jó Isten a világra! 1906-ot írunk, a januári napsugár aranysárgán világítja be az Andrássy úti otthon ebédlőszobáját, ragyogó fehér asztalkendőjét.

Egy esztendő múltán édesanyjuk meghal. Egy újabb év után meglepetés történik. A sok idétlen német nevelőnő után alkalmazott magyar lány, Tóth Klára a főorvos új felesége lesz: Klára mama a fiúk számára. Gyurka zongoraművésznek készül, már biztató kis sikerekkel. De jön: 1914. Klára és Pál (és az új kisgyermek, János) az akkor előkelő belga tengerparton, Ostendében nyaral. Július utolsó napjaiban a férj sürgető tirataira nem reagálva Klára vonakodik hirtelen hazautazni, de az utolsó pillanatban mégis rászánja magát. György önkéntesnek jelentkezik, bevonul, orosz fogságba kerül, nem tér haza. Pál gimnáziumi barátival együtt tanul élni, kószál velük Budapesten. Tizennyolc éves korában már behívják, de a tüdején egy folt van: majd két évet Svájcban, egy alpesi tüdőszanatóriumban tölt. (Itt jön *A varázshegy* megjelenése, illetve változata: Hegedüs Pál-Hans Castorp ottani

szerelmi viszonya egy amerikai asszonnyal.) Visszatér Budapestre, egy ideig zenekritikusként próbálkozik, majd Berlinben tölt egy évet. Mostohaöccse, Hegedüs Jancsi mond valami kissé megrázót apjának, ott az ebédlőasztalnál, e pillanatban dr. Hegedüs László hirtelen összecsuklik, meghal. A nagy család szétszéled, és az Andrássy úti nagy lakás odalesz. Hirtelen megjelenik György, akiről tudták, hogy a hadifogságot túlélte, de haza nem jött, fehéroroszokkal együtt Sanghajba emigrált, ahol zongoristaként élte életét. Most, hogy édesapja elhunyt, visszatért. Miért? Mert serdülőkora óta titkos, őrült vággyal kívánta és gyűlölte mostohaanyját, Klárát, akiért most hazajött, hogy feleségül vegye. Persze őrültség az egész. De mégis...

Pál elment albérletbe lakni a Molnár utcába. Egy szerencsés régi kapcsolat révén egy nagy bankban kapott állást. S véletlenül ott keresett állást az Erdélyből menekült unokahúga, Czendrik Marika is. Megházasodnak, fiuk születik, ifj. Hegedüs László. Ám a tragédiák halmozódnak. György már csak zugkávéházakban zongorázik, aztán elköszön öccsétől, remegve megöleli őt, hogy viszszamegy Sanghajba; de másnap a Rákóczi úton egy villamos alá veti magát. Öccsét felesége hűtlenséggel vádolja; Pál beleszeretett egy fiatal színésznőbe; Máglya Mária a Molnár utcai volt szállásadó asszony lánya. Pál és Marika elválik; Pál elveszi Máglya Máriát, aki aztán meg is csalja. Pál tudja ezt, mégis a lépcsőházban áll és várja, amíg felesége a szeretője lakásából kilép. „Miért leskelődtél? Úgyis tudtad." Este lesz. Elköltözik, elmegy.

„Egyedül." Pál feladja állását. Felettesei mindent ígérnek, félévi fizetéses szabadságot is, ha kell, de ő már hajthatatlan. Egy budai hegyoldalban lakik, kis szobában.

Egy januári hideg délelőtt kilép: egyszerre meghallja a régi, erdélyi Szeles erdős ligetéből hangzó madárdalt. Valahogy most megérkeztem, gondolja – értelmetlenül és végkifejlet nélkül végződik a 850 oldalas nagyregény.

4

A boldog emberöltő tehát boldogtalan emberöltő, harmincnégy év története, 1900-tól 1934-ig. Boldogtalan emberöltő ez Magyarország, sőt Európa nagy része számára is: de Körmendi műve címének ironikus-melankolikus sugallata mélyén a könyv – szintén a korszellemhez tartozó – két nagy témája hangzik át. Az egyik: az akkori férfi-nő viszony. A másik: az akkori magyar–zsidó viszony, az „asszimiláció" tragédiája.

„Mindennek, a szerelemnek is van történelme" – írtam egyszer, máshol. Nem a házasság, az udvarlás, a csábítás, a szexuális szokások stb. történelméről beszélek. Arról beszélek, ahogy férfiak és nők látják egymást. Ez az idők során változik. A romantikus szerelem például nyugateurópai gondolatforma volt, amely mára nagyrészt eltűnt – bár nem teljesen, és talán nem mindörökre." Európai, sőt gyakran közép-európai jelenség volt ez. A nők fokozatos emancipációja dacára – vagy talán éppen ennek következtében – gyakran az érzékenyebb férfiaknak, fiataloknak, öregeknek, egy-egy nőhöz való viszonya életük sorsának legeslegelső lényege lesz, meghatározza majd összes vágyaikat és tragédiáikat. (Ennek a „femme fatale" csupán egy változata: bár figyelemre méltó, hogy a modern „femme fatale"-nak úgy kb. 1820 előtt nemigen van valódi elődje.) Nos, mi történik A boldog emberöltő férfiaival? A különben oly becsületes és derék apának titkolt viszo-

nya van Klára nevelőnővel, akit aztán el is vesz feleségül. Fia, György tragédiája a megszállott, őrült vágy Klára birtoklására. Pál fiatalságában nagy szerelmeket nem tapasztal; de házassága elbukik Máglya Máriával való viszonya miatt; Gyurka Klára miatt a villamos elé dobja magát. Pál a szó szoros értelmében szakít Máglya Máriával. Tehát a nagy szerelmek eredménye: halál, öngyilkosság, szétválás, kettétörés. A nemek léte és viszonya a történelem során változik? Alig: de tempora mutantur, véleményem szerint a mai olvasó, legyen az férfi vagy nő, a Hegedüs fiúk nőügyeit valószínűleg furcsának, túlzottnak is tarthatja.

Mélyebb – s talán megint inkább érezhető, mint egyenesen olvasható – az asszimiláció problémája: illetve története. Dr. Hegedüs László asszimilációja – nem volt akkor sem opportunizmus, sem simulékonyság. Pál vallásáról a könyvben egy szó sem esik (ez valószínűleg hiba is). De 1919-ben aztán kilóg a lóláb – pontosabban a zsidókérdés. Méltóságos dr. Hegedüs László főorvost mégis? máris? sokan azért zsidónak tartják. A boldog emberöltőnek nem ez a fő témája: de valahogy mélyen hallható zene ez itt: néha alig érezhető, néha mintha egy háttérben hallható brácsa zümmögne, néha egy-két hanggal feltör a nagybőgő, felbőg és aztán eltűnik? – nem, mert az élet-regény e hullámzó taktusa visszatér. Jánost a zene, a művészet, de főleg a Hegedüs család hagyományai nem érdeklik; viszonya féltestvéreivel minimális; ő a szélsőjobboldal felé tart. A boldog emberöltő vége felé Pál látogatást tesz volt feleségénél és kicsi László fiánál. Marikát Pál hajdani osztálytársa, Risztics-Révay Iván veszi feleségül. Egyszer Pál azt mondja Marikának: miért ne változtassuk a fiúcska nevét Risztics-Révayra, jobb ez a név manapság. „Gon-

dold meg, hogy olyan nagy dicsőség a Hegedüs név?" Nincs veszekedés, vagy döntés: de valahogy ez az epizód jelentős (én úgy érzem, hogy kissé sietős is, mintha műve utolsó lapjain Körmendi 1933-34 telén szükségtelenül siettette volna A boldog emberöltő befejezését).

1934 után persze a magyar–zsidó viszony rettenetes fejezeteken esett át. Fejleményei most is vannak. De a történelem nem ismétlődik. Véleményem szerint e könyv most fiatalabb olvasói – legyenek filo- vagy antiszemiták – nehezen tudják majd megérteni az akkori antiszemitizmust, az immár majd száz év előtti fejleményekkel együtt. Mindenesetre lényeges, sőt döbbenetes, hogy Körmendi *A boldog emberöltő*-t (mint az utolsó oldal alján olvasható) 1932 júniusa és 1934 márciusa között írta. És ugyanakkor, amikor Szerb Antal a *Magyar irodalomtörténet*-ben (1934) is röviden kimondja, hogy az 1900 körüli optimista (de ugyanakkor kézzelfogható) magyar–zsidó asszimiláció illúzió volt. Mi késztette Körmendi Ferencet e nagy igényű mű megírására éppen abban a világtörténeti esztendőben, amikor az újkori Európa talán legnagyobb forradalmára, Adolf Hitler jutott hatalomra Németországban, beláthatatlan következményekkel (köztük egy újabb, még óriásibb második világháborúval, alatta a magyar zsidóság felének elpusztításával vagy elmenekülésével)?

Szerintem *A boldog emberöltő*-nek aligha lehet olyan olvasója, aki a könyv utolsó oldaláig eljutván nem kérdezi meg: no de mi történhetik Hegedüs Pállal aztán? Mert Körmendi befejezése nem befejezés, hanem valami kényszerű, talán ideges, megoldatlan záróakkord. S ez *A boldog emberöltő* egyik lényeges hiánya.

5

Hiánya talán inkább, mint hibája. Valami hiányzik a mű végén. Ugyanakkor, amikor *A boldog emberöltő* hibái éppen fordítottak: túl sok van benne.

A regényírás és a történelem (pontosabban: a történettudomány, történetírás) kapcsolatai igen régen foglalkoztatnak. Idevaló talán az a lapos megjegyzésem, miszerint mind az írott történelemnek, mind a regénynek (és nem csak az úgynevezett történelmi regénynek) plauzibilisnek kell lennie. *A boldog emberöltő*-ben nem minden eléggé plauzibilis: nem eléggé kifejtett Pál hirtelen fellobbanó szerelme Máglya Mária iránt; az sem, hogy miért nem csupán csak perzselte, hanem tönkre is tette Pál és felesége házasságát. Általában *A boldog emberöltő* bőbeszédű, de nem felületes, nem szószátyár. Valami arra késztette Körmendit, hogy mindent belerakjon? Felületes olvasó számára ez fárasztó, de nem lényeges. A könyv majdnem minden szereplőjének karaktere – és milyen sokan vannak! – kitűnően van lefestve (inkább, mint megrajzolva: *A boldog emberöltő* sokpecsétes olajfestmény, nem akvarell). Ez erénye a regénynek. Láttuk, hogy írója fiatalsága vége felé már elhagyta Magyarországot. De magyarsága nem csak hibátlan: itt-ott majd döbbenetes pontossággal, hűséggel ábrázolja, mi több, leírja a tőle bizonyosan távol álló angyalföldi munkásemberek, dunántúli öreg parasztasszonyok (például Klára édesanyjának) szójárását, beszédmódjukat, valódi hangjukat. Itt, csak itt, merészelem *A boldog emberöltő*-t Krúdy egyes leírásaihoz mérni, amikor a regény egyes kis darabjai lefordíthatatlanok, mert csak magyaroknak, budapestieknek, egy idő résztvevőinek szólnak.

A boldog emberöltő mellettem fekvő példányát vagy húsz évvel ezelőtt szerezte meg Bán András barátom egy Múzeum körúti antikváriumban. Szép piros a fedele, az Athenaeum adta ki. A belső címlapon Körmendi Ferenc immár halvány, zöld töltőtollal írt dedikálása egy úrnak szól, az 1934. évi magyar könyvnapon. A 125. oldalon pedig találtam egy elszáradt kis virágszirmot. Vajon ez az úr itt szakította félbe a könyv olvasását?

6

Több mint hetven év alatt talán háromszor végigolvastam *A boldog emberöltő*-t. De mostanra mi maradt meg belőle? Ami még remeg öreg lelkemben, az a könyv első fele: az Andrássy úti lakás. Lakás? Nem: otthon és család. Mert ott valami volt. Egy európai civilizáció nem csupán szállásadói vagy kereskedelmi átutazói vagy felületes képviselői, hanem megtestesítői voltak ott, az Andrássy úton, Budapesten, Magyarországon. Ahol egy boldog emberöltő, igen, rövid ideig több volt, mint illúzió – minden magyar szegénység, a kitántorgók, a Galilei-körösök, a disznófejű nagyurak dacára. Ahogy vagy huszonöt évvel később a nagy műveltségű, szabadelvű és egyszersmind mélyen konzervatív Hegedüs Lóránt, a Két Andrássy és két Tisza szerzője írta: „Mennyi meddő kőzet egy kis nemzet páratlanul szerencsés korszakában! Ritka az érc – és töméntelen a használatlan törmelék!"

Miért vállalom magamra ezeket a sorokat? Indítékom nem Körmendi rehabilitálása. Hanem az, hogy én ismertem ezt a világot, az Andrássy utat (pedig én 1924-ben születtem, ugyanabban az évben, amikor Hegedüs Pál elhagyja az Andrássy úti otthont). Ez a világ, amibe – bár

nem teljesen – én is tartoztam, ez a társadalom megszűnt. Elsüllyedt, megsemmisült, figurái elmenekültek. De hát: ez is volt. Elszórt töredékei is alig vannak ma már: egy-egy még élő ember Kaliforniában? Ausztráliában? Kanadában? Pennsylvaniában?

(*Élet és Irodalom*, 2010. december 10.)

BEVEZETÉS

Alexis de Tocqueville
Emlékképek 1848-ról című könyvéhez
(Európa Könyvkiadó, Budapest, 2011)

Alexis de Tocqueville különösen nagy és értékes irodalmi hagyatéka négy csoportba tagolható. Egyik *Az amerikai demokrácia* két kötete, amelyek mindmáig világhírűek, mivel a népuralomról és a többségi demokráciáról írt észrevételei, diagnosztikus elemzései, figyelmeztetései klasszikusak és időtállóak. Bár *Az amerikai demokrácia* történelemmel átitatott, nem a történetírás történetébe sorolható, hanem – bár nem teljesen és nem könnyen – a társadalomtudomány és a demokratikus intézmények és hajlamok vizsgálatának klasszikusai közé. Tocqueville másik nagy teljesítménye, két kisebb történetírói munkája után, *A régi rend és a forradalom*, már a maga idejében is egyedülálló és klasszikus műve, amelyet nem tudott befejezni, de nagy része szintén újszerű, úttörő, kiváló. Harmadik – és nem elhanyagolható – terjedelmes levelezése, amely a még most (2011) sem teljes, 1951 óta sorjában kiadott *Összegyűjtött Művei* (Œuvres Complètes) eddig majd húsz kötetében hozzáférhető. Leveleiben villámgyors észjárásának, sokszor szellemes, gyakran előrelátó gondolatainak és mélyenszántó megfigyeléseinek sok megdöbbentő példája található.

Negyedik – és sok tekintetben egyedülálló már tartalma és keletkezése szempontjából is – az *Emlékképek*, melyet nem kívánt közzétenni: kizárólag saját magának írta. Halála után harmincnégy esztendővel egyik unokaöccse találta meg Tocqueville íróasztalfiókjában, s azután kinyomatta és kiadatta (éppen akkor – 1893-ban –, amikor Tocqueville hírneve hanyatlóban volt). Az *Emlékképek* ragyogó irodalmi és történetírói alkotás, sőt még annál is több. Ha én, aki immár több mint hatvan éve foglalkozom Tocqueville-jel, írok róla, tanítom, be kívánnám vezetni őt a még tájékozatlan olvasóknak vagy diákoknak, ezt az *Emlékképek*-kel kezdeném el – nem is csak briliáns olvashatósága miatt, hanem főleg azért, mert sok minden e kisebb műben tükrözi, sőt gyakran tömören összefoglalja Tocqueville történelmi és filozófiai meggyőződéseit.

Amikor 1849 októberében Tocqueville elhatározta, hogy visszavonul a politikai élettől, régen fennálló tüdőbaja is kínozta, párhuzamosan meggyőződésével, hogy valamit tennie kell. Orvosa is biztatta, hogy foglalkozzon valamivel. Így feleségével több hónapra a melegebb, napsütéses klímájú Sorrentóba költöztek, a hideg, esős és nyirkos normandiai téli és tavaszi hónapokat elkerülendő. Sorrentóban látott hozzá és írta meg az *Emlékképek* nagy részét, amelyet tocqueville-i birtokára visszatérve fejezett be – de aztán, mint említettem, fiókjába tette.

Tulajdonképpen az *Emlékképek* nem történelmi munka, hanem egy rendkívül érdekes történelmi töredék. A kézirat nagy része csupán 1848 öt hónapját taglalja, februártól június végéig – aztán következik, majdhogynem meglepetésszerűen, az utolsó fejezet, 1849 öt hónapjáról, a Tocqueville akkori külügyminiszterségéről szóló beszámoló. Nem történettudományos munka, de milyen ragyogó és egyedülálló történelmi forrás! Majdnem minden oldalon mélyenszántó bekezdések, karcolatok, gyakran epigrammatikus aforizmák olvashatók, bizonyítva írójuk művészetét. Ebben is különbözik az 1848-as – s akkor

Európa sok részében kirobbant – események más forrásaitól. Tocqueville több volt, mint politikai szerepvállaló. Járta az utcákat, bátran a barikádokhoz lépett; szelleme tele volt az ilyen emlékei részleteivel. Az *Emlékképek* mint történelmi forrás, s mint irodalmi alkotás egyaránt túlszárnyalja az akkori, gyakran híres írók 1848-ról szóló beszámolóit. Az ugyancsak szemtanú Karl Marx 1848-cal foglalkozó írásai rövidlátóak és dogmatikusak (sok tekintetben a Napóleon Lajos hatalomra jutása után írt és jól ismert *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* is). Alekszandr Herzennek, az orosz emigránsnak és politikai gondolkodónak az 1848-as Párizsról szóló írásai szintén világnézete következtében korlátozottak: például ironikusan és elítélően ír Tocqueville-ről, afféle óvatos és konzervatív politikusnak látja, aki távol tartja magát a forradalmi tömegjelenségektől, pedig Tocqueville bátorsága és jelenléte az 1848 júniusi napokban („a második forradalom") dicséretre méltóak. Két nagy író írt 1848-ról Tocqueville-éhez hasonló értékkel: Gustave Flaubert az *Érzelmek iskolájá*-ban (bár röviden), és a német Theodor Fontane (nem a párizsi, hanem a németországi forradalmi eseményekről).

Figyelemre méltó, amit kevesen vettek észre, hogy az 1848—49. évi események során (és után) Tocqueville történelmi ítélete változott. Amikor a forradalom 1848 elején elkezdődött, Tocqueville is látta, hogy „megint", hogy az 1789 és 1830 évi forradalmak után még egy új forradalmi fejezet következett be. Ugyanakkor tudta, hogy a történelem nem ismétlődik, mégpedig az emberek természete miatt; az előző forradalmak főszereplőihez képest 1848 politikai szereplői kicsik, itt-ott törpék. De 1848 júniusában, a második radikális munkásfelkelés esetében rögtön

látta, hogy ez más, mint a polgári forradalmak: ez osztályharc. Támogatta is a rend erélyes helyreállítását, de hamarosan (és még sok évig azután) gyarlónak és félelemmel átitatottnak tartotta a francia polgárság, sőt a tömeg nagy részének pánikszerű rettegését a valójában erőtlen szocializmustól. Előre látta Napóleon Lajos diktatúrájának népszerűségét. Sőt, látott valamit, amit mindmáig sok történész nem lát tisztán: hogy 1848–49 után az európai forradalmak kora, 1789–1848, lezárult. Ami bekövetkezett, azt nem az osztályharc, hanem a nemzetek és államok közötti háborúk alakították és jellemezték, majdnem 1945-ig... Bismarck jól látta ezt. Tocqueville már nem érte meg.* De megértette, hogy a nacionalizmus a tömegdemokrácia egyik fő tényezője (bár a „natonalisme" szó a francia nyelvben csak 1880 után jelent meg).

Az *Emlékképek* utolsó fejezete majd egy évi szünet után Tocqueville külügyminiszterségéről számol be. Mint maga írja, nem volt képzett diplomata. De a külügyminiszterséget igen jól látta el. Sajnálatos, hogy az immár több mint száz Tocqueville-jel foglalkozó tanulmány között még mindig nincs egy kötet a külügyminiszterségéről, pedig az ehhez szükséges források mind Tocqueville

* Kevesen látták, hogy az 1917. márciusi orosz forradalom nemigen volt más, mint az európai polgári forradalmak későn jövő és gyökértelen utánzata Szentpétervárott. Itt van a nagy magyar író, Krúdy Gyula tárcája 1917. március 18-án (figyeljünk a dátumra!): „Forradalmi beszélgetés az orosz úrihölggyel." „Az európai forradalom (amikor elképzelhető volt ilyesmi) még a paraplé alatt is mélyebben szántott a nemzeti történelem ugarján, mint az oroszországi csetepaté." Elmegy a cár, jön egy új cár, egy újfajta cár, aki alatt az orosz nép örök passzív módján majd él és szenved tovább. Kerenszkijen és Leninen túl előre látta Sztálint.

levelezésében, mind a francia külügyminisztérium levéltárában megtalálhatók.

Magyar szempontból két részletre hívnám fel az olvasók figyelmét. A magyar reformkor nagyjai olvasták és becsülték Tocqueville-t. Példája ennek, hogy a *De la Démocratie en Amérique* magyar fordítása sok más nyelvű kiadása előtt, már 1843-ban megjelent (írója mint Tocqueville Elek szerepel). Különösen Eötvös József tisztelte és becsülte Tocqueville-t, akivel egyszer levelet is váltott (megtalálható az *Oeuvres Complètes* egyik kötetében). Még jelentősebb, hogy Tocqueville külügyminisztersége egybeesett a magyar forradalom bukásával, és Kossuth és mások menekülésével és törökországi tartózkodásával, ahol mind az osztrák, mind az orosz kormány követelte kiadatásukat. Ez nem történt meg, főleg Tocqueville energikus közbelépése miatt (lásd az *Emlékképek* utolsó fejezetét), amelyhez aztán a szentpétervári angol, majd később az amerikai követ is csatlakozott.

POLGÁROK ÉS URAK

A *Lex Gerenday* maradvány. Maradványok még vannak, lesznek, találhatók, kiáshatók. A maradvány lehet sokféle: kacat is, semmitmondó, értéktelen. Lukácsy családkönyve maradandó, olvasmányos és megindító. Egyszerre irodalom és történettudomány.

Két lex Gerenday volt. Az egyik Gerenday György teljesítménye, egy javaslat, amit 1913-ban a magyar kormány elfogadott, és törvénybe is iktatott. Ez a Gerenday az akkor gyorsan fejlődő szabadtéri sportok és testnevelés elkötelezett híve, aztán a Magyar Athletikai Club elnöke.

A másik lex Gerendayról csak most szerezhetünk tudomást; de ez Lukácsy művének és értékrendjének a lényege. Egy levél, amit a családfő, Gerenday Béla a húszas években fiatal fiának és nevelőinek fogalmazott. „Fiam nevelésénél kérem a következőket szem előtt tartani." Hét bekezdés, nyolc mondat. Lukácsy könyvének 157. oldalán található. A *Lex Gerenday* írója szemében ez a leglényegesebb: egy akkori magyar gentleman értékrendje. Gentleman, úr, polgár: erre még visszatérünk. A Gerendayak polgárok voltak, nem nemesek, kezdve Antallal, aki vállalatukat megalapította: kőfaragómesterek, szobrok és emlékművek tervezői, készítői.

Családtörténetet írni, főleg egy család még élő leszármazottjának, egyszerre könnyű és nehéz. Könnyű, mert ismerte felmenőit, rokonait, ő nem kívülálló. A kezébe kerülhet egy levél, egy irat, felcsillanhat egy kép, segíthe-

ti a családi emlékezet. Nehéz, mert az ilyenfajta írót két tudatos cél serkenti: saját magának ír, ugyanakkor olyan olvasóknak, akik a családját nem ismerték, nem is ismerhették.

A magyar irodalomban kevés olyan mű van, amelynek tárgya eo ipso a magyar polgárság. Tormay Cécile, Márai, Ottlik ilyen művei értékesek, maradandóak, de mindhárom író műveinek kerete, tárgya, szemszöge más. Talán Márai az egyetlen, aki egész élete során hangsúlyozta polgári származását és a polgári erények fontosságát (és azoknak oly gyakori hiányát). E szempontból is különös (mint mindig) Krúdy Gyula szerepe. Krúdy nem volt polgár, de írásaiból itt-ott kitűnik a polgári erények és polgári életmód tisztelete. Polgári portrékat nemigen festett (Lukácsy portréi sokat mondanak, talán főleg a Gerenday asszonyokról és lányokról írottak), de egy-egy oldal Krúdyból érezzük a múlt vagy egy-egy teremtményének lélegzetét, amely más és több, mint a gyakran felidézett levendulaillat az almáriumokban, vagy a törökdohányos pipafelhő szaga az úriszobákban.

Magyarországtól nyugatra Balzac, Flaubert és Proust, sőt még Thomas Mann Buddenbrookja sem festett idillikus képet az ott már régen létező polgári családokról. Lukácsy beszámolója nem idillikus, nem is nosztalgikus, hanem megrázó. De miért? Magyarországon ennek történelmi okai voltak és vannak. E tekintetben is forrás a *Lex Gerenday*.

Mert mi történt a polgársággal százötven év alatt? Túl kevesen voltak ahhoz, hogy a magyar nemzetet és népet feltöltsék értékrendjükkel (ahogy a magyar nép sem volt eléggé szapora, nem tudta betölteni a természet adta Kárpát-medencét). Kisnemes, földbirtokos, állam- vagy me-

gyehivatalnok, jegyző, katonatiszt, nagykereskedő: valamilyen „középosztályt" alkottak (ha ez a jelző egyáltalán érdekelte őket 1890 előtt). Később aztán az „úri középosztály" fogalma itt-ott felcserélődik a „keresztény középosztály" jelentésével. Eléggé vékony volt ez az akármilyen „középosztály" Magyarországon, mint majdnem minden más kelet-közép-európai országban. És továbbra is bonyolítja mindezt a „polgár" változékony fogalma.

A magyar szó nem újondi: felnémet eredetű, de hiányzik belőle a citoyen, citizen, cittadino átfogó jelentése. Ennek eredeti értelme: „városlakó" - még ha több mint kétszáz éve mindenütt állampolgárt is értenek alatta. Létezett ilyen Magyarországon is, bár pontosabban és kizárólagosan talán csak az erdélyi szász polgárság keretein belül. A „polgár" fogalmának története az újkori magyar történelemben nem egyszerű. Jelentése a reformkorban pozitív, és az marad nagyjából 1918-ig. De 1919 után a jelző jóindulatú árnyalata elhalványul, és aztán persze a kommunista uralom alatt is. Sugall valamit az is, hogy Gerenday Béla barátai az Országos Kaszinóban már az 1920-as években Régi Gárdának nevezik magukat. A 30-as években a „polgár" már nem sokat ért, a szó használata sok embernek valami szabadelvű, „talán még zsidó is" árnyalatot jelentett. Valamikor 1989 után úgy látszott, hogy egy új magyar középosztály alakul (én úgy hiszem, ez lehetett Antall József kívánsága is), de ez nem történt meg. Rövid ideig a Fidesz is használta a polgárt mint pozitív jelzőt. Aztán alig.

A *Lex Gerenday* szerzője emlékművet alkotott. Aki olvassa, láthatja, rádöbbenhet arra, hogy igenis, Magyarországon is volt ilyen, és különösen, magyar módon. Jézus már megmondta, hogy a szegények mindig itt lesz-

nek közöttetek. De az arisztokráciáról semmit nem szólt. Az egyik Gerenday csak kétfajta embert ismert: urat és csirkefogót. Túlzás, pontatlanság, valami kis igazság mégis rejlik ebben az indulatos aforizmában: mert nem mindenki csirkefogó, aki nem úr, de mindenki úr lehet, ha nem csirkefogó. A „polgár" osztályt jelentett, az „úr" kevesebbet. De az „úr" Magyarországon a legszebb értelmében valami más volt, mint osztály: meggyőződést, viselkedést, olyan önérzetet jelentett, amelynek mélyén nem gőg, hanem emberség és becsület találtatik. A magyar paraszt is képes úriasan viselkedni – mint ahogyan az angol gentleman sem egy osztályhoz kötődik. A Gerendayak polgárok voltak és urak. Hát ilyenek is voltak Magyarországon. Lesznek-e még? A tömegdemokrácia és a népszuverenitás korában? Hinni ezt nem merem.

De voltak, léteztek, valóban, igazán.

A könyv címe: *Lex Gerenday. Egy polgárcsalád 150 éve.* Corvina Kiadó, 2011.

(*Magyar Narancs*, 2011. december 15.)

NYÍLT LEVÉL ORBÁN VIKTORNAK

Immár majdnem 67 éve, hogy elhagytam szülőházámat. Azóta országom és nemzetem sorsa sokszor ragadta meg, szorította össze a szívemet, de a magyar politikával nem foglalkoztam, arról nem írtam.

Most, kilencvenéves koromban sem illik. De valami mégis erre késztet. Legalább két hosszú téli éjszakán ezen gondolkodtam.

A paksi orosz–magyar megállapodás kísértett.

Magyar újság hozzám nem jár. Magyar folyóiratok is csak ritkán. A *Népszabadság*-ot kattintom fel reggelenként egy-két percre. Tudomásom szerint ezt olvassa még most is sok magyar. Ezért küldöm soraimat oda. Hátha elér egy pár száz olvasót.

A mostani miniszterelnök úr évekig megtisztelt figyelmével és barátságával. Most mégis kötelességemnek tartom, hogy e sorokkal őfelé is irányítsam véleményemet. Már régen, immár több mint húsz éve ismerem az ő világnézeti hajlamait. Ő még 1989 előtt is, úgy látom, valahogy idegenkedett az úgynevezett „Nyugattól", Nyugat-Európától és Angliától.

De most választóvonalhoz érkezett. Nemigen értek egyet azokkal, akik a paksi megállapodás gazdasági következményeiről beszélnek, spekulálnak. Olcsóbb lesz-e az áram vagy drágább tíz év múlva, mire a beruházás (ha egyáltalán) elkészül? Drága magyarjaim, ezt nem tudhatjuk, de ha tudnánk is, ez lényegtelen. A kutya farka alá

való. Egy ország lényege, sorsa, jelleme nem gazdasági részlet. Egy ország lényegét az teszi, hogy kik vagyunk, hova tartozunk.

A történelem nemigen ismétlődik. A nemzeteké is csak ritkán, kisebb mértékben. És az ember jelleme változik a legkevésbé. Ez a jövőben a magyarság talán legmélyebb problémája. Nem csupán az elégtelen magyar önbizalom kérdése. (Bár az is!) Hanem az, hogy kik vagyunk, hová tartozunk, hová tartsunk?

A mi nagy Szent Istvánunk nemcsak egyedülálló szent volt, de nagy országalapító is. Több mint ezer esztendővel ezelőtt, amikor a Kárpátokat majdnem körülölelte az óriási bizánci görögkeleti birodalom. Ha István a hozzájuk való alkalmazkodást választja, az végtelenül sok rövid távú előnyt biztosított volna számára. De ő nem ezt tette: a római kereszténységet választotta, a pápai küldöttet, nyugati feleséget, „Európát" (bár ez a fogalom akkor még nem is létezett). Ez a választás formálta a magyar kereszténység hitét és jellemét ezer éven keresztül. Örök hálánk ezért!

A nyugati országok sokszor semmit vagy keveset tettek értünk. De mégis. Amikor a magyarság vezetői néha a „Keletet" választották, az majdnem mindig katasztrofálisnak bizonyult. A Magyarországot letipró zsarnokság eredője és lényege a közelmúltban sem a kommunizmus volt, hanem az orosz megszállás. A szörnyű második világháború végén a nagy Churchill, aki már tudta, hogy az oroszok foglalják el egész Magyarországot, ismételten elmondta Rooseveltnek (sajnos hiába), hogy Magyarország nem Kelet-, hanem Közép-Európához tartozik. A magyarság tömegei a Keletet vetették el 1956-ban és 1989-ben is.

Mit várhattunk, milyen jutalmat egy nagyorosz birodalomtól? Semmit. Széchenyi, Kossuth előre látták ezt. Az oroszokat el kell ismerni és tisztelni kell őket, mint azt távoli rokonaink, a bölcs finnek teszik. De mi nem az oroszokhoz tartozunk. A hozzájuk való alkalmazkodásunk sosem állhat törekvéseink központjában. Tiszteljük vívmányaikat, nagy művészeiket. De a magyar szellem, a magyar értelem, a magyar művészet és műveltség lélegzete nyugati. Nem orosz, de még csak nem is amerikai. Aki hozzánk szól, az – minden nagyságuk dacára – nem annyira Tolsztoj vagy Dosztojevszkij, hanem egy Dante, egy Shakespeare, egy Pascal, egy Goethe, egy Tocqueville. A Nyugat gyakran volt a keresztünk, de vállalnunk kell, mert az a csillagunk is. Becsüljük nagyorosz szomszédainkat, de nem szabad hozzájuk alkalmazkodnunk, odafelé sündörögni, mert az talán végleges teher lehet hosszú időre és a magyarság kárára válik.

1989 óta mi vagyunk a felelősek mindazért, amit mi választunk, amit teszünk, amit gondolunk. A magyar jellem és szellem nem lehet keleti. Pax Vobiscum! Ezek a régi latin mise utolsó szavai: Menjetek békében! De most Pax Nobis! Béke legyen a miénk!

(„John Lukacs óva inti Orbán Viktort."
Népszabadság, 2014. január 25.)

TARTALOM

I

II

III

János 1946-ban, huszonhárom esztendős fiatalemberként
lt Magyarországról. Az Egyesült Államokban telepedett le, s ott
nítással és írással töltött hosszú évtizedek alatt, világszerte
és megbecsült történésszé. John Lukacs néven, angolul írt
ei az 1990-es évektől idehaza is rendre megjelennek fordí-
.

k magyar lélekkel, európai szellemmel, angol nyelven, Ame-
n. Szép logikusan hangzik. Talán igaz." Ezt a frappáns önjel-
t árnyalja, hogy a szerző egész pályafutása alatt alkalomadtán
yelvén is írt – könyvet ugyan nem, de hosszabb-rövidebb lé-
ű, változatos témájú előadásokat, tanulmányokat, esszéket,
szólásokat, megemlékezéseket, recenziókat, karcolatokat,
sztikákat. *Magyar írások* címmel egyszer már közreadtuk John
életművének ezt a csak magyar olvasóknak szánt szeletét
a Könyvkiadó, Budapest, 2007), most pedig az azóta eltelt
keletkezett újabb szövegekkel tettük teljessé a gyűjteményt.

vasó most meggyőződhet róla, amiről beszélgetőpartnerei már
togatásai során is: anyanyelve ízeit, illatát, formáját John Lukacs
esen érzi, úgy, hogy egyúttal megőrizte ifjúkorának – ama másik
rországnak – fordulatait és óvatos körültekintését."

Ablonczy Balázs

smerek mást, aki ilyen magas színvonalon képviselné a törté-
szé szinte már kihalóban levő műfaját."

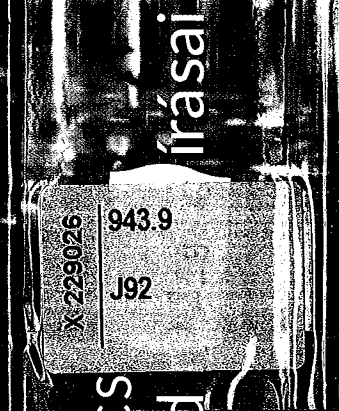
Szegedy-Maszák Mihály

63-405-146-6
4 051466 >

3690 Ft

www.facebook.com/europakiado
www.europakiado.hu

JOHN LUKACS
Fél évszázad magyar írásai

EURÓPA

Fél évszázad magyar írásai

JOHN LUKACS

EURÓPA